Nyelvtudományi Közlemények

Szerkesztő:

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

95. kötet 1–2. szám Budapest, 1996–97.

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:
BAKRÓ-NAGY MARIANNE
BÁNRÉTI ZOLTÁN
HONTI LÁSZLÓ
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
SZENDE TAMÁS
SZIJ ENIKŐ

Szerkesztő:
BAKRÓ-NAGY MARIANNE

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZÍNHÁZ U. 5–9.
I. EMELET. 1250 BUDAPEST PF. 19.

Készül az MTA I. osztálya támogatásával.

Terjeszti a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Megrendelhető és megvásárolható a szerkesztőség címén.
MNB 232-90173-1738.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTŐ:
BAKRÓ-NAGY MARIANNE

KILENCVENÖTÖDIK KÖTET

BUDAPEST
1996–97

TARTALOM

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ 5
Telegdi Zsigmond köszönő beszéde a Nyelvtudományi Társaság 1989. december 19-i ülésén 6
Telegdi Zsigmond bibliográfiája 7
Telegdi Zsigmond: Ein früher Versuch die ungarische Morphologie systematisch aufzubauen 13

A TELEGDI ZSIGMOND EMLÉKÜLÉS ELŐADÁSAI

É. KISS KATALIN: Van-e általános nyelvészet és magyar nyelvészet (A személyragos igekötőszerű elemek ürügyén) [Are there such things as 'general linguistics' and 'Hungarian linguistics'? (In relation to preverb-like elements bearing an agreement marker)] 25
FÓNAGY IVÁN: Nyelvi jelek dinamikus szerkezete (Telegdi Zsigmondnak szerény viszonzásként) [La structure dynamique des signes linguistiques] 45
HAJDÚ PÉTER: Hozzászólás [Diskussionsbeitrag] 83
JEREMIÁS ÉVA: Radix és affixum az orientális nyelvek grammatikáiban (16-17.sz.) [Radix and affixum in the grammars of Oriental languages (16th and 17th centuries)] 89
KENESEI ISTVÁN: A szintagma alapú képzésekről [Phrasal derivations in Hungarian] 101
KIEFER FERENC: Általános és speciális nyelvészet [General linguistics and the linguistics of particular languages] 119
MARÓTH MIKLÓS: Az analógia jelentése az arab nyelvtani irodalomban [The role of analogy in the Arabic literature on grammar] 127
NÁDASDY ÁDÁM: "Das Ursprüngliche ist das Eigentliche" avagy az eredeti és a tényleges [The original and the actual] 139
PAPP FERENC: Emlékképek Telegdi Zsigmond professzor úrról 145
PÉTER MIHÁLY: Szükség van-e stilisztikára? [Is there a need for stylistics?] 149
PLÉH CSABA: Az intencionalitás mint a kognitívizmus alapkategóriája [Intentionality as the basic category of the cognitive studies] 157
SZABOLCSI ANNA: Szintaxis, szemantika, nyelvi érintkezés [Syntax, semantics, and language contact] 187
SZENDE TAMÁS: Információvesztés morfolexémikus változások kialakulásában (Egy Telegdi-tétel megközelítései) [A potential source of new morpholexical variants: narrowing the space of semantic and phonological information] .. 193
SZÉPE GYÖRGY: Telegdi Zsigmond boldogságos emlékezete [In memoriam felicem Sigismundi Telegdi] 201

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

DÉCSY GYULA: Lakó György és kora a magyar finnugrisztikában 211
ZAICZ GÁBOR: Lakó György tudományos munkásságának válogatott bibliográfiája 219
SZÉPE GYÖRGY: Emlékezés Végh József professzorra 233
KASSAI ILONA: In memoriam Vértes O. András 241
SZENDE TAMÁS: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális és magyar nyelvtan 2. Fonológia. 245

1996. őszén az MTA I. Osztálya és az ELTE Bölcsészkara tudományos ülést tartott Telegdi Zsigmond emlékére. A Nyelvtudományi Közlemények, ha késéssel is, de magára vállalta az elhangzott előadások szövegének a közzétételét; mégpedig úgy, hogy e számot Telegdi Zsigmond emlékének szenteli. Ebből következően e kötet tartalma, a Közlemények hagyományos szerkezetét megtartva ugyan, mégis sajátságosan alakult.

Az első egység Telegdi Zsigmondnak a Nyelvtudományi Társaság 1989. december 19-i, őt születésnapján köszöntő ülésén elhangzott szavait, valamint utolsó, életében már meg nem jelenhetett tanulmányának eredeti, német nyelvű szövegét közli. E részben szerepel Telegdi Zsigmond bibliográfiája is. A második egység fogja össze az emlékülésen elhangzott előadások szövegét. Közülük nem egy jóval hosszabb, mint amennyi belőlük a felolvasás alkalmával elhangozhatott; tekintettel azonban arra, hogy ezeket a tanulmányokat közvetve vagy közvetlenül Telegdi Zsigmond inspirálta, teljes terjedelmükben való közlésüket tartottuk helyénvalónak. A harmadik egységet, hagyományosan, a „Szemle – Ismertetések" rovat adja. Benne Telegdi Zsigmond három, különféle területeken munkálkodó pályatársának nekrológját közöljük: közöttük van kifejezetten tudománytörténeti indíttatású is. A rovatot e kötet egyetlen ismertetése zárja: mind az ismertetés tárgyául választott munka, mind pedig a kritika maga méltó módon illik e kötet szelleméhez, a Nyelvtudományi Közlemények Telegdi-emlékszámához.

E kötet létrejöttéhez nyújtott segítségéért Jeremiás Évát illeti köszönet.

A szerkesztő

Kedves Kollégák!*

Őszinte hálával mondok köszönetet a jóindulatú méltatásokért, ami itt elhangzott rólam és amit – jól tudom – hiba lenne szó szerint venni. Egy hosszú élet megtanított arra, hogy világosan lássam a korlátaimat, fogyatékosságaimat és mulasztásaimat. De ez a hosszú élet – és ezért is hálás vagyok neki – módot adott arra, hogy a huszas évektől fogva, egy félszázadon keresztül nyomon követhessem, átéljem a nyelvészet nagyszabású fejlődését, elmélyülését és sokirányú kibontakozását, diverszifikálódását. Véleményem szerint a főiskolai reform egyik lényeges feladata a magyar egyetemi rendszerben az általános nyelvészetnek a maival szemben megadni azt a helyet, amely megfelel ennek a fejlődésnek, amely megilleti.

* A nyelvtudományi Társaság 1989. december 19-i felolvasó ülésén köszöntötte a 80 éves Telegdi Zsigmondot, aki így köszönte meg a születésnapi ünneplést. [a szerk.]

Telegdi Zsigmond bibliográfiája*

1933

A talmudi irodalom iráni kölcsönszavainak hangtana. Budapest 1933.

1934

Une note pehlevie. Journal Asiatique 1934: 319.

1935

Essai sur la phonétique des emprunts iraniens en araméen talmudique. Journal Asiatique 226 (1935): 177-256.

1937

A sémi írás útja a Földközi-tengertől a Csendes-Óceánig. *IMIT Évkönyv*. Budapest 1937. 200–226.
Csepeti Péter, Egyiptomi-hettita történeti kapcsolatok. Ism. Egyetemes Philologiai Közlöny 61 (1937): 108–110.
Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhdt. Kőrösi Csoma-Archívum 1937. 282–326.

1938

Notes sur la grammaire du sogdien chrétien. Journal Asiatique 1938. 205–233.

1939

Un emprunt sogdien en turc. Kőrösi Csoma Archívum 1939. 501.

* Az itt közölt bibliográfia eredeti megjelenési helye: Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. 18 (1995): 9–14. [a szerk.]

1940

A kazárok és a zsidóság. IMIT Évkönyv. Budapest 1940. 247–287.

1950

Nature et fonction des périphrases verbales dites « veres composés » en persan. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1 (1950): 315–338.

1951

Az orosz nevek és szavak akadémiai átírása. Magyar Nemzet, Május 22–23 (1951).

1952

A kevert nyelvrendszer kérdéséhez. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 2 (1952): 338–342.

1955

Beiträge zur historischen Grammatik des Neupersischen I. Über die Partikelkomposition im Neupersischen. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 5 (1955): 67–183.

1956

A nyelv és a beszéd viszonyáról. In: Kniezsa I. (szerk.), Általános Nyelvészet. Stilisztika. Nyelvtörténet. Budapest. 63–69.

1957

A hangváltozások kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények 59 (1957): 288–294.

1958

Bemerkungen zu einigen Theorien über die Wortarten. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 8 (1958): 1–43.

1959

Szaadi és a Gulisztán. Világirodalmi Figyelő 5 (1959): 308-316.

1961

Elméletek a szófajok természetéről. In: Sulán B. (szerk.), Nyelvtani Tanulmányok. Budapest. 25–48.

Zur Morphologie des Neupersischen. Acla Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 12 (1961): 183–199.

A nyelvtudomány újabb fejlődéséről. Magyar Tudomány 68 (1961): 221–228.

Bevezetés a nyelvtudományba. Vols. I–II. Budapest 1961–1964.

A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről. A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei 18 (1961): 11–27.

Über Bedeutung. In: Zeichen und System der Sprache. 1. Veröffentlichung des 1. Internationalen Symposions „Zeichen und System der Sprache" vom 28. 9. bis 2. 10. 1959 in Erfurt. Berlin. 209–211.

1962

Über die Entzweiung der Sprachwissenschaft. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 12 (1962): 95–108.

Über Mitteilungsinhalt und Wirklichkeit. In: Zeichen und System der Sprache 2. Berlin. 30–32.

Zur Unterscheidung von Substantiv und Adjektiv im Neupersischen. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 15 (1962): 325–336.

1963

A nyelvtudomány meghasonlásáról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 1 (1963): 295–05.

Bemerkungen zu einer neuen Konzeption der Grammatik. Wissensch. Zeitschr. Univ. Nalle-Wittenb. 12 (1963): 965-970.

1964

Über einen Fall von struktureller Homonymie im Persischen. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 14 (1964): 237–261.

1965

Az összetételek vizsgálatához. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3 (1965): 203–212.

1966

Zur Geschichte der Sprachwissenschaft („Historische Grammatik"). Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 16 (1966): 225–237.

Nominalizáció és történelem. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966): 189–197.
Gy. Márkus, Kritikai megjegyzések L. Wittgenstein értekezéséhez. Ism. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4.

1967

Begründungen der historischen Grammatik. In: To Honor Roman Jakobson. Essays on the occasion of his seventieth birthday. The Hague. 1996-2005.
A 'történeti nyelvtan' kettős értelme. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5 (1967): 287–300.
Struktur und Geschichte: zur Auffassung ihres Verhältnisses in der Sprachwissenschaft. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 17 (1967): 223–243.

1968

Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Szerk. Budapest. 378 old.

1969

Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről. Nyelvtudományi Közlemények 71 (1969): 227–241.

1970

Humboldt als Begründer der Sprachtypologie. In: Dezső, L.–Hajdú, P. (eds.) Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Budapest 25–34.
Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége. Általános Nyelvészei Tanulmányok 7 (1970): 229–237.
La construction abrūi muhoyaš daroz en tadjik. In: Boyce, M.–Gershevitch (eds.), W. B. Henning Memoria! Volume. London. 427–446.

1971

Török nyelvi hatás a tadzsikban. Nyelvtudományi Közlemények 63 (1971): 208-216.

1972

Egy fordulópont a grammatika történetében: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásaiban. In: Telegdi Zs. (szerk.), Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Budapest 7–31.
Deme László, Az általános nyelvészet alapjai. Ism. Nyelvtudományi Közlemények 74 (1972): 439–453.

Arthur Christensen, Etudes sur le persan contemporain. Ism. Acta Orientalia Academiae Scieentiarum Hungaricae 26 (1972): 398–402.

1973

Remarques sur les emprunts arabes en persan. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 23 (1973): 51–58.

1974

On the Connection of Linguistics and Language Teaching. Modern Language Teaching 11 (1974): 23–32.

Remarques sur les emprunts arabes en persan. Acta Iranica. Série 1, vol. 2. 337–345.

1976

A nyilatkozat mint indicium. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 11 (1976): 279–287.

Zur Herausbildung des Begriffs 'sprachliches Zeichen' und zur stoischen Sprachlehre. Acta Linguistica Academiae Scienliarum Hungaricae 26 (1976): 267–305.

Eberhard Hildenbrandt, Versuch einer kritischen Analyse des Cours de linguistique générale von Ferdinand de Saussure. Ism. Historiographia Linguistica 3 (1976): 108–118.

1977

Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest. 267 old.

Zur Bedeutungsentwicklung von ΣΗΜΑ, ΣΗΜΕΙΟΝ und ΣΗΜΑΙΝΕΙΝ. Acta Antiqua Academiae Scienliarum Hungaricae 25 (1977): 377–382.

1981

A 'nyelvi jel' fogalmának megjelenéséről és a sztoikusok nyelvészetéről. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13 (1981): 163–194.

Ein Beitrag zur Lehre vom sprachlichen Zeichen. Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Phil.-historische Klasse, Band 122, Heft 3. 1981.

1982

On the Formabon of the Concept of 'Linguistic Sign' and on Stoic Language Doctrine. In: F. Kiefer (ed.), Hungarian General Linguislics. Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe 4 (1982): 537–588.

1985

Ein Briefwechsel zwischen Wilhelm von Humboldt und Jacob Grimm. Z. Phon. Sprachwiss. Kommunik. Forsch. 38 (1985): 559–563.

1986

Reinhard Sternemann, Franz Bopp und die vergleichende indoeuropäische Sprachwissenschaft. Ism. Kratylos 31 (1986): 50–55.

1987

Historisch allgemeine Sprachkunde und philosophisch allgemeine Grammatik: ein Beitrag zu Wilhelm von Humboldts Sprachwissenschaft. Sitzungsberichte der AdW der DDR 15 (1987): 75–84.

Ein Beitrag zur Kenntnis von Humboldts Linguistik: das Problem einer Entwicklung der Grammatik. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 37 (1987): 3–30.

Wilhelm von Humbold, Über die Sprache. Ausgewählte Schriften. Ism. Kodikas/Code (Ars Semeiotica) 10 (1987): 153–162.

1990

Humboldt über Persisch und Sprachvergleichung. Acta Iranica. Troisième Série. Textes et Mémoires XVI. Iranica Varia: Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater. Leiden. 248–255.

A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika. (Bacher Vilmos emlékelőadás, 1989). MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 3. Budapest.

Posthumus

Ein früher Versuch, die ungarische Morphologie systematisch aufzubauen. (To Iván Fónagy. Essays on the occasion of his seventy fifth birthday).

Ein früher Versuch, die ungarische Morphologie systematisch aufzubauen*

ZSIGMOND TELEGDI

I.

1. In Ungarn geht von der zweiten Hälfte des achtzehnten Jahrhunderts an der Übergang vom Feudalismus zur bürgerlichen, kapitalistischen Gesellschaft vor. Die Entwicklung findet auf ihrem Weg, unter anderen Hindernissen, den Zustand der Sprache, die Unzulänglichkeit ihres Wortschatzes und das Fehlen einer national einheitlichen Grammatik vor. In Dichtung und Wissenschaft, auf allen Gebieten der gesellschaftlichen Tätigkeit macht sich die Notwendigkeit der Standardisierung und lexikalischer Bereicherung der Sprache fühlbar, wird in weiten Kreisen erkannt. In dieser Situation kommt es zu entscheidenden Fortschritten auf dem Weg zur wissenschaftlichen Erforschung des Ungarischen, zur Entstehung einer ungarischen Sprachwissenschaft. Nikolaus Révai (1750–1807) begründet das Studium der historischen Grammatik des Ungarischen, Franz Verseghy (1757– 1822) erhebt die Beschreibung seiner Muttersprache auf eine höhere Stufe.[1]

Révai ist bahnbrechend auf dem Gebiet der ungarischen Sprachgeschichte; als Grammatiker ist er weitgehend der hebraisierenden Tradition verhaftet, die sich vom XVI. Jahrhundert an bildete und zur Beschreibung des Ungarischen wichtige Begriffsbildungen aus der hebräischen Grammatik der jüdischen Gelehrten übernahm. Dieser Tradition folgt Révai, wenn er die Personalaffixe des Ungarischen als "untrennbare" oder "affigierte" Pronomina mit den eigentlichen, "getrennten" zugleich in demselben Abschnitt bespricht.[2]

* Ez a dolgozat Telegdi Zsigmond utolsó munkája, életében már nem jelenhetett meg. Eredetileg a Fónagy-emlékkönyv számára íródott, s ott is látott napvilágot: Perrot, J. (ed.), Polyphonie, pour Iván Fónagy. Paris, Montréal 1997.

[1] Révais Hauptwerk ist die *Elaboratior Grammatica Hungarica*. Es sollte drei Bände umfassen. Die zwei ersten sind 1803, bzw. 1806 erschienen, der dritte wurde erst hundert Jahre nach dem Tode des Verfassers (1908) unvollendet herausgegeben. Verseghy hat seine Ansicht vom System der ungarischen Grammatik zuerst in seiner *Neuverfaßten ungarischen Sprachlehre* (1805) vorgelegt. Am ausführlichsten ist sie in seinem Spätwerk *Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae* I-III. (1816, 1817) dargestellt.

[2] Der Abschnitt über die Flexion der Pronomina (*EGrH* 1.295 ff.) besteht aus drei Kapiteln; die ersten zwei behandeln zuerst die Flexion der persönlichen, dann die der übrigen Pronomina, das dritte die Affixion von Pronomina (d.h. von pronominalen Affixen) an die Nomina.

Dabei handelt es sich für ihn nicht bloss um eine funktionelle Gleichwertigkeit zwischen Wort und Affix. Er leitet die persönlichen Affixe des Ungarischen aus den entsprechenden Pronomina ab, betont aber, daß die (nach ihm) aus Wohllautsgründen erfolgte Umwandlung dieser in ihrer Lautform ihre pronominale Natur unverändert läßt, daß diese Affixe in Wahrheit (*revera*) Pronomina sind.[3] Er findet daher, daß im Ungarischen Flexion und Ableitung eher Komposition sind.[4]

2. Verseghy tritt gleich auf dem Titelblatt des *Proludium*, seiner ersten, programmatischen Schrift zur Sprachwissenschaft (1793) mit der Ankündigung auf, er beabsichtige die "Institutionen" der ungarischen Sprache nach Adelungs System (*systema Adelungianum*) darzustellen.[5] Im weiteren Verlauf eines schweren Lebens — war er unafhörlich bemüht, das, was er im *Proludium* angekündigt hatte, auszuführen. Er hat, unter anderem, die Grammatik des Ungarischen mehrmals, aufgrund selbständiger, eingehender Forschung dargestellt, zuerst in deutscher, dann in lateinischer und in ungarischer Sprache.[6]

Der Mann, dessen "System" Verseghy seiner Unternehmung zugrunde zu legen gedachte, Johann Christian Adelung (1732-1806), war ein erstaunlich vielseitiger und unermüdlich tätiger Gelehrter. Als Sprachforscher hat er durch sein vielbändiges *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart* (zuerst 1774-1785), seine *Deutsche Sprachlehre* (1781), sein *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache* (1782) und seine zahlreichen Abhandlungen zur Grammatik, Stilistik und Orthographie wesentlich zur Kodifizierung der deutschen Literatursprache beigetragen. Die *Deutsche Sprachlehre* — ein anspruchvolles Schulbuch, für Gymnasien und höhere Schulen bestimmt — hat einen durchschlagenden Erfolg gehabt, kam bis 1816 auf sechs Auflagen und wurde auch ins Französische und ins Lateinische übersetzt; auf dieses Werk bezieht sich auch Verseghy mehrmals in seinem *Proludium*.

Was dieser mit "Adelungisches System" meinte, war kein ausgeführtes System der Grammatik, das auf das Ungarische übertragen werden sollte. Ein solch-

[3] "Affixa possessiva sunt ipsa pronomina personalia. Nobis enim relatio nominum ad personas exprimitur per pronomina personalia simplicia, possessis nominibus coniunctim adnexa, varie tamen mutata secundum leges euphoniae: quae, hoc usu a primigeniis separatis utcunque deflexa, vocantur inseparabilia, et affixa pronomina". (ebd.,1.444).

[4] "Siquidem affixa nostra reuera voces sunt, excitandis certis notionibus olim destinatae: in lingua nostra, et inflexio, et derivatio, est potius compositio, duas et plures notiones una vocula coniungens" (ebd.,1.190).

[5] Der volle Titel lautet: *Proludium in institutiones linguae hungaricae, ad systema Adelungianum, genium item linguarum orientalium ac dialectum tibiscanam et transylvanam exactas.*

[6] Für eine annotierte Bibliographie von Verseghys linguistischen Werken siehe Riedl 1880 497-502.

es Vorgehen hätte Adelungs Grundsätzen widersprochen. "Ich habe mich bemüht — schreibt er in der Vorrede zu seiner *Deutschen Sprachlehre* (1781. 3) — das Wesen der deutschen Sprache in ihr selbst aufzusuchen, und daraus ist dann auch die Einrichtung der gegenwärtigen Sprachlehre entstanden, dagegen andere immer noch Copien der lateinischen sind". Es war seine Überzeugung, daß das Eigene jeder Sprache in ihr aufgesucht werden müsse (1782. 113). Verseghy schließt sich ihm in dieser Überzeugung an. Er behauptet in der oben zitierten Ankündigung, daß er die ungarische Sprache wohl nach Adelungs System, zugleich aber nach ihrer Eigenart (*genius*) als eine "orientalische Sprache"[7] darstellen wolle; an einer anderen Stelle (*Proludium* §.52) wirft er den ungarischen Grammatikern vor, daß sie diese wesentliche Eigenart ihrer Muttersprache nicht hinlänglich beachtet und durch Befolgung der lateinischen Norm die ungarische Realität fehlerhaft dargestellt hätten. Was Verseghy unter Adelungisches System versteht, ist — wenn man auf sein Vorgehen als Grammatiker, auf seine Praxis sieht — Adelungs Behandlung von Bildung und Flexion der Wörter, mit der späteren Kunstausdruck seine Morphologie. Diese beruht in der Tat auf der Ansicht, sie sei eine Lehre von den Wortformen, ihre Aufgabe aber nachzuweisen, wie diese, in ihrer Mannigfaltigkeit, charakteristischer Weise als eine Struktur aus drei Arten von Elementen (Wurzelwörter, Biegungs- und Ableitungssylben) aufgebaut werden.[8]

3. Seit Sylvester (1539) haben die ungarischen Grammatiker zwischen ihrer Muttersprache und dem Hebräischen immer wieder auffallende Übereinstimmungen festgestellt. Im *Proludium* sucht Verseghy — ein tüchtiger Hebraist — diese in ihrer Natur, damit das Verhältnis beider Sprachen zu bestimmen. Er findet, daß jene

[7] Ein Vorgänger Verseghys als Grammatiker des Ungarischen, G. Komáromi Csipkés (um 1628-1678) bezeugt schon für die Mitte des XVII. Jahrhunderts als eine geläufige Ansicht, daß die Sprachen in zwei Arten zerfallen, in orientalische und okzidentalische, wobei das Ungarische zur ersten gehört (*Corp.Gr.* 1866. 341-343). Verseghy übernimmt diese Ansicht, die zu seiner Zeit in der ungarischen Sprachforschung weit verbreitet war, und hält an ihr bis in sein Alterswerk fest.

Komáromi Csipkés war näher der Meinung, daß das Ungarische nach Ursprung und Alter seit der babylonischen Sprachverwirrung als eine "lingua mater" besteht, kein Dialekt einer anderen Sprache ist, und daß es nach *genus* und *genium* zu den orientalischen gehört, unter diesen aber mit dem hebräischen die größte Ähnlichkeit aufweist.

[8] In der Vorrede zu seiner *Neuverfassten ungarischen Sprachlehre* (1805) erzählt Verseghy, wie er am Anfang seiner Laufbahn als Schriftsteller die Unzulänglichkeit des Ungarischen in dessen damaligem Zustand gefühlt hat und im Ringen mit ihr sich "auf immer dunklere Nebenwege" verirrte. Der Ausweg war die Erkenntnis, daß die Erhebung der Sprache ihre grammatische und lexikalische Erforschung voraussetze, und Verseghy unternahm es zunächst "nach Adelungs Anweisung der ungarischen Analogie (d.h.den Regelmäßigkeiten der Wortformen) nachzuspüren". Nach der Beschreibung seiner Bemühungen faßt er das Ergebnis zusammen: "So fand ich den allgemeinen Gang der Bildungen der Wörter, in ihnen den Stoff zu den Hauptregeln, und endlich auch einzelne, von jenem allgemeinen Gang abweichende Wörter, ja sogar Gattungen, die ich ebenso viele Ausnahmen von den Hauptregeln betrachten mußte".

Übereinstimmungen nicht das Materielle betreffen, nicht die Lautformen der Wörter und Wortelemente — wäre dies der Fall, so wären, nach seiner Meinung, die beiden Sprachen Dialekte einer einzelnen, eine Ansicht, die ihm abwegig erscheint — , sondern ausschließlich die Methode (*ratio*) der Flexion und des Satzbaus, die abstrakte Grammatik.[9] So z.B. stimmen nach Verseghy ungarische und hebräische Flexion darin überein, daß in beiden Sprachen das Nomen einen zweifachen "Status" (einen "absoluten" und einen mit einem Possessivsuffix erweiterten) und das Verb eine zweifache "Form" der Konjugation (in der einen zeigt die Personalendung nur das Subjekt, in der zweiten Subjekt und Objekt zugleich an) besitzt, ohne daß in des Sphäre der Ausdrucks eine entsprechende Übereinstimmung bestände (1793. §.72). Ungarisch und Hebräisch gehören daher nach Verseghy zu derselben Art von Sprache, es besteht zwischen ihnen eine typologische Affinität, aber keine genetische Verwandtschaft, wie es Révai annahm.[10]

Verseghy folgt der Tradition, indem er charakteristische, den Charakter der Sprache bezeichnende Übereinstimmungen zwischen Hebräisch und Ungarisch findet; er weicht von ihr in der grammatischen Bestimmung jener Übereinstimmungen ab.

Die herkömmliche Analyse zerlegte ein possessives Nomen (d.h.die Verbindung eines Nomens mit einem Hinweis auf die Person des Besitzers zur Einheit eines Wortes, wie *ház-am* "mein Haus") in Wurzel und (affigiertes) Pronomen. Verseghy verwirft stillschweigend diese Vermengung von morphologischer und syntaktischer Betrachtung, für ihn sind in *házam* eine Wurzel und eine "Formative" (d.h. ein stammbildendes Suffix) zu einem Wort verknüpft.

Er unterscheidet (in Übereinstimmung mit Adelung) drei Grundelemente der Wortbildung: Wurzeln, Inflexionen und Formativen. Unter *Wurzel* versteht Verseghy ein nacktes Wort, ein solches, das in seiner Lautform kein gramma-

[9] "Similitudo proinde inter hebraeam et hungaricam non in radicibus, neque in syllabis inflexionum, aut formativis, et multo minus in eadam litterarum... tractatione quaerenda, sed unice ad similem formationis, inflexionis, ac struendi sermonis methodum restringenda est, nisi has linguas instar duarum tantum dialectorum, quod absonum foret, considerare velimus" (*Proludium* §.68.). Die Affinität von Ungarisch und Hebräisch (d.h. ihre übereinstimmenden Züge) werden von Verseghy in den Paragraphen 69-74 des *Proludium* zusammengestellt.

[10] Verseghy übernimmt von Adelung (1781. 62) die Hypothese, daß Sprachen sich auf drei Weisen zu einander verhalten können. Es gibt solche, die gänzlich, in grammatischer Hinsicht ebenso wie in den Grundlagen ihres Wortschatzes von einander abweichen. Eine solche Verschiedenheit besteht nach Verseghy zwischen "orientalischen" und "okzidentalischen" Sprachen. Andere unterscheiden sich von einander in ihren Wurzeln, Flexions- und Derivationssuffixen, also materiell, sind aber einander ähnlich in der *ratio* (der abstrakten Form) der Bildung und Flexion der Wörter und der Methode ihres Satzbaus. Unter solchen Sprachen besteht Affinität, sie gehören zur selben Art. Das Ungarische — stellt Verseghy gegen Révai fest — kann nur in diesem Sinn dem Hebräischen ähnlich genannt werden. Wenn, endlich, Sprachen in ihren Wurzeln und grammatischen Exponenten nur geringfügige Abweichungen (*quoad aliquas consonantes*) aufweisen, so stellen sie bloß Dialekte einer Sprache dar. Als Beispiel eines solchen Verhältnisses mochten dem Gelehrten die ihm bekannten semitischen Sprachen vorschweben.

tisches Element enthält. Er bestimmt die Inflexionen als Buchstaben oder Silben, die, an nominale oder verbale Wurzeln angefügt, jene deklinieren, diese konjugieren. (In dieser Definition ist die Behauptung einer gemeinsamen Grundstruktur von Nominal- und Verbalformen enthalten). Die Formativen unterscheiden sich von den Inflexionen dadurch, daß diese (Kasuszeichen und Personalendungen des Verbs) abgeschlossene Wortformen ergeben, die durch Formativen erzeugten Gebilde dagegen flektiert werden können.[11]

Aus dieser Bestimmung der Grundelemente des Wortes ergibt sich die Auffassung der Wortlehre bei Verseghy. Der Grammatiker — führt er aus — hat die Aufgabe, die Struktur der Sprache durch Analyse derart zu zergliedern, daß ihren Einheiten (Wörtern, Silben, sogar Buchstaben) die Klasse, zu der sie gehören, zugewiesen werden kann; dadurch werde es ihm möglich — von der Etymologie (d.h. der Morphologie) geführt — alle Regeln der Bildung und Flexion der Wörter zu erforschen.[12]

Durch die strenge Unterscheidung von Inflexion und Formative weist Verseghy die bei früheren Grammatikern geläufige Meinung ab, nach der die Possessivsuffixe des Nomens und die Personalendungen der objektiven Konjugation als "affigierte Pronomina" zwei Reihen von Elementen derselben Art — wenn nicht, wie die unselbständigen Pronomina im Hebräischen, dieselbe Reihe in zweifacher Verwendung — darstellen: die Possessivsuffixe sind nach Verseghy Formativen, die Personalendungen aber Inflexionen.

II.

1. Verseghy hat sich auch in seiner Ansicht über Aufgabe und Befugnis des Grammatikers an Adelung gehalten. Für diesen war es eine Grundüberzeugung, daß der Grammatiker die Sprachregeln als Erfahrungstatsachen, den Gebrauch als die höchste und unumschränkteste Macht anzusehen hat, nur im Notfall, wenn der Gebrauch schwankend ist, dürften Analogie, Abstammung und Wohllaut (in dieser Reihenfolge) herangezogen werden.[13] Verseghy macht sich diese Ansicht

[11] "Radices vivae, seu vocabula primigenia, sunt soni illi naturales, qui in linguam hungaricam instar vivarum vocum sine omni alteratione assumpti sunt, omnique litera adventitia carent. His deinde radicibus adjunguntur syllabae, aut literae formantes, vel inflectentes, quarum ope novae ex iis voces, aut novae declinationum vel conjugationum inflexiones consurgunt" (Verseghy 1816. §.27).

[12] "Hac consideratione de ortu cujusvis linguae praemissa, facile erit structuram linguae hungaricae per analysim ita decomponere, ut cuivis voci, syllabae, imo et literae sua classis assignari queat; cujus insigne tandem emolumentum illud erit, ut duce etymologia omnes omnino formationum, ac inflexionum regulae erui possint" (Verseghy 1816. §.26).

[13] "Der Sprachlehrer ist nicht Gesetzgeber der Nation, sondern nur Sammler und Herausgeber der von ihr gemachten Gesetze, ihr Sprecher und der Dollmetscher ihrer Gesinnungen. Er entscheidet nie sondern sammelt nur die entscheidenden Stimmen der Meisten" (Adelung 1782. 113).

vom Sprachgebrauch als "oberster Richter der Sprachen" vom *Proludium* an zu eigen. Damit trat er Révai entgegen, der in der Feststellung der ungarischen Sprachregeln die "ehrwürdige Antiquität" als die einzige sicherste Meisterin ansah und bereit war, den jüngeren Usus, der einen "älteren zu verdrängen drohte, als Verderbnis zu verdammen.[14]

Am Anfang des XIX. Jahrhunderts entbrennt in der Tat ein heftiger, von Révai mit einer masslosen Verbissenheit geführter Streit zwischen den beiden Gelehrten über gewisse Fragen der ungarischen Orthographie und Grammatik. Der Streit erweckte ein lebhaftes Interesse in der Öffentlichkeit, namentlich in Schriftstellerkreisen. Die Mehrheit stellte sich auf Révais Seite, wobei Verseghys Konservatismus in der Frage der "Spracherneuerung" eine nicht geringe Rolle spielte. Seine Kritiker mochten in Einzelheiten Recht haben, Originalität und Bedeutung Verseghys als Grammatiker gingen über ihren Horizont hinaus; um so kühner zeigten sie sich in seiner Herabsetzung, sogar Beschimpfung. Es ist ihnen gelungen, Verseghys Sprachwissenschaft auf lange Zeit hinaus zu diskreditieren.[15]

2. Die Stellung der ungarischen Grammatikschreibung ändert sich mit der Entstehung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (zuerst: Ungarische Gelehrte Gesellschaft); sie wurde 1825 gegründet, konnte aber ihre Tätigkeit erst 1831, nach der Bestätigung ihrer Statuten durch den König aufnehmen. Ihre erste Klasse, die der Sprachwissenschaft, sah eine ihrer dringendsten Aufgaben darin, durch ihre autoritative Stellungnahme eine Standardisierung in den Grundfragen der Orthographie und der Grammatik zu fördern. Sie gibt gleich in 1832 eine Anweisung zur Rechtschreibung, die die Praxis der besten Anhänger Révais in der Literatur zusammenfaßt, heraus. In 1846 erscheint unter dem Titel *A magyar nyelv rendszere* (System der ungarischen Sprache) eine Skizze der ungarischen Grammatik, die durch die gemeinsame Arbeit von Mitgliedern der ersten Klasse hergestellt und von einer Vollversammlung der Akademie angenommen wurde.

Die akademische Grammatik stimmt mit Verseghys Auffassung überein, indem sie sich von der hebraisierenden Tradition befreit: die Wortlehre, der Hauptteil des Werks, wird als Lehre vom Aufbau der Wortformen aus bestimmten Elementen (Wurzelwort, Stammwort, Formative und Inflexion) aufgefaßt (1846.

[14] "Has etenim verborum formationes certo monstruosas nulla unquam novit aetas superior, in formationum legibus multo sane melior atque unica magistra tutissima" (Révai 1803a. 269).

[15] In einem unlängst erschienenen Aufsatz schildert Z. Éder die Schicksale von Verseghys Sprachwissenschaft. Er setzt den ersten Abschnitt ihres Nachlebens auf 1825-1862 und bezeichnet ihn als eine Verschwörung gegen den Gelehrten. L. Gáldi, der Verseghy als Lexikographen gewürdigt hat, nennt ihn den Bahnbrecher, aber auch den Märtyrer der ungarischen Sprachforschung. Noch hundert Jahre nach dem Ende von Éders ersten Abschnitts war es nicht überflüssig, "in macher Hinsicht" Verseghys Rehabilitation zu fordern (Antal 1961. 107).

31) Wie sich aber die beiden Ansichten der ungarischen Grammatik in der Tat zu einander verhalten, zeigt sich erst, wenn wir die Behandlung der Wortstruktur beiderseits näher betrachten.

Verseghy dringt auf strenge Unterscheidung von Formative und Inflexion in der Beschreibung des Ungarischen. Er gibt formale Bestimmungen dieser Kategorien in ihrem Unterschiede: eine Formative läßt nach sich eine weitere Formative, zumindest eine Inflexion zu, auf eine Inflexion dagegen kann weder eine Inflexion, noch eine Formative folgen.

Was Verseghy mit "Formativen" meint, sind stammbildende Suffixe. Diese zerfallen im Ungarischen in zwei Klassen. Auf der einen Seite stehen eigentliche Derivationssuffixe, die neue lexikalische Einheiten bilden, sie sind morphologisch dadurch gekennzeichnet, daß die Stämme, die durch sie erzeugt werden, die Basis neuer Derivation werden können (vgl. ung. *törvény* "Gesetz", *törvényes* "gesetzlich", *törvényes-ség* "Gesetzlichkeit". Durch Possessivsuffixe und Suffixe des Plurals werden, auf der anderen Seite, ebenfalls Stämme erzeugt, Gebilde, die flektiert werden (vgl. ung. *ház* "Haus", *ház-am* "mein Haus", *házam-nak* "meinem Haus", *házak* "Häuser", *házak-nak* "Häusern"), durch diese wird aber nicht das Lexikon erweitert: sie gehören zum Paradigma des primären Stammes, sie geben ihm als Sekundärstämme eine ungeheure Ausdehnung.[16] Dies ist der Tatbestand, den Verseghys Darstellung im Grunde richtig reflektiert.[17]

Was die akademische Grammatik über die Suffixe im Ungarischen bietet, ist in seiner Unzulänglichkeit irreführend, verfehlt. Sie findet, daß die Grenze zwischen Formativen und Inflexionen im Ungarischen fließend ist, da gewisse Suffixe, wie die possessivischen und das Suffix des Plurals, Inflexionen sind, die man auch zu den Formativen rechnen könnte. Sie erklärt daher, gleich am Anfang der Wortlehre, daß sie im Lauf der Darstellung "um der Ordnung und der leichteren Übersicht willen" auch diese Suffixe zu den Inflexionen rechnen wird (§.32).

In der Tat vereinigt sie unter dem Namen "nominale Inflexionen" (ung. *névragozás*) die Possessiva und das -k des Plurals, die Formativen sind, und drei Arten von Inflexionen, zumeist Kasuszeichen, in demselben Paragraph (§.142).

3. Auch der Fortschritt, den Verseghy in der Erforschung des Kasusproblems im Ungarischen erreicht hat, bleibt in der akademischen Grammatik unbeachtet.

[16] Das Paradigma eines ungarischen Substativs enthält virtuel 1176 Wortforme (Bárczi et al. 1967. 409.

[17] Er faßt die zwei Arten von Suffixen (die eigentlichen Derivationssuffixen und die, welche nur "Inflexionen" nach sich haben können) ausdrücklich in derselben Gattung der "Formativen" zusammen. Diese Ansicht äußert sich auch in der Bemerkung, die Behandlung der possessiven Nomina gehöre eigentlich in das Kapitel über die Bildung der Nomina und nicht in das über ihre Deklination (1816. 193).

Indem die ungarischen Grammatiker ihre Sprache mit der lateinischen verglichen, zeigte sich, daß den lateinischen Kasusendungen im Ungarischen Inflexionen entsprechen; es stellte sich weiter heraus, daß das Ungarische noch andere Inflexionen (namentlich zum Ausdruck von Raumverhältnissen) in großer Anzahl aufweist, deren Äquivalente im Latein Präpositionen sind. Damit erhob sich die Frage, wie weit diese Inflexionen — wenn überhaupt — als Kasuszeichen anzusehen sind. Es ist Verseghys Verdienst, diese Frage nach unsicheren Versuchen seiner Vorgänger prinzipiell aufgeworfen und ihre Lösung bedeutend gefördert zu haben.

Es ist ihm klar, daß das Kasussystem einer Sprache nur aus ihr selbst bestimmt werden kann. Die Betrachtung des Ungarischen nach diesem Grundsatz führt ihn zunächst zu dem Ergebnis, daß seine Muttersprache nicht weniger als zwanzig Kasus besitzt (1793. 57). Im Laufe weiterer Untersuchungen mußte er sich dann überzeugen, daß diese Zahl zu hoch gegriffen ist. Er sah sich vor die Frage gestellt, wie Kasusendungen von den übrigen Inflexionen, die am Ende eines ungarischen Substantivs erscheinen mögen, zu unterscheiden sind. Die Antwort, die er findet, lautet: die Verbindung eines Substantivs mit einer Kasusendung muß den bestimmten Artikel annehmen können, d.h. ihrerseits wieder ein Substantiv (genauer: eine der Formen eines Substantivs) sein (1805:45). Die Anwendung dieses Kriteriums streicht vier Einheiten der früheren Liste aus, in einer fünften Endung, die traditionell für ein Kasuszeichen galt, hat Verseghy ein stammbildendes Suffix, eine Formative erkannt, während Kasusendungen Inflexionen sind. Somit schreibt seine revidierte Liste fünfzehn Kasus dem Ungarischen zu.[18]

Das ungarische Kasussystem wurde vor einigen Jahrzehnten von L. Antal (1961)[19] und unlängst von F. Kiefer (1987) mit Methoden der modernen Sprachwissenschaft untersucht. Sie haben Verseghys Ergebnisse im Grunde bestätigt und weitergeführt. Ihre Liste der Kasus im Ungarischen enthält alle, die Verseghy

18 Die vier Suffixe, die Verseghys Wortartkriterium nicht entsprechen, keine Kasus, sondern Adverbien bilden, sind Distributiv (*-nkint*), Essiv (*-ul*), Faktiv (*-va*) und Soziativ (*-stul*); die Formative, die nach dem lateinischen Äquivalent seit dem Anfang der ungarischen Grammatik bis Verseghy für das Zeichen des Genitivs betrachtet wurde, ist das Suffix *-è*, z.B. *Ez a ház Péteré* "Dieses Haus gehört Péter". (Das Suffix erweist sich als eine Formative, indem *Péteré*, flektiert werden kann, z.B. *Ismerem Pál házát, de Péterét nem* "Ich kenne Pauls Haus, aber nicht das von Péter".)

19 Antals wertvolle, zu seiner Zeit bahnbrechende Monographie gibt in einem besonderen Kapitel einen ausführlichen Bericht über die Entwicklung der Kasuslehre in der ungarischen Grammatik vom XVI. Jahrhundert bis zur Gegenwart. In diesem wird auch Verseghys Beitrag behandelt. Antal ist frei von der Beschränktheit, die, neben anderen Gründen, die richtige Einschätzung des Grammatikers lange behinderte. Doch hat er Verseghys Kasuslehre auf Grund ungenügender Kenntnisse nicht richtig beurteilt; namentlich beruht seine Behauptung, jener hätte den Vokativ unter die ungarischen Kasus aufgenommen, auf einem Mißverständnis.

aufgenommen hat, sie setzen nur insgesamt drei weitere hinzu.[20]. Um festzustellen, ob ein Suffix als ein Kasuszeichen zu betrachten sei, verwendet Kiefer dasselbe Wortartkriterium, das Verseghy gefundet hat, ergänzt durch ein anderes, syntaktisches: ist die Inflexion ein Kasussuffix, so muss sie fähig sein, eine Kasusrelation zwischen Prädikat und Argument auszudrücken (1987. 97, 99).

Die akademische Grammatik gebraucht gelegentlich die traditionellen Ausdrücke *alanyeset* (Subjektkasus) und *tárgyeset* (Objektkasus), verwendet aber sonst das Wort *eset* (Kasus) als Bezeichnung eines grammatischen Begriffs nicht, ein Versuch, unter den Nominalsuffixen Kasusendungen zu unterscheiden wird nicht unternommen.

Diese Haltung wirkt überraschend, die akademische Grammatik tritt damit aus einer Jahrhunderte alten Tradition heraus. Die Grammatiker des Ungarischen mochten in der Anzahl und der Bestimmung der Kasus in ihrer Muttersprache von einander abweichen; daß das Ungarische Kasus besitzt, wurde (soweit ich sehe) nicht bezweifelt, mit einer Ausnahme und die hieß Révai. Nach ihm gibt es im Ungarischen eigentlich keine Kasus, die Endungen, die in dieser Sprache scheinbar den lateinischen Kasusendungen entsprechen, sind genauer Wörter, auch für sich bedeutend, zumeist mit dem Wert von Postpositionen, umschreibende Wiedergaben der wahren Kasuszeichen des angesehener Lateinischen (Révai 1803. 203).

Ein Repräsentant der ungarischen Sprachwissenschaft, L.Benkő nennt die akademische Grammatik von 1846 "die wichtigste grammatische Untersuchung ihres Zeitalters". Er tut es wohl mit guten Gründen. Ich finde immerhin, daß das Werk sich gegen den grundlegenden Fortschritt, den Verseghy durch die konsequente Durchführung der morphologischen Betrachtung erreicht hat, abweisend verhält, die Bahn, die dieser eröffnet hat, verschließt.

Verseghys Rehabilitation, die richtige Einschätzung dessen, das er als Grammatiker des Ungarischen geleistet hat, beginnt erst gegen Ende des XIX. Jahrhunderts, mit dem Aufsatz Fr. Riedls (1880). Riedl strebt nach einer ausgewogenen Darstellung von Verseghys Sprachwissenschaft. Was den fatalen Gegensatz der beiden Gelehrten betrifft, gelangt er zum Resultat, daß Verseghy an Kenntnis und Schätzung der lebenden Sprache seinen Gegner übertraf, doch da er die historisch-vergleichende Methode nicht anwandte, die Formen der Sprache nicht erklären konnte. Der größte Fortschritt aber, den der Grammatiker Verseghy getan hat, seine erfolgreiche Bemühung, die Morphologie des Ungarischen auf einer festen Grundlage systematisch aufzubauen, konnte erst in unserem Jahrhundert, mit dem Aufschwung der grammatischen Forschung, nach ihrer historischen Bedeutung eingeschätzt werden.

[20] Schon Antal nimmt (1961. 33) auch den Faktiv (*-vá*), und den Formalis (*-ként*) in die Liste der ungarischen Kasus auf, Kiefer als achtzehnten den Essiv (*-ul*). Faktiv und Essiv waren von Verseghy, da sie seinem Wortartkriterium nicht genügten, als Kasus ausdrücklich abgewiesen.

Bibliographie

Antal L. 1961. *A magyar esetrendszer.* Budapest.
Bárczi G. – Benkő L. – Berrár J. 1967. *A magyar nyelv története.* Budapest.
Corp. Gr. = Toldy F. (ed.) 1866. Pest. *Corpus grammaticorum linguae hungaricae veterum*
Éder Z. 1991. *Verseghy Ferenc nyelvtudománya és az utókor.* Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből 25. Budapest.
Gáldi L. 1957. *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban.* Budapest.
Kiefer F. 1987. A magyar főnév esetei. *Magyar Nyelv* 83: 481–86
Riedl F. 1880. Verseghy nyelvtudományi művei. *Magyar Nyelvőr* 9: 497–502

A TELEGDI ZSIGMOND EMLÉKÜLÉS ELŐADÁSAI

Van-e általános nyelvészet és magyar nyelvészet?

A személyragos igekötőszerű elemek ürügyén

É. KISS KATALIN

The paper argues against the assumptions fairly general in Hungary that general linguistics and Hungarian linguistics represent two separate branches of science, and studies of Hungarian linguistic problems employing an internationally accepted theoretical framework belong to general linguistics. It is argued that only the analysis of particular languages can lead to general linguistic claims, and the description of a particular language cannot be done without any regard to what is known about human languages at the given time. It is shown on a particular problem, the question of the verbal prefix supplied with an agreement marker (e.g. *Mari utánuk futott a fiúknak* 'Mary after-3PL ran the boys-DAT [Mary ran after the boys]', that it cannot be analyzed consistently on the basis of language internal observations alone. A general linguistic background, on the other hand, makes it clear that the agreeing prefix is an incorporated postposition. The paper distinguishes synchronic postposition incorporation from its grammaticalized version exemplified by *Mari hozzávágta a labdát a fiúkhoz* 'Mary at threw the ball the boys-at [Mary threw the ball at the boys]'. The crosslinguistic generalization that postpositions expressing a goal can incorporate freely, those expressing a location can incorporate marginally, whereas source postpositions cannot incorporate is derived from aspectual considerations.

1. Általános nyelvészet – magyar nyelvészet

Ahhoz nem férhet kétség, hogy általános nyelvészeti problémák léteznek; ilyennek minősül minden olyan kérdés, mely az emberi nyelvek közös sajátságaira vonatkozik. De vajon önálló tudományágat alkot-e az általános nyelvészeti problémakör; vajon az általános nyelvészeti kérdések elválaszthatók-e az egy-egy nyelvre vonatkozó speciális nyelvészeti kérdésektől; s vajon a speciális nyelvi kérdések megválaszolhatók-e általános nyelvészeti háttér nélkül? Meggyőződésem, hogy nem; hogy az általános és a magyar nyelvészet nálunk az utóbbi évtizedekben általánossá lett kettéválasztása épp olyan abszurd, mintha Magyarország növényeinek biológiáját, azaz a magyar növénytant önálló tudományágként megkülönböztetnénk az általános növénytantól; mintha úgy vélnénk, hogy az általános növénytan nem az egyes országok növényeit tanulmányozza, hanem valami mást; és mintha azt gondolnánk, hogy a magyar növények tanul-

mányozóinak nincs szükségük az általános növénytanban, növényrendszertanban, növényélettanban felhalmozott tudás megismerésére és felhasználására.

Bár ezekről a kérdésekről nem beszélgettem Telegdi Zsigmond professzor úrral, meggyőződésem, hogy ő is épp oly elfogadhatatlannak találta a magyar és az általános nyelvészet merev kettéválasztását és eltérő kritériumok alapján való megítélését, mint én. A Telegdi Zsigmond által szerkesztett Szöveggyüjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához című, 1971-ben a Tankönyvkiadónál megjelent kötetben a tárgyalt és idézett 22 szerző közül 8 magyar: Simonyi Zsigmond, Kertész Manó, Melich János, Gombocz Zoltán, Laziczius Gyula, Zsirai Miklós, Györke József és Klemm Imre Antal. Telegdi Zsigmond róluk írott bevezető tanulmányaiból kiviláglik, hogy noha e szerzők kutatási tárgya a magyar, illetve a finnugor nyelvek, ők mind az adott korszak nemzetközi nyelvtudományában uralkodó nyelvészeti paradigma keretén belül dolgoztak; az adott paradigmában felvetődő kérdésekre keresték a választ, és az adott paradigma módszereit alkalmazták. A kortárs nyelvészeti paradigma (az újgrammatikus iskola, majd a strukturalizmus) keretként való elfogadása, a kortársakéval azonos módszertan lehetővé tette, hogy felhasználják kortársaik más nyelvek leírásában elért eredményeit, hogy az ő eredményeik is részeivé váljanak az általános nyelvészeti közgondolkodásnak, s hozzájáruljanak az eredményekből leszűrhető elméleti tanulságokhoz (l. például Jakobson (1963) Laziczius Gyulára való hivatkozását).

Simonyi Zsigmond, Klemm Imre Antal, Gombocz Zoltán, Laziczius Gyula nem a magyar nyelvészet tudósai lettek volna? S vajon nem magyar nyelvészetet művelt-e a strukturalizmus zászlóvivője, Jakobson közeli munkatársa, Lotz János, a külföldön talán legismertebb magyar grammatika szerzője? Vagy például az utóbbi évtizedekben ki mondott több újat a magyar főnévről, illetve főneves kifejezésről mint az általános nyelvészeknek minősített Antal László, Papp Ferenc és Szabolcsi Anna? Saját magam esetében sem érzem indokoltnak az általános nyelvész besorolást, hiszen a kutatási területem már húsz éve a magyar mondattan.

Vajon Antal László, Papp Ferenc vagy Szabolcsi Anna azért nem magyar nyelvészek, mert egy-egy nemzetközi tudományos paradigma eszköztárával felszerelkezve láttak neki a magyar főnév, illetve főnévi kifejezés leírásának? Az volna a magyar nyelvész, aki nem vesz tudomást a nyelvtudomány kurrens módszereiről és más nyelvekkel kapcsolatban elért eredményeiről? Azt el kell ismernünk, hogy a nyugaton keletkezett tudományos paradigmák negligálása a negyvenes évek végétől kényszerűség volt, melyet kívülről erőltettek a magyar nyelvésztársadalomra. Ez a kényszer azonban már régen megszűnt. Ma már indokolhatatlan, hogy úgy műveljünk magyar nyelvészetet, hogy ne építsünk a nyelvtudomány külföldön született eredményeire; hogy úgy írjunk a magyar határozóragokról, a magyar igéről vagy a magyar alanyi mellékmondatokról, hogy nem hivatkozunk rá, mi a világ nyelvtudományának (azaz a német, angol, orosz, lengyel, francia, spanyol, kínai stb. nyelvvel foglalkozóknak) az adott kér-

déssel kapcsolatos kurrens álláspontja – vagy ha mégis hivatkozunk rá, akkor munkánk ne magyar, hanem általános nyelvészetnek minősüljön. Természetesen a nemzetközi szakirodalom követése, az uralkodó nyelvészeti paradigmák módszertanának és terminológiájának az elsajátítása hatalmas munkát ró a kutatókra – de mégsem lehetünk olyan gőgösek, hogy azt gondoljuk, hogy a más nyelvekkel kapcsolatban felhalmozott eredmények számunkra érdektelenek; foglalkozzanak velük az általános nyelvészek! Hiszen minél több nyelv leírása válik ismertté, annál nyilvánvalóbbá lesz, hogy az emberi nyelvekben rengeteg a közös; felesleges minden nyelv esetében újra felfedeznünk ugyanazt.

Némelyik magyar nyelvész azzal indokolja önkéntes izolációját, hogy a nemzetközi nyelvészeti paradigmák állandóan változnak. Minek Chomsky kormányzás- és kötéselméletét megtanulni, alkalmazni, hiszen lényegében máris meghaladta a generatív nyelvészet, s nemsokára bizonyára az egész generatív nyelvészeti irányzat halott lesz, miként a strukturalizmus is halott. E kényelmes álláspont hirdetői nem ismerik a tudományok fejlődésének – legvilágosabban Thomas Kuhn elmélete által (Kuhn 1984) megvilágított – természetrajzát; nem tudják, hogy a tudományos iskolák, paradigmák váltakozása, egy paradigma feltűnése, virágzása, majd hanyatlása és egy másik paradigmával való felváltása szükségszerű kerete a tudományos megismerésnek. Ha a ma uralkodó nemzetközi nyelvészeti irányzatok egyszer majd eltűnnek is, lesznek helyettük más irányzatok, melyek, még ha látszólag tagadják is őket, eredményeiket magukba építik – tehát nem kerülhető ki a mindenkori új eredmények elsajátítása.

De vajon a magyar nyelv tanulmányozásának minden aspektusához szükséges-e az általános nyelvészeti háttér? Például szükség van-e rá az adatgyűjtő munkában? Véleményem szerint, ha csak nyelvi adatokat: földrajzi neveket, személyneveket vagy akár nyelvjárási szövegeket gyűjtünk, akkor nem nyelvtudományi, hanem filológiai vagy éppen kultúrtörténeti munkát végzünk, s ehhez valóban nem szükséges különösebb nemzetközi nyelvészeti kitekintés. Ha viszont elemezzük is a gyűjtött anyagot, akkor nem tekinthetünk el például a névhasználat vagy az adott nyelvjárási szöveg általános nyelvészeti szempontok szerinti vizsgálatától.

Hadd mutassam be egy konkrét magyar nyelvleírási kérdésen is, mennyire elválaszthatatlanok a nyelvleírás általános és specifikus aspektusai.

2. Egy példa: a személyragos igekötőszerű elemek leírása

2.1. Problémabemutatás

A magyar nyelvtudomány eddig adós maradt a személyragos igekötőszerű elemek, például az *utána fut, hozzávág, belelő* első eleme státusának egyértelmű meghatározásával, mondatbeli szerepének elemzésével, a személyragozás magyarázatá-

val. Következésképp helyesírásuk szabályozása sem egyértelmű; nem világos, mikor kell őket az igével egybeírni.

A Mai magyar nyelv rendszere azt mondja, hogy a „szabadon személyragozható alakok" nem igekötők hanem valódi határozószók. E szerint a *hozzám vágott valamit, hozzád vágott valamit, hozzája vágott valamit* kifejezések első eleme valódi határozószó; az igekötős igékként felsorolt példákból viszont arra következtethetünk, hogy a *hozzávágott* egybeírandó igekötős ige. Ugyanígy az *utánam szól, utánad szól* határozószós szintagma, az *utánaszól*-t viszont az igekötős igék között találjuk. A személyrag, illetve a személyragozhatóság kritériuma tehát nem alkalmaztatik következetesen; a *hozzá*-ról ugyan még esetleg vélhetnénk azt, hogy személyrag nélküli alak, a szóvégi *-á* lativusrag benne; az *utána -a* ragja viszont kétségtelenül személyrag.

Az elemzés nehézségei részben az igekötők osztályának problematikus voltára vezethetők vissza. Vajon szófaji kategória-e az igekötő vagy egy funkció megnevezése? Ha szófaj, önálló kategória-e vagy a határozószók egyik alfaja? Netán egy meghatározott funkcióban használt határozószó? Hogyan lehet definiálni? Vajon az igekötők zárt osztályt alkotnak-e? Ha igen, mely elemek tartoznak közéjük? E kérdések elvi vagy helyesírási problémákként újra meg újra felbukkannak a magyar nyelvészeti szakirodalomban. Tisztázásukra e tanulmányban nincs mód. De pontos igekötő-definíció nélkül is megvizsgálható például az, hogy jogos-e a szakirodalomból, többek között a MMNyR-ből leszűrhető, az anyanyelvi intuícióval nem egyező azon álláspont, miszerint az (1)-(4) alatti mondatsorok (a,b,c) mondataiban más kategóriába tartozik az igetövet közvetlenül megelőző elem, mint a (d,e) mondatokban (az (a-c) mondatok *utána*, illetve *mellé* eleme igekötő, a (d-e) mondatok *utánuk,* illetve *melléjük* eleme pedig valódi határozószó).

(1) a. János utána ment.
b. János utána ment Péternek.
c. János utána ment a fiúknak.
d. János utánuk ment.
e. János utánuk ment a fiúknak.

(2) a. János mellé ült.
b. János mellé ült Piroskának.
c. János mellé ült a lányoknak.
d. János melléjük ült.
e. János melléjük ült a lányoknak.

A fenti (a) és (d) mondatokban az igekötőszerű elem az ige direkcionális thematikus szerepű, *hová* kérdésre felelő vonzatát képviseli; meghatározott refe-

rensre utal. Az (a) mondatokban egyetlen individuumra, a (d) mondatokban pedig, melyekben többes számú személyragot visel, az individuumok egy halmazára vonatkozik. A (b), (c) és (e) mondatokban az ige direkcionális szerepű vonzatát főnévi kifejezés fejezi ki. A (b) és (e) mondatokban az igekötőszerű elem világosan egyezik számban és személyben e direkcionális szerepű főnévi kifejezéssel. A (c) mondatokban legalábbis személyben szintén egyezni látszik vele. De vajon miért kell az igekötőszerű elemnek egy igevonzattal egyeznie? S miért hiányzik – ha valóban hiányzik – a számbeli egyeztetés (2b-c) esetében?

Bizonyos személyragozható igekötőszerű elemek annyiban különböznek az *utána-*, *mellé*-típusúaktól, hogy csak akkor viselnek többes számú személyragot, ha önállóan képviselik az ige valamely vonzatát – (3d), (4d); ha az adott igevonzatot többes számú lexikális NP fejezi ki, nem egyeznek vele – (3c,e) és (4c,e):

(3) a. János hozzá vágta a labdát.
b. János hozzávágta a labdát a kerítéshez.
c. János hozzávágta a labdát a fiúkhoz.
d. János hozzájuk vágta a labdát.
e. *János hozzájuk vágta a labdát a fiúkhoz.

(4) a. János bele nyúlt.
b. János belenyúlt a kosárba.
c. János belenyúlt a kosarakba.
d. János beléjük nyúlt.
e. *János beléjük nyúlt a kosarakba.

Vajon miből fakad az (1-2) és a (3-4) alatti paradigmák különbsége?

2.2. Elemzés

2.2.1. A személyragos igekötőszerű elemek szófaja

Az (a) és (d) mondatok vonzatértékű igekötőszerű elemeit olyan birtokos-személyragos névutóknak tekintem, melyek bővítménye egy fonológiailag üres pro személyes névmás. Azaz:

(5) János $[_{PP}\ [_{NP}$ pro] utána] futott.

(5) tehát lényegében (6)-tal azonos értékű. (A két mondat hangsúlyviszonyai természetesen különböznek; az egyes szám 3. személyű személyes vagy birtokos névmás kitétele mindig szembeállítást implikál.)

(6) János $[_{PP}\ [_{NP}$ ő] utána]] futott.

A pro (5a)-beli jelenlétének szemantikai bizonyítéka, hogy az *utána* jelentésében is benne van az *őutána*-beli *ő* névmás referensére való utalás. Az (1d), (2a,d), (3a,d) és (4a,d) mondatok *utánuk,* illetve *mellé, melléjük, hozzá, hozzájuk, belé, beléjük* eleme is az adott ige direkcionális thematikus szerepű argumentumát képviselő megnevező kifejezés.

Morfológiai síkon az *utána,* illetve a többes számú *utánuk, melléjük, hozzájuk, beléjük* esetében egyértelmű a névmásra utaló, vele egyeztetett személyrag jelenléte. De valójában ott a személyrag a *hozzá, mellé* és *belé* alakokon is! Ezek *-á,* illetve *-é* végződései egyszerre testesítik meg az archaikus lativusragot és az egyes szám 3. személyű birtokos személyragot. Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag magánhangzója eredetileg a lativusraghoz hasonlóan szintén hosszú volt, s mássalhangzó előtt, például a *kezét, lábát* esetében ma is az. A *hozzá, mellé, belé* típusú alakokban a magánhangzó megrövidülését bizonyára egyidejű lativusi funkciója akadályozta meg.

Annak, hogy a *hozzá, mellé, belé* toldaléka nemcsak a régiségben funkcionált egyszerre lativusragként és birtokos személyragként, hanem jelenleg is kettős szerepet tölt be, a következő bizonyítékai vannak. Egyrészt az olyan személyragozható névutók esetében, melyek nem lativusragosak, egyes szám 3. személyben külön ki kell tenni a birtokos személyragot: például *fölött-e (áll), mellett-e (szól).* Sőt, a birtokos személyrag a lativusrag után is megjelenhet a szó végén szokásos alakjában is: például a *mellé (ül)* mellett a *melléje (ül)* is lehetséges. Az alábbi paradigmák egyes szám 3. személyű alakjai között tehát semmiféle különbség sincs; mind személyragot viselnek:

(7)	a.	b.	c.
	utánam	mellettem	mellém
	utánad	melletted	melléd
	utána	mellette	mellé/melléje
	utánunk	mellettünk	mellénk
	utánatok	mellettetek	mellétek
	utánuk	mellettük	melléjük

Következésképp a MMNyR-nek ezen igekötőszerű elemek státusával kapcsolatos álláspontja nem következetes: ha a személyragos *utánuk, melléjük, hozzájuk, beléjük, utánam, melléd, hozzánk, belétek* alakok nem lehetnek igekötők, csak valódi határozószók, akkor az *utána, mellé, hozzá, belé* sem igekötők, hiszen ők is személyragot viselnek.

2.2.2. A személyragozás magyarázata

Akár igekötőkként, akár valódi határozószókként elemeznénk az *utánam, melléd, mögé*-szerű elemeket, nem kapnánk rá magyarázatot, hogy miért viselnek személyragot, pontosabban miért egyeznek igéjük egyik vonzatával. A különféle

nyelvek grammatikái azt mutatják, hogy a személyragozás nem ad hoc jelenség, hanem egy alaptag és alárendeltje közötti, az alaptagon jelölt egyeztetés. Ennek fényében nem feltételezhetünk személyragos valódi határozószókat vagy – ha az igekötő szófaj, nem funkció – személyragos igekötőket, hiszen miféle alárendeltjével egyezhetne egy határozószó vagy egy igekötő?

A kérdéses elemeknek, illetve első lépésként csupán (1a,d) és (2a,d) igekötőszerű elemeinek névutóként (pontosabban üres névmási bővítményt tartalmazó névutós kifejezésként) való elemzése viszont magyarázatot ad a személyragozásukra. A névutók egyik altípusára jellemző, hogy számban és személyben megegyeznek nominativusban (illetve elmozdítása esetén dativusban) álló NP-bővítményükkel. A lexikális NP-vel bővített névutós szerkezetekben ugyan a birtokos személyrag latens marad (8a), azonban, mint Marácz (1985) kimutatta, megjelenik, ha a PP-n belüli NP-t üres nyom (8b) vagy üres vagy kitett személyes névmás képviseli (8c).

(8) a. [$_{PP}$ Éva mögött] álltam.
[$_{PP}$ A lányok mögött] álltam.

b. Kinek$_i$ álltál [$_{PP}$ Ø$_i$ mögötte]?
Kiknek$_i$ álltál [$_{PP}$ Ø$_i$ mögötte/?mögöttük]?

c. [$_{PP}$ pro/ő mögötte] álltam.
[$_{PP}$ pro/ő mögöttük] álltam.

A névutók és NP-bővítményük általános nyelvészeti szempontból szabályszerű egyeztetésének az a magyar nyelvtörténeti előzménye, hogy – mint Simonyi (1888) kifejtette – az ilyen névutós szerkezetek eredetileg birtokos szerkezetek voltak, melyek rész-egész viszonyt, illetve egyéb vonatkoztatást fejeztek ki (például *a háznak az eleje, möge, alja*). A birtokos személyjelet viselő alaptag lexikális jelentéstartalma és morfológiai szerkezete idővel elhomályosult, és szófaji kategóriája is megváltozott: helyhatározóragos főnévből névutóvá vált. Ugyanakkor megőrződött a névutóvá vált alaptag és az őt bővítő főnéves kifejezés közötti alárendeltségi viszony és a formailag ezt tükröző birtokviszony. Az alaptag birtokos személyragja azért nem tűnhetett el, mert a generatív nyelvelmélet felfogása szerint ez adja az NP-bővítmény nominativusi esetét (eset nélküli főnévi kifejezés ugyanis nem állhat a mondatban).

Abból az állításból, hogy az (1a,d), (2a,d), (3a,d) és (4a,d) mondatok igekötőszerű elemeinek személyragja egy üres névmási bővítménnyel való egyeztetés megnyilvánulása, s az adott elemek névutói kategóriájának bizonyítéka, az alábbi, korábban a (1b,e) és (2b,e) számok alatt idézett példák elemzése is levezethető:

(9) a. János utána ment Péternek.
b. János utána ment a fiúknak.

(10) a. János mellé ült Piroskának.
b. János melléjük ült a lányoknak.

E mondatokban az *utána–Péternek, utánuk–a lányoknak, mellé–Piroskának* és *melléjük–a lányoknak* párok a levezetés valamely szintjén névutós szerkezeteket kell alkotniuk; ebből következik számbeli és személybeli egyezésük. A mondatok kiinduló szerkezetében a névutó minden bizonnyal követi főnévi kifejezési bővítményét – (11a). A levezetés során először a PP-ből kiemeljük az NP-bővítményt (ekkor jelenik meg az eredetileg nominativusban álló NP-n az elmozdított birtokosra jellemző *-nak/nek* rag, s ekkor válik láthatóvá a névutó latens birtokos személyragja) – (11b); majd a PP-t az ige elé visszük – (11c).

(11) a. János ment [$_{PP}$ Péter után]
b. János ment Péternek$_i$ [$_{PP}$ Ø$_i$ utána]
c. János [$_{PP}$ Ø$_i$ utána] ment Péternek$_i$

Ackerman (1987) azon az alapon, hogy a lexikális NP-bővítményt követő névutó birtokos személyragja latens marad – (8a) – azt állítja, hogy a névutón megjelenő személyrag nem birtokos személyrag, hanem a névutó névmási bővítményének a névutóba való inkorporálódása. E teória jól magyarázza a lexikális NP-vel bővített névutók személyragtalanságát – de számos más kérdést nyitva hagy. Így nem mondja meg, hogy miféle névmás inkorporádik a névutóba akkor, amikor a névutónak olyan lexikális NP bővítménye van, melyet elmozdítottunk (8b); miért van a névutó elmozdított lexikális NP bővítményének *-nak/nek* ragja; és honnan lesz a névutónak két (egy kitett és egy inkorporálódott) névmási bővítménye az *őmellette, énutánam*-féle alakokban. E problémák miatt nem alkalmaztam Ackermann (1987) megoldását.

A személyragos igekötőszerű elemeknek e tanulmányban javasolt, a névutó és bővítménye között birtokos szerkezetet feltételező elemzése az (1a,c,d,e) és (2a,c,d,e) mondatok mellett az (1b) és (2b) mondatokra is kiterjeszthető. Tekintsük őket még egyszer:

(12) a. János utána ment a fiúknak.
b. Péter mellé ült a lányoknak.

E mondatokban hiányozni látszik a névutó és NP-bővítménye közti számbeli egyeztetés, tehát kérdésesnek tűnhet, hogy csakugyan birtokviszonyt alkotó névutós szerkezetekről van-e szó. Valójában a birtokos szerkezetekben az elmozdí-

tott többes szám 3. személyű birtokos esetén szabályos az egyes számú birtokos személyrag használata. Vö.:

(13) a. a kalapjuk
b. a fiúk kalapja
c. A fiúknak$_i$ veszett el a [$_{NP}$ Ø$_i$ kalapja/kalapjuk].

Az *utáná*-hoz és a *mellé*-hez hasonlóan mindazon személyragos igekötőszerű elemeket névutóként elemzem, melyek *-nak/nek* ragos főnévi kifejezése járnak együtt; tehát névutó az *alá, fölé, elé, közé, mögé, alatta, fölötte, előtte, közötte, mögötte, ellene* is – l. a (14) alatti példákat. Ha *-nak/nek* ragos bővítményük látszólag elmaradt, feltételezem, hogy üres névmásként, azaz pro-ként van jelen – (15).

(14) a. Mellé nyúlt a pohárnak.
b. Fölé lőtt a célnak.
c. Utána ment Piroskának.
d. Alá feküdt az autónak.
e. Ellene szólt a javaslatnak.

(15) [$_{PP}$ [$_{NP}$ pro] Mellé] nyúlt.

A személyragos igekötőszerű elemek alternatív: igekötőként, valódi határozószóként vagy névutóként való elemzései között tehát csupán általános nyelvészeti háttér birtokában dönthetünk megalapozottan. A személyragozással, illetve az egyeztetéssel kapcsolatos általános nyelvészeti ismeretek azt mutatják, hogy egyeztetés alárendelő szerkezetek feje és alárendelt eleme között lehetséges; következésképp a személyragos igekötőszerű elemnek és a vele egyező igevonzatnak névutós kifejezést kell alkotnia.

2.2.3. A szórend kérdése; inkorporáció

Ha a személyragos igekötőszerű elem valóban névutó, s névutós kifejezést alkot a vele egyező *-nak/nek* ragos főnévi kifejezése, vajon mi lehet az oka, hogy nem mögötte áll, hanem jelöletlen esetben közvetlenül az ige előtt, az igekötők és a puszta névszói igemódosítók pozíciójában jelenik meg?

Paizs Dezső álláspontja szerint a szóban forgó elemek névutókból igekötővé váltak, mégpedig úgy, hogy az NP P V sorban a névutó mintegy újraelemződött, azaz elvált a főnévi kifejezéstől, és az igéhez kapcsolódott. Azonban, mint Paizs írja, „a határozószónak vagy névutónak az ige jelentéskörébe való átbillenésére valami szabvány-magyarázatot nem lehet kinyilvánítani" (Paizs 1959. 184.).

Valójában Paizs Dezső egy más nyelvekből nagyon jól ismert szabvány-műveletet figyelt meg: a névutó-inkorporációt. Paizs a névutóinkorporációt történeti folyamatként fogta fel, azaz elemzésében a szóban forgó elemek a jelen nyelválla-

potban már tisztán igekötők. A névutó-inkorporáció azonban szinkron jelenségként is közismert, azaz számos nyelvben a névutók névutói kategóriájukat és természetüket megtartva válnak az ige jelentésének részévé. Az (1) és (2) alatti mondatokon bemutatott tények a magyarban is szinkron inkorporációra engednek következtetni. A névutók igekötőszerű használatukban is személyragot viselnek, és velük egyező NP-bővítménnyel járnak együtt – tehát igekötőként való újraelemzésük névutói kategóriájuk és vonzatkeretük megtartásával egyidejűleg megy végbe.

A prepozícióknak és posztpozícióknak az igébe való inkorporálódása Baker (1988) különféle nyelvcsaládokba tartozó nyelvekből vett adatai szerint tipikusan a következőképpen megy végbe:

(16)

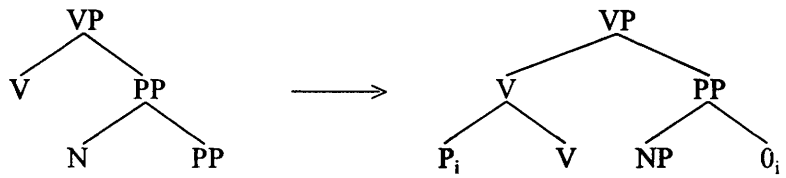

Tehát a P, mely nem szükségszerűn szomszédos az inkorporáló igével, kiemelődik a PP-ből, majd az igéhez csatolódik, mintegy összetételt képezvén vele. A P+V komplex ige morfológiai egysége többé vagy kevésbé szoros is lehet. A magyarban a névutó és az őt inkorporáló ige viszonya a szótári inkorporációval létrejövő igekötő-ige, illetve puszta névszó-ige viszonyhoz lesz hasonló. Az *el-megy, moziba megy, könyvet olvas, orvos lesz, bolondnak tart, pirosra fest* komplex igék csupán lexikai és szemantikai síkon alkotnak egységet. Morfológiailag és szintaktikailag az igekötő, illetve névelőtlen névszó önálló, hiszen önállóan, az ige nélkül is mozoghat; a magyarban tehát az inkorporáció csak jelentéstani síkon megy végbe. Nincs rá bizonyíték, hogy a mondatszerkezetben az ige és az igemódosító egy szót alkotna; szemantikai összetartozásukat a közöttük lévő módosító-alaptag viszony biztosítja. Azaz:

(17)

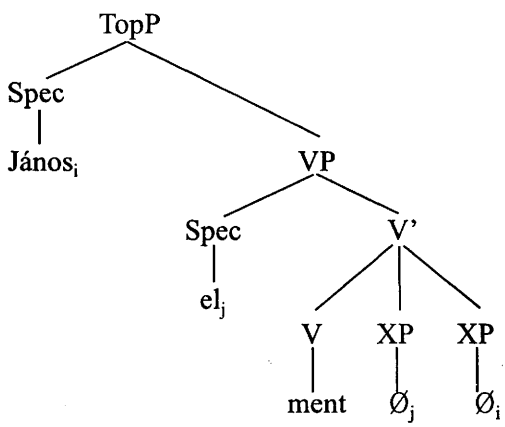

Fókusz jelenléte a predikátum VP-ből FP-vé (fókuszos kifejezéssé) való kiterjesztését és V-ből F-be való igemozgatást von maga után:

(18)

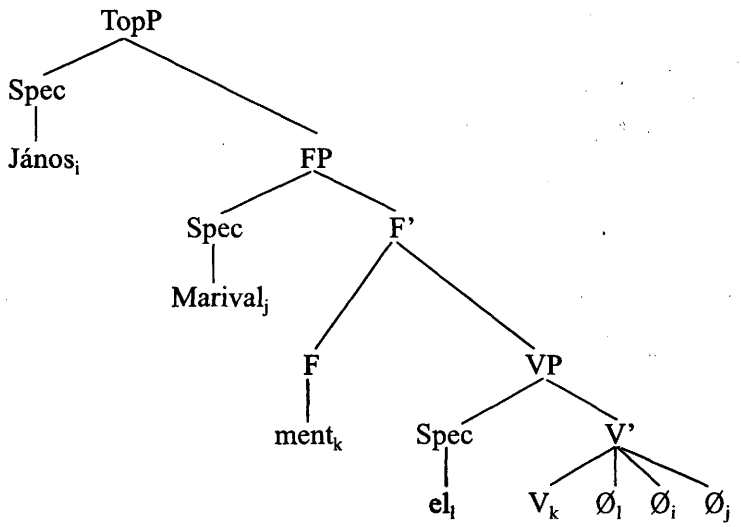

Ahogyan az igekötő sem része morfológiailag és szintaktikailag az igének, az igébe inkorporálódó névutó is szabad marad morfológiailag és szintaktikailag, hiszen elválhat az igétől:

(19) a. Péter **utána futott** Marinak.
b. PÉTER **futott** tegnap **utána** Marinak.
c. Péter **utána** is **futott** Marinak.

Ugyanakkor – ahogy az igekötős igék esetében is – szemantikai egység jön létre az ige és a névutó között: az *utána fut* ige mintegy a *követ* ige szinonímája. Az is az inkorporáció (szemantikai síkon való) meglétét bizonyítja, hogy érvényesek rá az inkorporáció más nyelvekben megfigyelt feltételei. Így csak igétől kormányzott, bővítmény szerepű PP feje inkorporálódhat, szabad határozói PP feje nem:

(20) a. Mellette álltam Péternek.
b. *Mellette vitatkoztam a kapunak.

Az inkorporáció további univerzális, a magyarban is megfigyelhető ismérve, hogy az inkorporáció lehetősége függ az inkorporálandó összetevő thematikus szerepétől. Univerzálisan a direkcionális thematikus szerepű, *hová* kérdésre felelő PP-k feje inkorporálódik legkönnyebben. Ezzel egybevág a magyar direkcionális szerepű lativusragos névutók: a *mellé, alá, fölé* stb. gyakori inkorporációja. A locativusi, *hol*

kérdésre felelő PP-k vonzatként való megjelenése univerzálisan ritkább, de előfordul; ennek megfelelően a magyarban is viszonylag ritkább a *hol* kérdésre felelő névutók, például a *mellett, alatt, fölött* stb. inkorporációja. Inkorporálódhat a benefaktív és az instrumentalis szerepű PP feje is. E lehetőségnek a magyarban való megvalósulásával (pl. *Nekiment a keritésnek, Velement Péterrel*) lentebb, a **2.2.3.** pont alatt foglalkozunk. A *honnan* kérdésre felelő, kezdőpont thematikus szerepű PP-ből való P-inkorporáció rendkívül ritka. A magyarban sem lehetséges:

(21) *János mellőle ment/futott/indult Marinak.

Az időt, módot, okot kifejező PP-k mindig szabad határozók; fejük már ezért sem inkorporálódhat – sem univerzálisan, sem a magyarban:

(22) *János miatta búsul Marinak.

Az inkorporáció lehetősége és az inkorporálandó összetevő thematikus szerepe közötti összefüggés okának kérdésére még visszatérünk a **2.3.** pontban.

A magyarban az igébe való névutó-inkorporációnak szintaktikai síkon az az első lépése, hogy a névutó főnévi kifejezési bővítményét kiemeljük a PP-ből – erre mutat a névutón megjelenő személyrag és a főnévi kifejezésen megjelenő *-nak/nek*. A főnévi kifejezés eltávolítása következtében a névutós kifejezés megszűnik referenciájával bírni, s alkalmassá válik a szemantikai inkorporációra. Ezt követően a PP-ben maradt névutót Spec,VP pozícióba, az aspektus-operátor felszíni helyére visszük, ahol maga is aspektuális szerepre tesz szert – pl. a direkcionális argumentumból inkorporált névutó befejezetté teszi az igét.

Íme a (19a) mondat levezetésének lépései, s felszíni szerkezetének ágrajza:

(23) a. János futott $[_{PP}\ [_{NP}$ Mari] után]
b. János futott Marinak$_j$ $[_{PP}\ 0_j$ utána]
c. János utána$_k$ futott Marinak$_j$ $[_{PP}\ 0_j\ 0_k]$

(24)

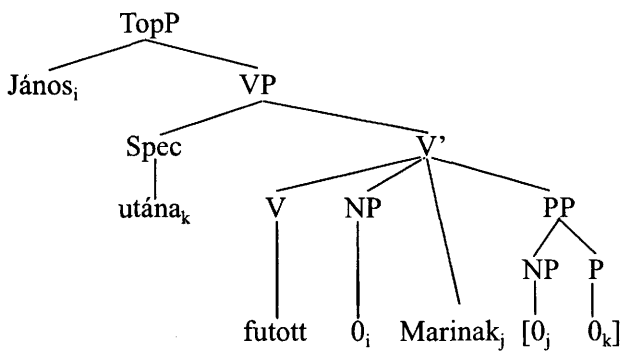

Összegezve a 2.2.3. részben tett megfigyeléseinket: a névutóként azonosított személyragos elem igekötőszerű szemantikai jellege és mondattani viselkedése egy más nyelvekből jól ismert, névutó-inkorporációnak nevezett művelet következménye. Ennek során a főnévi kifejezés elhagyja a PP-t. Ezáltal a PP megszűnik megnevező kifejezés lenni; jelentéstanilag az ige részévé válik; s szintaktikailag is az igével komplex predikátumot alkotó igemódosítókhoz lesz hasonló. Inkorporációra mind univerzálisan, mind a magyarban csak az argumentum szerepű PP-k (mégpedig elsősorban a direkcionális jelentésűek) feje alkalmas.

2.2.4. A megnevező névutók státusa

Kérdés, hogy a pro bővítményű személyragos névutók esetében, például a (25a-c) mondatokban is feltételezzünk-e inkorporációt.

(25) a. Utánam futott.
b. Mögéd ült.
c. Mellé állt.

E szerkezetekben a névutóinkorporáció egyik lényegi mozzanata: a megnevező NP-nek a névutós kifejezésből való kiemelése nyilvánvalóan nem ment végbe, amint ez az üres pro névmás rekonstrukciójával kimutatható (Ackermann 1987):

(26) a. Énutánam futott.
b. Temögéd ült.
c. Őmellé állt.

Az a tény, hogy (25a-c) névutói elemei megnevező kifejezések, arra utal, hogy megőrizték szemantikai önállóságukat, azaz nem inkorporálódtak az ige jelentésébe. Ugyanakkor nem egyértelmű, hogy szükségszerűen fókuszoperátorok volnának, azaz kimerítő felsorolást fejeznének ki. Jelöletlen esetben inkább az igemódosítókéhoz hasonló aspektusoperátor-szerepet játszanak. Hasonlítsuk össze az alábbi mondatokat:

(27) a. János futott Mari után, és kiabált neki.
b. János Mari után futott, és kiabált neki.
c. János utána futott Marinak, és kiabált neki.
d. János utána futott, és kiabált neki.

Wacha (1989) perfektivitástesztje szerint egy mondat akkor befejezett, ha a vele mellérendelt viszonyban lévő tagmondattal kifejezett cselekvést hozzá képest utóidejűként értelmezzük. E szerint (27a) folyamatos (a futás és a kiabálás egy-

idejű), (27b) akár befejezettként, akár folyamatosként értelmezhető (a futás és a kiabálás akár egymást követő, akár egyidejű lehet), míg (27c,d) befejezett (mivel a futás megelőzi a kiabálást).

Összefoglalva a gondolatmenetet: a kitett NP-bővítmény nélküli, megnevező névutók igemódosítóként és fókuszként való elemzése mellett is szólnak érvek. Annak alapján, hogy szemantikailag önálló, megnevező kifejezések, feltételesen mégis fókuszként való elemzésük mellett döntünk.

2.2.4. A ragkettőzés

A (3)-(4) alatti példák személyragos igekötőszerű elemei *-nak/-nek* ragos főnévi kifejezés helyett önmagukhoz hasonló raggal ellátott főnévi kifejezés jelenlétét kívánják meg a mondatban. Pl.

(28) a. **Hozzá**szól/**hozzá**nyúl/**hozzá**fog valami**hez**
b. **Neki**megy, **neki**ütközik, **neki**vág valami**nek**
c. **Nála**van, **nála**marad, **nála**felejt valaki**nél**
d. **Be(le)**nyúl, **be(le)**bújik, **be(le)**vág valami**be**
e. **Benne**van, **benne**ragad, **benne**felejt valami**ben**
f. **Érte**megy valaki**ért** (esetleg: valaki**nek**)
g. **Rá**kap, **rá**szokik, **rá**vág, **rá**esik valami**re**
h. **Rajta**kap, **rajta**van, **rajta**áll valami**n**
i. **Vele**megy valaki**vel**, **vele**jár valami**vel**

Mint a 2.1. részben már utaltunk rá, ezek az igekötőszerű elemek abban is különböznek az *utána-, mellé*-típusúaktól, hogy csak akkor viselnek többes számú személyragot, ha önállóan képviselik az ige valamely vonzatát – l. (29); ha az adott igevonzatot többes számú lexikális NP fejezi ki, számban nem egyeznek vele – l. (30):

(29) a. János hozzájuk vágta a labdát.
b. János beléjük nyúlt.

(30) a. *János hozzájuk vágta a labdát a fiúkhoz.
cf. b. János hozzávágta a labdát a fiúkhoz.
c. *János beléjük nyúlt a kosarakba.
cf. d. János belenyúlt a kosarakba.

E személyragos igekötőszerű elemek önálló megfelelői a mai nyelvállapotban nem névutók hanem ragok,azonban névutói eredetű ragok (miként a *-ra/re* rag is a Tihanyi alapítólevél *hodu utu reá* kifejezésében még névutóként szerepel). A nyelvfejlődés során az eredeti névutók az előttük álló NP-hez simultak: meg-

szűnt szintaktikai önállóságuk, és illeszkedni kezdtek az NP hangrendjéhez, azaz raggá váltak. A névutónak NP-bővítményéhez való hozzásimulása fonológiailag üres NP esetén nem ment végbe; következésképp a *hozzám, hozzád, hozzánk, hozzátok, hozzájuk,* valamint a megnevező kifejezésként használt *hozzá* ma is névutó (pontosabban PP). Ugyanez áll a *neked, nálad, rajtad, rád, beléd, benned, érted, veled* elemekre és társaikra. Ackerman (1987) olyan névutóknak tekinti őket, melyekben a névmási bővítmény a személyragba inkorporálódott. Az e cikkben használt terminológia szerint olyan névutós kifejezést alkotó névutók, melyek NP-bővítményét rejtett pro mévmás képviseli. A (29a,b) alatti mondatok szerkezete tehát pontosan megegyezik a (25a-c) alatti mondatok szerkezetével. Ime egy további példa:

(31) Mari $[_{PP}\ [_{NP}\ pro]\ [_{P}\ hozzá]]$ ért.

Az a kérdés, hogy a megnevező PP-t igemódosítói vagy fókuszhelyzetben vegyük-e fel, (31) és (29) esetében is éppoly problematikus, mint (25a-c) esetében volt. Minden esetre, a PP referáló volta kizárja igemódosítóként, különösen igekötőként való elemzését (tehát nem indokolt egybeírni az igével).

Ami a (28) alatti példákat illeti, bár történetileg bizonyára névutó-inkorporációval keletkeztek, szinkron szempontból nem tartható fenn az inkorporációs elemzés, hiszen az egykori névutó nemcsak az ige előtt hanem egyidejűleg a főnévi kifejezéshez simulva is megjelenik. Ha a főnévi kifejezés mellől kerülne az ige elé, eredeti helye üres volna. Feltételezem, hogy az efféle, raggá vált névutókból lett igekötőszerű elemek – hacsak nem megnevező kifejezések – valódi igekötőkké váltak; a mai nyelvállapotban már a szótárban lexikai és szemantikai egységet alkotnak az igével. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mondattani szerkezetben is egyetlen csomópont alatt kell őket elhelyezni.)

Abból a feltételezésből, hogy a *-nak/nek* ragos főnévi kifejezést vonzó igekötőszerű elemek a szintaxisban az igébe inkorporálódó névutók, a ragkettőzéssel együttjáró igekötőszerű elemek pedig a szótárban az igébe inkorporálódó igekötők, az következik, hogy az előbbi típusú névutó+ige komplexum nem szolgálhat szótári műveletek, például szóképzés alapjául, az utóbbi típusú igekötő+ige komplexum viszont igen. A tények igazolják e predikció helyességét:

(32) a. *Péter utánafutása a lányoknak nevetséges volt.
b. Péter belebonyolódása a hazugságba nevetséges volt.

A javasolt elemzés arra is választ ad, miért helytelenek a (3e) és (4e), valamint (30a,c) alatti mondatok, azaz miért nem egyezik a ragkettőzést kiváltó igekötőszerű elem a vele azonos ragot viselő NP-vel: azért, mert valódi igekötő, nem névutó, s az igekötő nem egyeztethető az ige valamely bővítményével. Az

egyeztetés hiánya csak többes számú NP esetén tűnik fel; valójában azonban az igekötő egyes számú NP-vel való egyeztetése is látszólagos; az igekötővégi egykori birtokos személyrag funkciója már elhomályosult.

2.2.5. Inkorporáció és thematikus szerep

Univerzális megfigyelés, hogy a névutóinkorporáció elsősorban a direkcionális thematikus szerepű, azaz a *hová* kérdésre felelő, a mozgás befejező pontját jelölő PP-k fejét érinti. Kevésbé gyakori a lokális thematikus szerepű, *hol* kérdésre felelő PP-k fejének inkorporációja; a kezdőpont thematikus szerepű, azaz a *honnan* kérdésre felelő, a mozgás vagy változás kiinduló pontját jelölő PP-k fejének inkorporációja pedig legfeljebb csak marginálisan fordul elő. Igy van ez a magyarban is, mind a mondattanban szinkron inkorporálódó, mind a történetileg inkorporálódott, valódi igekötővé vált névutók esetében. Ami ez utóbbi típust illeti, inkorporálódott a *hová* kérdésre felelő, direkcionális jelentésű *be(le), rá, neki, hozzá, érte,* valamint a *hol* kérdésre felelő, lokális jelentésű *benne, rajta, nála* – de nem inkorporálódtak a *honnan* kérdésre felelő, kezdőpont jelentésű névutók – vö.

(33) a. ***Belőle**jön a szobá**ból***
b. ***Rólas**zól Péter**ről***
c. ***Tőle**van Péter**től***

Ennek az univerzálisan megfigyelhető jelenségnek nem ismeretes a magyarázata. A magyar tények azonban közelebb vihetnek a megértéséhez – azaz magyar mondattani megfigyeléseink általános mondattani jelentőségre tehetnek szert.

A magyarban az igemódosítók, azaz a jelentéstanilag az igébe inkorporálódott összetevők aspektusjelölő funkciót, mégpedig többnyire befejezettséget kifejező, perfektivizáló funkciót töltenek be. Vö.

(34) a. János [$_{VP}$ ment]
b. János [$_{VP}$ el [$_{V'}$ ment]]
c. János [$_{VP}$ csődbe [$_{V'}$ ment]]

Az igemódosító nélküli (34a) folyamatos aspektusú, azaz folyamatában ábrázolja a cselekvést. Ezzel szemben az igekötőt tartalmazó (34b) és a névszói igemódosítót tartalmazó (34c) befejezett aspektusú, azaz a cselekvést mint teljes, befejezett egészet reprezentálja. Az igekötőt eredményező adverbium-inkorporáció kevés kivételtől eltekintve mindig perfektivizálja a cselekvést, s ha nem is mindig perfektivizálásra, többnyire az aspektus egyértelműsítésére szolgál a névszóinkorporáció is.

A direkcionális jelentésű PP fejének inkorporációja azt fejezi ki, hogy az adott célra irányuló cselekvés elérte/eléri célját, tehát teljessé, befejezetté vált/válik. Vessük össze az alábbi mondatokat:

(35) a. Mari futott a fa alá.
b. Mari A FA ALÁ futott.
c. Mari alá futott a fának.

A direkcionális szerepű névutós kifejezést tartalmazó (35a) folyamatos aspektusú. Ennek bizonyítéka, hogy a *Mari futott a fa alá, és pihegett* mondat esetében a két cselekvést egyidejűként értelmezzük – vö. Wacha (1989). (35b), melyben a direkcionális összetevő fókusz, aspektuálisan nem egyértelmű. Igy a *Mari A FA ALÁ futott, és pihegett* mondat esetében a két cselekvés akár egymást követő, akár egyidejű lehet. Ezzel szemben (35c), melyben az igekötőt inkorporáltuk az igébe, befejezett: a *Mari alá futott a fának, és pihegett* mondat két cselekvése követi egymást. A direkcionális szerepű összetevőt tehát valószínűleg az teszi alkalmassá az inkorporációra, hogy az ige jelentésébe való belefoglalása aspektusjelölő: perfektivizáló hatású.

A mozgást jelentő ige mellett álló lokális argumentum a cselekvés folyamatban levését valószínűsíti. A lokális PP fejének inkorporálása egyértelművé teszi a mondat folyamatos aspektusát:

(36) a. János futott a fák alatt.
b. János A FÁK ALATT futott.
c. János alatta futott a fáknak.

Bár (36a) elsődleges olvasatában folyamatos aspektusú, 'János futott egyet a fák alatt'-szerű perfektív olvasatot is megenged, tehát a *János ma reggel futott a fák alatt, és labdázott* két cselekvése nemcsak egyidejű, hanem egymást követő is lehet. (36b), melyben a lokális argumentum fókusz, még nyilvánvalóbban kétértelmű aspektus szempontjából. (36c), melyben a lokális argumentum fejét inkorporáltuk az igébe, viszont egyértelműen folyamatos. Tehát a lokális argumentum fejének inkorporációja is alkalmas az aspektus egyértelműsítésére.

A *honnan* kérdésre felelő, kezdőpont jelentésű argumentumok nem befolyásolják az ige aspektuális értelmezését. A cselekvés kezdőpontjának megnevezése független attól, hogy a cselekvést teljes egésznek vagy folyamatában lévőnek tekintjük. A kezdőpont szerepű PP feje tehát valószínűleg azért nem inkorporálható, mert nem tulajdonítható neki az inkorporált összetevőkre jellemző aspektuális szerep.

Összefoglalás

E tanulmány azt kívánta illusztrálni, milyen elválaszthatatlanul egybefonódnak a nyelvleírás általános és nyelvspecifikus aspektusai.

A személyragos igekötőszerű elemek létezése látszólag a magyar nyelv egyedi, nehezen magyarázható sajátossága. Nem világos, miért visel némelyik igekötő az ige egy meghatározott vonzatával egyező személyragot. Ráadásul a személyragozás és az egyeztetés sem látszik mindig rendszerszerűnek.

A dolgozat először a jelenség rendszerszerűtlennek tűnő elemeit tisztázta. Kimutatta, hogy a vizsgált igekötőszerű elemek esetében az egyeztetés nem korlátozódik az első és a második személyre, hanem – ha olykor fonológiailag látensen is – egyes és többes szám harmadik személyben is jelen van. Általános nyelvészeti meggondolások egyértelművé tették, hogy az igekötőszerű elemek és a velük egyező igevonzat közötti egyeztetés az általuk alkotott névutós szerkezet (illetve a történetileg azt megelőző birtokos szerkezet) következménye. A névutó igemódosítóvá válása a legkülönfélébb nyelvek leírásából jól ismert névutóinkorporáció. Mint megmutattuk, a magyar személyragos igekötőszerű elemek rendelkeznek az inkorporált névutók ismert tulajdonságaival.

A névutóként ma is produktívan használt elemek (pl. *alá, alatt*) esetében a névutóinkorporáció szinkron mondattani művelet. A raggá vált névutók (pl. *hoz(zá), be(le), nek(i)*) esetében a névutóinkorporáció történetileg rögzült jelenség, mely valódi igekötőket eredményezett. Azok a személyragos névutók, melyek NP-vonzata üres személyes névmás, nem inkorporálódnak; tehát a *Hozzám/hozzá/felém/felé rúgta a labdát* mondatok-ban önálló marad a PP.

A névutóinkorporáció arra is példát szolgáltathat, hogyan járulhat hozzá a magyar nyelvleírás egy mondattani jelenség általános sajátságainak mélyebb megismeréséhez. A névutóinkorporáció lehetősége minden nyelvben összefügg a névutós kifejezés thematikus szerepével. Legkönnyebben a direkcionális PP-k feje inkorporálódik, legnehezebben pedig a kezdőpont jelentésű PP-k feje. A magyar nyelvi tények azt mutatják, hogy a névutóinkorporáció elsődlegesen aspektuális célt: a mondat aspektusának megváltoztatását vagy egyértelműsítését szolgálja. A direkcionális argumentum igébe való inkorporációja – tehát az elért cél – alkalmas a cselekvés teljes, befejezett voltának a kifejezésére; a kezdőpont szerepű argumentumnak viszont nem tulajdonítható aspektuális szerep.

Irodalom

Ackerman, F. 1987. Pronominal Incorporation: The Case of Prefixal Adverbs. In: Kenesei, I. (ed.), Approaches to Hungarian 2. JATE, Szeged. 213–260.

Baker, M. 1988. Incorporation: A Theory of Grammatical Function Changing. The University of Chicago Press, Chicago.

Jakobson, R. 1963. Törekvések a nyelv funkcionális modelljének kidolgozására a két háború közötti időszak európai nyelvészetében. In: Telegdi 1971, 166–170.

Kuhn, T. 1984. A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat, Budapest.

Marácz L. 1985. A magyar névutós csoportról. Nyelvtudományi Közlemények 87: 173–180.

MMNyR = Tompa J. (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1962.

Paizs D. 1959. Az igekötők mivoltához és keletkezéséhez. Magyar Nyelv 55: 185–198.

Simonyi Zs. 1988. A magyar határozók. Budapest.

Telegdi Zs. 1971. Szöveggyüjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Tankönyvkiadó, Budapest.

Wacha B. 1989. A folyamatos-nemfolyamatos szembenállásról. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 17: 179-328.

Nyelvi jelek dinamikus szerkezete

Telegdi Zsigmondnak szerény viszonzásként[1]

FÓNAGY IVÁN

La structure sémantique des signes linguistiques (lexèmes, morphèmes, intonations, signes de ponctuation) est envisagée en différentes langues et à différentes époques. Il est proposé que le sentiment d'unité de significations fort diverses – comme celle de 'petite fille' et 'oeil' dans le latin PUPILLA, celle de 'saleté' et d' 'avarice' dans l'allemand SCHMUTZIG, ou celle du rapport de possession et de causalité dans les constructions possessives – relève d'une analyse inconsciente prérationnelle. La dynamique sémantique interne (synronique) des unités linguistiques est mise en rapport avec les changements sémantiques. Le rôle de facteurs insconscients, pulsionnels est mis en considération, ainsi celui du trauma de la naissance dans l'évolution du mot ANGOISSE, dérivée du latin ANGERE 'reserrer'. Vu sous l'angle de la synchronie dynamique, le mouvement dans le temps apparaît comme l'expressions de changments sémantiques internes: une signification secondaire devient primaire (moyen-haut-allemand KOPF 'coupe', boîte cranienne, 'tête' > allemand KOPF 'tête'); une couche sémantique latente fait surface (celui d' 'ennemi' dans le latin HOSTIS 'hôte', celui de 'prostitué' dans l'allemand DIRNE 'servante').

Azt hiszem, sohasem fogtam hozzá ilyen nehezen az íráshoz, mint most, a Telegdi Emlékülés alkalmából. Irreálisnak, paradoxálisnak érzem a helyzetet. Számomra az lett volna az ésszerű, ha Telegdi Zsigmond akadémiai székfoglalója alkalmából jöttünk volna össze. Nem tudok „megemlékezni" valakiről, aki számomra ugyanolyan jelenlévő ma, mint öt, tíz vagy ötven évvel ezelőtt. Most inkább neki beszélek, és nem róla, mint távollévő személyről.

Az 1940-es évek óta ismertem *hírből* Telegdi Zsigmondot. 1945 tavaszán egy érthetetlen, de nem kevésbé szerencsés, véletlen folytán a Fővárosi könyvtár

[1] Telegdi Zsigmond tankönyv formájába foglalt klasszikus általános nyelvészeti munkájában (1977) állást foglal szinte minden lényeges elméleti kérdéssel kapcsolatban. Így elvben nem nehéz az egyikhez vagy másikhoz kapcsolódni; annál nehezebb érdemlegesen kiegészíteni. Jóideig eredménytelenül keresgéltem megfelelő témát a jegyzeteimben, míg kezembe nem került egy barnára sárgult kézirat; minden lapjának margóján Telegdi Zsigmond ceruzával írott megjegyzéseit olvastam. A kéziratot egy 'In honour to Roman Jakobson' kötetnek szántam. Úgy láttam, hogy akad egy rész, melyet talán érdemes lenne kifejteni, hogy további vizsgálatok alapjául szolgálhasson. A nyelvi jelek szemantikai szerkezetét szeretném a 'dinamikus szinkrónia' (Fónagy 1964) szemszögéből elemezni.

keleti osztályára kerültem, melynek Telegdi Zsigmond volt a vezetője. Ő avatott be a decimálás és katalogizálás tudományába. Szabad időnkben görögre tanított egy karikatúrákkal illusztrált „Teach yourself" nyelvtanból kiindulva. A szomszédos Szentkirály utcai lakásukban abban a privilégiumban volt részem, hogy élőszóban hallhattam készülő nyelvészeti és nyelvtudomány-történeti tanulmányait. Tanulságos és élvezetes volt minden 'privát' beszélgetésünk is. Voltaképpen a kettő nem vált külön. A nyelvészet személyes ügye volt. Így váltak személyes ismerőseimmé Humboldt, Bopp, Wilhelm Grimm, így vált személyes ügyemmé a nyelvelmélet, a perzsa verbális perifrázisok, a szófajok problematikája, a jelelmélet. Másfelől, az aktuális – sohasem igazán (bizalmasan) személyes – kérdések hamarosan kapcsolatba kerültek általánosabb, elvi, elméleti jellegű problémákkal. Nem egyszer klasszikus anekdotákon keresztül. Zsiga ritka humorérzéke nem engedte meg az öncélú vicc-mondást. Ezek mindig helyzetre alkalmazott anekdoták voltak, a tipizálás, az általánosítás frappáns eszközei.

Akár Telegdiék Szentkirály utcai lakásán beszélgettünk, akár egy balatoni csónakban, a beszélgetés egyetemi szintű volt. Beszélgetésen nem értek gondolatcserét. Az én szerepem a többé-kevésbé jó kérdéseket feltevő hallgatóé volt, és mindvégig az is maradt. Tudományos kapcsolatunkat Németh Gyula ítélte meg helyesen, aki egy ízben megjegyezte: „Azt hittem, hogy Zsiga tanítványa lehetsz. Most már látom, hogy nem lehetsz". Ha nem is lehettem a tanítványa, követni követhettem. Igyekeztem minél többet tanulni tőle. Egyre jobban láttam, milyen kivételes szerencsében volt részem, hogy közvetlen kapcsolatban lehettem a legnagyobb áttekintéssel rendelkező és legmélyebben gondolkodó nyelvésszel. Nyelvtörténeti tanulmányait úgy olvastam, mintha folytatásos, összetartozó epizódokból álló bűnügyi film lett volna. Hogyan készíti elő Bopp az indoeurópai nyelvek hasonlóságának felfedezésével, és a puszta összehasonlítás elégtelenségével Grimm nyelvtörténeti szemléletét; hogyan alakítja ki ebből az elmélettel nem rendelkező összehasonlító történeti módszerből kiindulva Hermann Paul a nyelvtörténet tudományát, kivetve a nyelvtudományból a leíró nyelvtant;[2] hogyan mutatja ki Saussure, hogy a nyelvtudomány csak az esetlegestől, anyagitól elvonatkoztatott szinkrón nyelvi rendszer törvényeinek ismeretén alapulhat. Hogyan jön létre a beszéd és a nyelv kapcsolata, a szinkrónia és diakrónia egysége Chomsky generatív elméletében.

Telegdi minden esetben az elmélet lényegének kifejtésére törekszik; kifejtve azt is, amit a szerzők kifejtetlenül hagytak, kibontva azt, amit az elmélet csak hallgatólagosan tartalmaz.

[2] Telegdi Zsigmond rámutat ezzel kapcsolatban a 'történeti' terminus paradoxális alakulására. A Paul számára egyedül tudományos *historisch* 'történeti', *historikós,* eredetileg a törvényszerű összefüggéseken kívül álló, pusztán történeti – történetesen egyidejű – tényekre vonatkozott az ókortól a 19. századig.

Egy vitatható és vitatott példát idéznék ennek illusztrálására. Telegdi a Nyelvészet meghasonlásában, a neogrammatikus és a strukturalista elmélet összeférhetetlen kettősségéből kiindulva vezeti el az olvasót a generatív nyelvelmélethez, mely Telegdi felfogása szerint, logikai összefüggések formájában tartalmazza a nyelvtani struktúra történeti fejlődését. Telegditől hallottam, hogy amikor ezt az elméletét előadta, az egyik kiváló generatív nyelvész, Manfred Bierwisch felhívta Telegdi figyelmét arra, hogy a struktúrák 'jelenkori története' metafora: valójában egyenletről van szó; tehát mindegy, mi áll 'előbb', baloldalt, és mi áll utóbb, jobboldalt. Az események Bierwischt igazolták. A generatív grammatika más utakat követett. Nem törekedett a szinkrónia és diakrónia dialektikus egységének kibontakoztatására: jobban érdekelte a szinkrónia és pankrónia viszonya, az egyes nyelvekben fellelhető általános, az eleve adott. Meg vagyok győződve, hogy Telegdi Zsigmond nem tévedett. A generatív grammatika nem használta fel a kínálkozó lehetőséget.

Telegdi Zsigmond írásai komplexitásuk, mélység-dimenziójuk ellenére is könnyen követhetők, könnyebben mint a felszínesebb értekezések. Minden kijelentése végiggondolt, és komplexitása ellenére is egyértelmű. Akár egyszerű a kijelentés, akár váratlan vagy paradoxális, minden esetben precíz. Minden mondat kikovácsolt nyelvi mű. Néhány esetben tanúja lehettem annak, milyen gondos munkával, hány próbálkozás után jött létre a valóságot legpontosabban leképező, megragadó megfogalmazás. Olykor a kétszeres nekifutás, a jó és jobb megközelítés egymást követi a végleges szövegben, a *korrekció* retorika alakzatának megfelelően.[3] Egy pillanatig arra gondoltam, hogy Telegdi Zsigmond tudományos stílusát kísérlem meg elemezni. Gyorsan letettem erről: úgy éreztem, hogy ez feszélyezte volna.

Az „emlékülés" keretében átadnám a jelenlévőknek egyik korai emlékemet. Azt hiszem, 1946-ban járt nálunk egy amerikai újságíró, aki szeretett volna megismerkedni a magyar tudományos élettel. Meghívtam ebből az alkalomból Telegdi Zsigmondot. Az újságíró, úgy emlékszem, járt Görögországban. Az elbeszélése folyamán egy Platon idézetet keresett. Telegdi, mint Platon fordító, a görög mitológia és a görög irodalom kitűnő ismerője, könnyen kisegíthette. Az újságíró Észak-Afrikában is járt. A héber, az arab irodalomról szólva ismét jó partnerre talált Telegdi Zsigmondban. Az est folyamán sok minden került még szóba. Így a francia és a jelenkori német irodalom is. Telegdi a 30-as években elvégezte a francia szakot is, és amint ezt Bodi Lászlótól tudtam, rendszeresen

[3] „Az idők folyamán a grammatikai stúdium technikává fejlődött, amely lehetővé teszi, hogy egy nyelvet – helyesebben valamely nyelvnek történetileg meghatározott alakját, egy nyelvállapotot – többé-kevésbé pontosan és teljesen szabályokba foglaljunk (azaz: azt, ami rajta szabályos, megragadjuk)." A zárójel sohasem a tárgyhoz asszociált megjegyzést tartalmaz, hanem háttérbe a tárgyat más szemszögből megvilágító lényeges gondolatot; vagy feloldja a megelőző szóba sűrített tartalmat: „a grammatikai vagy szintaktikai szint... egységei... jelentősek (jelentések hordozói)" (Telegdi 1977. 8.).

látogatta a német szeminárium könyvtárát. A gazdasági és politikai helyzettel kapcsolatban óhatatlanul kitűnt, hogy Telegdi igen tájékozott a klasszikus és a marxista közgazdaságban. „Voltaképpen mi az Ön szakmája?" kérdezte csodálkozva az újságíró. „Iranista vagyok", mondta Telegdi az igazsághoz híven.

A nagy nyelvészeket, az élőket is, írásaikon keresztül ismerjük vagy ismerjük meg igazán. Ezért mondanék befejezésül néhány szót Telegdiről mint olvasóról. „Olvasni hasonlíthatatlanul élvezetesebb, mint írni" – mondta egyszer. (Az 'egyszer' szóról jut eszembe, hogy emlékezetem szerint Zsiga sohasem mondott el kétszer egy emléket vagy gondolatot.) Nem igen láttam könyv nélkül villamoson vagy a Balaton partján. Aktívan olvasott, nyelvészeti szöveget, filozófiai munkát, regényt. Így jutottam hozzá feldolgozott formában számomra ismeretlen szöveghez, vagy jöttem rá arra, hogy voltaképp nem ismertem a szöveget igazán.

Ez bizonyos mértékben saját írásaimra is áll. Telegdi Zsigmond többszörösen olvasta a neki megküldött kéziratait: előbb közelről nézve (kijavítva minden betűhibát és helyesírási hibát), azután perspektivikusan, elméleti távlatból, végül röntgenszemekkel hozta felszínre azt, ami számomra rejtve maradt. A marginális megjegyzések, hibáimon, kérdéses kijelentéseken kívül és mindenek előtt, azokra a munkákra utaltak, melyekről megfelejtkeztem vagy melyeket nem ismertem. Így lettem közvetve haszonélvezője Telegdi rendkívül értékes cédula katalógusainak. A nyelvtudomány klasszikusain kívül gondosan és részletesen számon tartotta a marxista klasszikusok (gyakran kevéssé ismert vagy gondosan elkerült) írásait. Amikor nem akadtam rá egy Marx, Hegel vagy Humboldt mondatra, nem kellett napokig keresnem. Felhívtam telefonon, vagy később, Párizsból kértem levélben a segítségét.

A tanulmány-készítéssel járó kételyeket nemcsak kiegészítések, javítások segítségével igyekezett eloszlatni. Telegdi pozitíven olvasta a készülő írást. Elsősorban azt nézte, hogy mi van benne, és nem azt, hogy mi hiányzik belőle. Tapasztalatom szerint beleolvasott olyat is, amit ő gondolt hozzá. Hogy milyen nagy szerepe volt a cikk elkészítésében az anonim társszerzőnek, ezt most fogom csak fel, amikor nem számíthatok többé közvetlen segítségére.

Ez a másik oka annak, hogy olyan nehezen készültem el a neki szóló felolvasásnak, és hogy olyan bizonytalan maradtam az egyes állítások igazságértékét illetően.

Lexémák jelentés-szerkezete

Telegdi Zsigmond általános nyelvészeti tankönyvében világosan kijelöli a nyelvi jel helyét a kommunikáció keretében. A nyelvi nyilatkozat – így *A fák mögött tűz ég* mondat – ugyanazt jelzi, mint az indicium – a fák mögött felszálló füst –, de másképpen jel, mint az indicium: a tényállás ábrázolásán keresztül (1977. 23). Az ábrázolni képes nyelvi jel alapvető sajátossága, hogy jelentése nem egyértelmű[4]; a nyelv számos olyan eljárással rendelkezik, „amelyek arra szolgálnak,

hogy egy jelhez eredi jelentésén felül egy másikat is rendeljünk, ugyanazon jellel több jelentést fejezzünk ki" (57). A jelek többértelműsége, poliszémiája, határolja el a természetes nyelveket a mesterséges nyelvektől, „a tudományok mesterséges nyelvei nem ismernek ilyen eljárásokat" (uo.). Az *oxigén* vagy a *törzsszámok* szó jelentése (intenziója) egyértelműen meghatározott, alkalmazási tartományuk (extenziójuk) pontosan körülhatárolt. Ez korántsem áll a *fej* főnévre, a *fehér* vagy *fekete* melléknévre, a *fut*, a *lát*, a *fog* igére.

Az egynyelvi vagy kétnyelvű szótárak ennek megfelelően a szavak jelentését jelentésekre (ún. jelentésárnyalatokra) bontják fel. A szó jelentése valójában jelentések rendszere. A Magyar nyelv értelmező szótárában[5] a *fog* címszó 23 jelentést tart számon.[6] A különböző nyelvű szótárak címszavait egybevetve azt tapasztaljuk, hogy a *fej*, a *fehér*, a *fut* és a nekik megfelelő német, angol vagy francia szavak jelentésszerkezete jóval nagyobb hasonlóságot mutat, mint a *fej* és a *tête*, a *fut* és *courir* hangalakja. Ebben nincs semmi meglepő. Míg a szó hangalakjának és jelentésének kapcsolata rendszerint önkényes, azok az eljárások – így a metafora, metonímia, hiperbola, litotész, irónia, ellipszis –, melyek a jel többértelműségéhez vezetnek, motiváltak. A jelentéskomplexum természetes fejlemény. A jelentés fejlődését meghatározó törvényszerűségek nincsenek nyelvhez kötve. A *lát* ige jelentéseinek jórésze – így az 'érzékel', 'észrevesz', 'találkozik valakivel', 'megismer', 'tapasztal', 'előrelát', 'megért' – fellelhető a *sehen*, a *to see*, a *voir* szavak jelentésstruktúrájában is.[7]

A szó jelentésszerkezetét kialakító eljárások számosak, és nem minden nyelv választja minden szó esetében ugyanazt az eljárást azonos módon, azonos időpontban, azonos eredménnyel. Az egymásnak megfelelő magyar, német, angol, francia szavak jelentésszerkezete az egyezések mellett lényeges eltéréseket is mutat. A szószerinti fordítás már csak ezért is lehetetlen. Ha minden esetben a magyarnak megfelelően alkalmazzuk a *fej* szót, nemegyszer hibás német, francia vagy angol mondatot képeznénk. Hasonlóképpen magyartalan mondatokhoz vezethet, ha a *tête* szót minden esetben francia módon alkalmazzuk[8], vagy az *aller*-nak megfelelően alkalmazzuk a *megy* igét[9]. A francia *feu*-től eltérően, a magyar *tűz*-nek nincsen 'jelzőlámpa' jelentése. A magyar *égetni* nem ismeri a

[4] „Our words are never completely homogeneous: even the simplest and the most monolithic have a number of different facets... the process of diversification can go to remarkable lengths without destroying the fundamental unity of their meaning", írja szemantikai monográfiájában Ullmann (1967. 124).

[5] Az ÉKSz 10 csoportra osztja a jelentéseket. Könnyen lehet, hogy a köznapi beszédben használatos jelentések egyike-másikát nem fogja fel egyik háló sem. A jó külsejű férfire vonatkozó „Jó *fej*" például kicsúszik a hálóból.

[6] A *tart* ige 43 jelentést vett fel a 12. századtól a 19. századig a TESz

[7] Igyekeztem ezt egy előző cikkemben (Fónagy 1978) bemutatni.

[8] Így a magyarban a tűnek *foka* van, de nincs *feje*.

'félretolni, elvetni, semmibe venni' jelentést. Ha nem számolunk a két francia és a két magyar szó eltérő jelentésszerkezetével az *Il a brûlé le feu* „Nem vette tekintetbe a tilos jelzést" mondatot „Elégette a tűzet"-tel kellene fordítani.[10]

De szokatlan mondatok jöhetnek létre akkor is, ha egyes ma is élő, az alapszókincsünkhöz tartozó, szót régebbi, például század eleji jelentésszerkezetük szerint használjuk. A *koronként* szót teljes jogú eleme a mai nyelvnek. De nem mondanánk és nem is írnánk: „lorgnetten át nézte *koronkint* a vidéket", mivel a *koronként* szónak nem maradt fenn az 'időnként' jelentése. – A szavak jelentésszerkezete motivált, de konvencionális: nyelvhez, korhoz kötött.

Talán nem csodálkozunk eléggé azon, hogy habozás – látszólag gondolkodás – nélkül megértjük, a *fog* ige 23 jelentése közül, melyiket kell választanunk, hogy helyesen értelmezzük a hallott vagy olvasott jelentést. A 'kontextus'-ra való utalás a bonyolult kognitív művelet keretét jelzi csak. A keret kitöltetlen. Beható nyelvlélektani kutatást igényel. A hallgató vagy olvasó észre sem veszi, hogy 'választott', hogy a *fog* szó nem egyértelmű.[11]

Nyelvtani szerkezetek jelentésstruktúrája

A komplexitás nemcsak a lexémák jelentésszerkezetére jellemző. Minden nyelvi jel szemantikai szerkezete strukturált, így a névmásoké, a *-ban/-ben* ragé, vagy a múlt időt jelző *-t* jelé. Talán a birtokos személyrag vagy a birtokos szerkezetek poliszémiája a legszembeszökőbb. Nevének megfelelően birtokviszony jele (*Szent Péter esernyője, A tudós macskája*); ugyanakkor jelölhet rokoni kapcsolatot (*Mátyás anyja, Góg és magóg fia*), szerelmi viszonyt (*Lady Chatterley szeretője*); alá- vagy fölérendeltséget (*A legyek ura*); a rész és az egész viszo-

[9] A „Hogy *megy*" nem felel meg a „Comment allez-*vous*?-nak, melyben az *aller* egészségi állapotra utal, és nem valamilyen munkálatra vagy kereskedelmi tevékenységre. – A felszínen azonos jelentésű angol és német szavak egybevetésével mutatja be a jelentésstruktúrák eltérését Leisi (1973), Albrecht (1973) a német és francia szavakat veti egybe: „un *coup* de pied" > „ein Fuß*tritt*", „un *coup* fusil" —> „ein Gewehr*schuß*", „un *coup* de vent" —> „ein Wind*stoß*" (45).

[10] A francia *faire* hol fedi, hol nem fedi a német *machen* jelentéskörét, a francia *mettre* tárgya szerint, hol a *legen* (*mettre des chaussure*), hol a *streuen* (*mettre du sel*) igének felel meg (Albrecht 1973. 44 f.).

[11] A középfelnémetben a *Welt* 'világ'-nak megfelelő *wërlt* szó 'világ'-on kívül 'kor'-t, 'korszak'-ot is jelent. A szó jelentést válthat egyazon mondaton belül: „Orîgenes wissagete, wie sehs *werelde* solden wesen (...), und in der sibenden *werlde* so solde diu *werlt* gar zergen „Origenes megjósolta, hogy hat korszak (werelde) követi egymást (...), és a hetedikben a világmindenség (werlt) megsemmisül" Der Schwabenspiegel. (W. Wackernagel Hrsg. Zürich 1840; idézi Lexer 1915). Aki a mondatot leírta nyilván észre sem vette, hogy ugyanazzal a szóval jelölte a 'korszak'-ot és a 'világmindenség'-et. Ugyanilyen „következetlenül" szerepel a *világ* szó, hol 'fény, lux', hol világ saeculum', hol 'élet-vita' jelentésben egy-egy evangélium-fordításon belül a MünchK-ben.

nyát, testrészt (*a ló patája)*, tárgy részét (*a könyv háta, A város peremén*), közösséghez való tartozást (*A nemzet napszámosa*), korszakot (*A húszadik század vége*); élőlény produktumát (*A tyúk tojása, Vojtina Ars poetikája, Goethe 'Faust'-ja*); de jelölhet történést (*Buda halála*); cselekvést (*Zalán futása*), aktív, valaki ellen irányuló, tevékenységet is (*A múmia bosszúja*) vagy ennek elszenvedését (*Szent Antal megkísértése*); tulajdonságot (*arca hamva, a méreg ereje*); kijelentést (*A lélek halhatatlansága, A sors iróniája*); helyet (*a sivatag oroszlánja, a Hold udvara*), időpontot (*A 19. század költői*); helyettesíthet körülményhatározót (*Szent Katalin legendája* < Sz.K.-ról szóló legenda); jelezhet következményt (*a dörgés visszhangja*); szerepelhet mint kvantifikátor (*a szavazatok összessége, a pénz hiánya*); mint emfatikum (*az Énekek éneke*)[12]

Ezúttal is feltűnő hasonlóságot mutat a különböző, egymással rokonságban nem lévő nyelvek szerkezete. Azok a grammatikai és logikai viszonyok, melyekre Nida (1964) a héber és a görög biblia alapján vezeti vissza a birtokos szerkezetet, szinte kivétel nélkül megtalálhatók a magyarban is. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a jelentésszerkezet nyelvhez és korhoz kötött. A francia *l'aide du docteur*-nek a magyarban tulajdonság jelzős szerkezet felel meg: *orvosi segítség.* A franciában viszont nem határozható meg a dátum birtokos szerkezettel. *December ötödiké*-nek *le cinq décembre* 'december öt' felel meg. A városnév birtokjelzős kifejezése – *London városa* – ugyanúgy megvan a franciában, az angolban; a német csak értelmező jelzőt enged meg: „Die Stadt London". Ugyanez áll *május havá*-ra: németben „Im Monat Mai [Május hóban]." A partitív jelentésű birtokos szerkezet gyakori az orosz udvarias beszédben: *dajte mnye vasego somovara.*[13] Kurrens szerkezet volt a középfelnémetben (*wasser's trinken*) vagy a régi magyar nyelvben (*a 'bornak kevese*). Régies a helyhatározói *a tengernek közepette* vagy *a fáknak mellette* (Klemm 1940. 349) is.[14]

Eugen Nida felhívja a fordítók figyelmét a birtokos szerkezetek poliszémiájára és azt ajánlja nekik, hogy a birtokos szerkezetet vagy birtokos személyragot minden esetben vezessék vissza a szerkezet alapjául szolgáló mondatra és ebből kiindulva keressék a célnyelvben az ennek megfelelő szerkezetet (1964. 59, 64 és kk., 207 és kk.).[15]

[12] Egy korábbi publikációban igyekeztem szemantikai szempontból elemezni a magyar, francia, német és angol birtokos szerkezetet (Fónagy 1978). „Clearly, 'genitive' constructions represent a superficial neutralization of a large range of (in some cases quite complex) underlying relations", írja Anderson (1971. 114).

[13] „Höfflichkeitsgenitiv" Havers (1931) szerint.

[14] Részletesen elemzi az eltéréseket Creissels (1979).

[15] Tapasztalatai szerint, a jó fordítás nem egyszer visszavezet a célnyelvben a felszíni struktúra alapjául szolgáló eredeti szerkezethez. Így *a harag napja* (2,5)-nak a Cakchikuelben „a nap, mely haragot hoz [day which will bring wrath]", A *dicsőség atyjának* (1,17) az aymarában „dicsőséges atya [glorious father]" felel meg; *a béke Istené*-nek [God of peace] (4,9) a navahoban „Isten békét hoz"; *az Úr ismerete* [the knowledge of God] (1,10)-nek „Istent megismerni [to know God]"-vel fordítandó az aymarában (Nida 1964. 207 k.).

Dallamképletek jelentésszerkezete

Az ábrázoló funkciót nem ismerő hanglejtés[16] jelentése, alapvetően eltér a lexémák és morfémák jelentésétől. Megegyezik abban, hogy hierarchikusan strukturált.[17] A dallam-sémák jelentésszerkezetét tartalmazná a 'hanglejtés-lexikon' (Libermann 1978). A magyar szökőzár (up-step) jelentésszerkezete egységes, s ugyanakkor nem kevésbé gazdag jelentésárnyalatokban, mint a lexémáké és morfémáké. Ezúttal is elmondhatjuk, hogy a magyar dallamképlet jelentésstruktúrája sokban hasonlít a francia és az angol szökőzár jelentésszerkezetéhez: jelezheti hogy a mondat lezáratlan, hogy a mondat ugyan lezárt, de a téma nincs lezárva, így érzékeltetheti a beszélő, hogy nem tekinti lezártnak a kérdést, ezen alapul a szökőzáras kijelentés udvariasabb jellege; kifejezhet meghatározott attitűdöket, így érdeklődést, kételyt, meglepetést, örömöt, kapcsolatkeresést, kacérságot; jelölheti a kérdő modalitást.

A nyelvenkénti eltéréseket is világosan mutatja a magyar és a francia szökőzár érvényének és jelentéstartományának egybevetése. A magyarban csak egy szótagú kérdő mondatban jelzi a szökőzár a kérdést. A szökőzár feltűnő gyakorisága a francia beszédben tágabb jelentéstartományából következik. Egyik (alaki) változata a kijelentés végét jelzi, semleges határjel (főként nők beszédében).[18] A szökőzár egy másik (alaki) változata, a hirtelen magasra felszökő mondatvégi dallam, a határjelzésen túl méltatlankodást fejez ki. Az ilyen kijelentést a magyar hallgatók többsége kérdésnek fogja fel.[19]

A hanglejtés esetében is a metafora a jelentéstartomány kitágításának legfőbb eszköze. A mondatvégi emelkedő-ereszkedő hanglejtés a kérdés jele (a két vagy több szótagú mondatokban). Az utóbbi évtizedek folyamán áttevődött a kérdő dallamforma felszólító mondatokra („Add csak ide!", „Gyere ide!" ↗↘). Áthozott valamit a kérdő jellegéből, ami kérő, felkérő jelleget kölcsönöz a kijelentésnek.[20]

[16] A modális hanglejtés-formák állnak legközelebb az ábrázoló funkcióval rendelkező szavakhoz. „The interrogative sentence is not a reference but only an appeal to reference" írja Jakobson 1971. 289). A hanglejtés státusával kapcsolatos vitát egy előző cikkemben (1989) ismertettem.

[17] A dallam-formák jelentésstrukturájával Ladd foglalkozott a legbehatóbban (1980. 119-137.).

[18] Erre utal francia szökőzáras kijelentések gyakorisága a magyar beszédben tapasztalható gyakorisági eloszláshoz képest. Feltűnően gyakoriak a francia beszélgetésekben használt szökőzárak nemcsak a magyar beszédhez viszonyítva, de a francia felolvasásokhoz képest is (1982).

[19] 20 francia (párizsi) és 22 magyar egyetemi hallgatóval végzett tesztek szerint minden francia hallagató kérdésnek hallotta a szökőzáras kérdőmondatot, és a 20-ból 18 felismerte a szökőzáras felkiáltó mondatot. A 22 magyarból 15 kérdésnek fogta fel. – A magyarral szöges ellentétben a szökőzár felszólítást jelezhet (Léon 1993. 145). – Kontrasztív módszerrel elemzi az angol és a francia hanglejtést Coustenoble és Armstrong (1934).

[20] „Mondd még ↗↘ egyszer, ne ha-↗↘ragudj" (a minibusz taxisofőrje a központnak, 1994 december). Felfogható a dallamismétlés hanglejtés-tapadásként is.

Nehéz röviden szólni olyan sajátos és komplex nyelvi formáról, mint a beszéddallam. Nem lenne illő elhallgatni a dallam és a szó szemantikai párhuzamának alapvető gyengéjét. A szó ejtésmódja teljesen független a szó jelentésétől, mivel a lexéma és morféma többnyire önkényes jel. A mondat-dallam konvencionális, de sohasem önkényes. Alaki módosulásai a jelentést is módosítják. Amikor a szökőzár jelentés-szerkezetéről beszélünk, nyitott és minden alkalommal eldöntendő kérdés, variánssal vagy egy másik nyelvi jellel van-e dolgunk.[21]

Gesztusok jelentés-szerkezete

Kétféle természetes[22] gesztust különböztethetünk meg: a beszédet spontán módon kísérő mozdulatokat, mimikát és a beszédtől független, önálló, mondatértékű gesztusokat, ún. emblémákat.[23] Az emblémák hagyományosak, kultúrközösséghez kötöttek.[24] Ismert mintákhoz igazodnak, konvencionálisak a spontán kísérő gesztusok is. Az emblémák jelentését meghatározhatják a gesztus-ekvivalens mondatok. Ez nem akadályozza meg a gesztus többértelműségét; a gesztusokkal foglalkozó szeminológusok rámutattak arra, hogy az emblémák jelentése strukturált, poliszémikus.[25] Ez fokozottan áll a beszédet kísérő tipikus, konvencionális gesztusokra. Az ismételt horizontális fej-félfordulat (fejrázás) a franciában a tagadás mellett a tagadás tagadásával is lehet ('pas de problème, tout à fait')', bizonyosságot, teljességet, tökélyt is kifejezhet (Calbris 1987). A gesztus, természeténél fogva, térbe vetítve fejezi ki az időt. Ugyanazok a gesztusok ábrázolják a térbeli és időbeli távolságot; a tárgyak térbeli helyzetét, az időrendet és az okozati összefüggéseket (Calbris 1985).[26]

Írásjelek jelentésszerkezete

Meglepőbb, hogy a nyelvbe kerülő mesterséges jelek, így az írásjelek, a természetes jeleket követik. Az írásjelek eredetileg a beszédszünetek, a beszéddallam hiányát pótolták. Rendszeres használatukra a könyvnyomtatás korában került

[21] Cruttenden (1970, 1981) szerint a szökőzár alapfunkciója a nyitottság, határozatlanság, ebből vezeti le az egyéb jelentéseket, beleértve a kérdő modalitást.

[22] Jobb híján ezzel a jelzővel választom el a mesterséges nyelvek körén kívül eső mimikát.

[23] Efron (1941), Ekman és Friesen (1969), Morris et al. 1979.

[24] Morris et al. 1979.

[25] Morris et al. 1979.

[26] A levegőbe rajzolt, kiindulópontjához visszatérő görbe ábrázolja az ismétlődést, az újrakezdést, a végtelen folyamatot, a cirkularitást (Calbris 1985. 60-62). Calbris (1985, 1987, 1990) behatóan tanulmányozta a francia gesztusok jelentésszerkezetét.

csak sor.[27] Tudós humanista nyomdászok pontosan meghatározták az egyes írásjelek funkcióját. Így Estienne Dolet (1554) szerint a <:> (comma) kijelentést zár, akárcsak a <.> (punctum), de bizonyos fokig nyitva hagyja a közleményt.[28] Az egyértelműnek szánt meghatározások nem akadályozták meg az írásjeleket abban, hogy néhány száz év alatt komplex jelentésstruktúrára tegyenek szert.

Igyekeztem korábbi cikkekben magyar, német, angol és francia irodalmi szövegek alapján meghatározni az egyes írásjelek használatát és jelentését. A <:> (kettőspont) (1) idézetet vezet be, egyértékű az „így szólt" mondattal; (2) jelzi a mű és a szerző kapcsolatát: „X írta y-t"; (3) felsorolást vezet be, „ezek pedig a következők"; (4) egy kijelentés részletes kifejtését, vagy (5) a kijelentés illusztrálására szolgáló példákat vezet be; (6) kauzális kapcsolatra utal, rámutat az okra, „ez pedig azért történt, mert..." vagy (7) rámutat a következményekre, „a-ból pedig b következik"; (8) felkészít a konklúzióra, „mindebből az következik, hogy...", „a lényeg pedig az, hogy..."; (9) váratlan fordulatot jelez. Mindegyik funkciója deiktikus, egy „íme (voilà)" gesztusnak felel meg.

Az <"..."> jelentésszerkezete talán még bonyolultabb. (a) A szó szoros értelmében vett idézeten – egyes írók szövegeinek vagy beszélők szavainak hiteles reprodukálásán – kívül, (b) elhatárolja a közmondásokat, szállóigéket, közhelyeket; (c) kiemeli egyes személyek szavajárását (jellemző kifejezéseiket), a köznapitól eltérő ejtésmódját; (d) társadalmi csoportok nyelvi jellegzetességeit; (e) kiemelheti, hogy idegen szóról vagy technikai kifejezésről van szó; (f) megkülönbözteti a meta-nyelvi (*de dicto*) szóhasználatot, a közvetlen (*de re*) szóhasználattól; (g) felhívja a figyelmet, hogy egy szó nem alapjelentésében szerepel; (h) jelezheti, hogy az író tudatni kívánja, nem a saját véleményét fejezi ki; (i) gúnyjel funkcióját töltheti be.

A jelentésszerkezet tagolt egység

Az egyes írásjelek, dallamformák, morfémák és lexémák jelentése egységes és tagolt. Mindegyik fajta jel jelentéseket foglal egységbe. A definíció ezért eleve elégtelen. Egy szó jelentésének meghatározása nem számolhat ezzel a komplexitással, a szó alapjelentését igyekszik megragadni. El kell tekintenie a jelentés komplexitásától, dinamikájától. Nem írhatja le mozgásában a jelentést. Mi készteti a jelet erre a kibontakozásra? Mi készteti a szótárszerkesztőt arra, hogy tíz,

[27] Catach (1978).

[28] „Toutesfoys quant à l'efficace il n'y a pas grand' différence entre Colon et Comma. Sinon que l'vn (qui est Comma) tient le sens en partie en suspens: et l'autre (qui est le Colon) peult comprendre plusieurs Comma, et non pas le Comma plusieurs Colons" (22). Dolet utóbbi mondata egyuttal illusztrálja is a meghatározást.

tizenöt jelentést rendeljen egyetlen címszó alá? Mi tartja egyben ugyanakkor, sokfélesége ellenére, a jelentést?

A kérdést szerencsére már egy századdal ezelőtt felvetették a lexikológusok, és nem is érték be a kérdés felvetésével. Darmesteter szerint a szóban foglalt jelentések egy alapjelentésből vagy egymásból vezethetők le (1946. 73 kk.). Az újonnan keletkező jelentés nem szünteti meg a régit, a kettő egymás mellett él, írja Bréal, „...Amint új jelentést kap a szó, mintha megsokasodna és egyre újabb szópéldányokat hozna létre, melyek alakra hasonlók, de jelentésükben különböznek" (1924. 143). De már Du Marsais is így, dinamikusan, értelmezi a szó jelentésszerkezetét. A trópusok és a poliszémia kapcsolata központi helyet foglal el retorikájában (1977. 26-44).

A lexémák jelentéseinek hierarchiáját 'családfa' formában érzékelteti Nida (1964). A levezetett jelentés maga is további jelentések forrása lehet, melyek újabb elágazások csomópontjaivá válnak. A magyar *fog* segédigét a *fog* 'valamihez hozzákezd, hozzáfog' jelentéséből vezeti le és nem az ige alapjelentéséből. A „pisztolyt fogott rá" vagy a „fog az esze" kifejezés értelmezésénél célszerű az ige egyik „levezetett", 'rögzít, tart, nem enged elmozdulni' jelentéséből kiindulni. A francia *feu* 'tűz' szó 'jelzőlámpa' jelentése alighanem a főnév 'világítótorony' jelentéséből indul ki.

A jelben foglalt jelentések metaforák termékei, de maguk nem metaforák. A metafora lényege a mozgás, jelentése a szemantikai térben megtett út. Ez az út nem határozható meg pontosan; elvben végtelen. Azt mondjuk: a metafora nyitott. A szó jelentése, melyet a metafora hozott létre, meghatározott. Ezt képszerűen úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a metafora megmerevedett, megrögződött, kötött. Egy másik szó alapjelentésével – pontosabban az alapjelentést az új jelentéssel összefüggésbe hozó kijelentéssel – helyettesíthető. Így a *fej* 'elöljáró' jelentése („a mozgalom feje") hasonlító mondat formájában fejthető ki: „amint a fej [a központi idegrendszer] irányítja a testet, egy társadalmi csoport vezetője irányítja a csoportot". Az erkölcsi értelemben használt *fehér* („A lelke fehér" jelentés és az alapjelentés (fehér szín) közötti kapcsolatot egyebek között a *folt* szó kettős értelmének segítségével fejezhetjük ki: „folttalan a múltja, mint a még érintetlen fehér ruha vagy a még íratlan fehér lap". A *fehér* mágia jelzője azt hangsúlyozza, hogy az alkalmazott szer vagy eljárás „nem veszi igénybe az alvilág sötét (ördögi) erőit".

A jelentések közötti kapcsolat meghatározhatóságával nem szűnik meg a mozgás a szó jelentés-terében. A jelentés kötöttsége viszonylagos. Kötött minden egyes részjelentés, de a részjelentések között különféle kapcsolatok jöhetnek létre. Amikor két részjelentés kapcsolatát kijelentésként fogalmazzuk meg, a legvalószínűbb összefüggést ragadjuk meg. De javasolhattunk volna más, többékevésbé hasonló kijelentést is. A lehetséges kombinációk képezik a részjelentések szinkron mozgását. Ezt a felismerést tükrözi a szóhasználatunk, amikor

'átvitt jelentésről', 'jelentésátvitelről' beszélünk. A szó teljes (globális) jelentését a részjelentések szinkron mozgása, a közöttük létrejövő kapcsolatok alkotják.

A jelentésszerkezet dinamikus, virtuális, szinkron mozgáson alapul. A „jelentésmozgás" áll Zsilka János szemantikai munkájának (1975) központjában. Ezt a felismerést tükrözi szóhasználatunk is: átvitt jelentésről, jelentésátvitelről beszélünk. A szó lezárja a nyitott metaforát, de ugyanakkor a szón belül szabadon kombinálódnak a lerakódott metaforák, a különböző jelentésárnyalatok. Elvben bármely jelentés kapcsolatba hozható bármelyik másikkal. A szó jelentését semmiképpen sem meríti ki az alapjelentés meghatározása. A jelentések látens kijelentések, a jelentés szerves részei, a globális jelentés szervezői.

Zsilka János igyekszik kitapintani azt a rendkívül bonyolult folyamatot, melyet a *jelentés* szó fed. Az alapjelentés „az érzékeinkkel verifikálható jelentés" s ugyanakkor az a jelentés, „amely – a levezetésekkel párhuzamosan – a különböző jelentésekből mint általános vonható el" (Zsilka 1975. 38). Az „általános jelentés – mint olyan – közvetlenül soha nem áll előttünk; csak mint a speciális jelentések elvont magva létezik" (Zsilka 1975. 72).

Jóval egyszerűbb a jelentés-egység statikus értelmezése. Ennek keretében a jelentés egységét a jelentések közös nevezője, általános jelentése – *Gesamtbedeutung* Jakobson (1936) szerint[29] – biztosítja. Ruhl (1989) ennél is egyszerűbben oldja meg a különféleség és egység közötti ellentétet: az alapjelentés meghatározatlan értékű szabadváltozó, mely csak kontextusba helyezve kap értelmezhető jelentést.[30] Ez az elegáns megoldás megoldatlanul hagyja a kérdést: miért képeznek a beszélők tudatában a szavak és morfémák jelentős egységet és nem üres keretet. Az 'összefoglaló jelentés' (Gesamtbedeutung) minimumra redukálja a szó vagy eset jelentését. Nem magyarázza a nyelvi jel szemantikai gazdagságát. Az összefoglaló jelentés keretét minden újabb átvitel tágítja, csökkentve a szó vagy szerkezet jelentés-tartalmát. Valójában minden metafora gazdagítja a jelet.

A szemantika, és azon belül a lexikológia feladata lehetne, hogy kibontakoztassa a szó használata alapján és szemantikai tesztek segítségével ezt a bonyolult jelentéshálózatot. Meg kell vizsgálni, milyen tudati folyamatokra vezethetők vissza olyan metaforikus (projektív) kifejezések, mint: „a különböző közvetlen (és azokra ráépülő metaforikus) jelentések állandóan elemzik egymást" (Zsilka 1975. 29).

A jelentések egymásra vonatkoztatásával, értelmezésével szinte kizárólag történeti szótárakban, történeti jellegű szemantikai tanulmányokban találkozunk. 14-16. századi szövegek alapján a *fordít* szó nyolc jelentését különbözteti meg:

[29] Jakobson az adnominális funkciót (*stakan vody* 'ein Glas Wasser') tekinti az orosz genitivus összefoglaló jelentésének (1936. 42).

[30] Így az angol *bear* igének nincsen önmagában, O kontextusban („O condition" Ruhl 1989. 60-95) meghatározható jelentése.

1. térít, 2. valamilyen irányban elmozdít, 3. változat, 4. egyet lapoz, 5. az egyik nyelvről a másikra átültet, 6. tengely körül elmozdít ('umdrehen'), 7. valamire felhasznál, 8. valamire vonatkoztat. A szótár szerkesztői az egyes jelentéseket a 'fordul, forog, forgat' alapjelentésből vezetik le. – A *takar* szó öt jelentését különbözteti meg a TESz: 1. (termést) betakarít, arat; 2. valamibe göngyöl, fed, borít; 3. összehord, felhalmoz; 4. gondoz, ellát; 5. temet, eltemet. A kommentár szerint: „Jelentései közül a 2. látszik az eredetinek. Az 1. és 3. jelentés kifejlődésének a 'befed, fedél alá visz' jelentés lehetett az alapja... A 2. jelentésből sarjadt a 4. és 5. is: a 4. jelentésnek a 'begöngyöl, körülvesz', az 5.-nek a 'befed, beborít'."

Gyakran különböző levezetéseket egyaránt lehetségesnek tekintenek, azaz számolnak a jelentések közötti kapcsolatok többféleségével.[31] Nem egyszer egykorú szövegekben előforduló szavakra vonatkozik a levezetés. Így a *hiú* szónak az 'üres' jelentésre visszavezetett 'szabad, tétlen ('frei von, müßig') jelentése egyaránt a Jókai kódexben fordul elő. Ebben az esetben a történeti eredeztetés valójában szinkron értelmezés. Az értelmezés ilyen esetekben egyidejű jelentésösszefüggésekre vonatkozik, szinkron mozgást ír le. Ehhez hozzátehetjük: az eredeztetés minden esetben két egyidőben lehetséges, egy adott korban egymás mellett álló jelentést vet egybe. A dinamikus mozgást szinkron mozgásra vezeti vissza.

Ugyanezeket az összefüggéseket lehetne és kellene a szinkrónia keretében vizsgálni a szó használata alapján és szemantikai tesztek segítségével.

Azzal is számolnunk kell, hogy a jelentésbe belejátszhatnak preverbális mozzanatok. A két jelentés kapcsolata ilyenkor nem fogalmi természetű, hanem érzéki – így vizuális vagy kinetikai – élmény. A *hetvenkedik* jelentéseit, 'henceg, hányaveti, acsarkodik', egy testmozdulatra vezethetők vissza, mely ma is eleven a nyelvjárásokban ('hányja-veti magát', l. TESz hetvenkedik). Az *erlangen, gelangen* vizuális/kinetikus alapja a kinyúló kézmozdulat, mely Sievers szerint jelen volt a *lang* 'hosszú' melléknévben is.[32] Ezt a kinyúló mozdulatot sejtetheti a vágy tipikus dallamformája is (Fónagy és Magdics 1963, Fónagy 1981). A *souple* a Robert szótár (1994-s kiadása) szerint: 'particulièrement docile [különösen engedelmes]', 'capable de s'adapter [könnyen alkalmazkodó]', 'qui donne une impression gracieuse [tetszetős]', testmozgásra vezethető vissza: 'qui se plie avec

[31] Így az *évődik* szónak hat jelentését különböztetik meg: 1. valamin rágódik, emészti magát; 2. fölemésztődik, fogy, megemésztődik, megrothad; 3. kötekedik, cívódik; 4. incselkedik, enyeleg; 5. beleeszi magát valamiben, rág valamit; 6. bajlódik. – A jelentések közötti kapcsolatokat így értelmezik: „Alapszavuk az *eszik* ige *ev-/év* töve... Az *évődik* jelentései közül a 2. és 5. áll legközelebb az alapszó jelentéséhez; ezekből – de közvetlenül az alapszóból is – levezethető az 1. ('magát eszi, emészti') és a 3. ('egymást marják, eszik'); ezenkívül valószínű az 1. —> 6. vagy a 3. —> 6., valamint a 3. —> 4. jelentésfejlődés."

[32] Festgruß an Böthlingk, Kluge *lang* címszava alapján idézem.

aisance [könnyedén hajlik]'. Chrétien de Troyes verses regényeiben 'engedelmes', 'alázatos' jelentéssel is szerepel (Cligés 3734 sor). A hajlékonyság ezúttal a meghajlás, térdhajtás formáját ölti. A fösvénységet testtartással képezi le a *kuporog, kuporodik* alakváltozata, a *kuporgat*, akárcsak az összezsugorodásra utaló *zsugori* (TESz). A középfelnémet *werben* tanúsága szerint az 'igyekvés; sich bemühen', 'törekvés, streben', 'megszerezni akarás; sich bewerben um' képzetét eredetileg a körben való forgás ('sich in einer Kreislinie um eine Achse bewegen') mozgásképzete fűzte egybe (Lexer 1915). A 'fennköltség'-et, az *erhaben* melléknévi igeneve az *erheben* 'megemel'-ből vezeti le a középfelnémet, mely a szót egyaránt használja 'megemel; in die Höhe heben', 'szentnek nyilvánít; heilig sprechen', 'fennkölt; mit erhabener Arbeit verzieren' értelemben (Lexer 1915). Hasonlóképpen, a *magasztal* ige a 15. századi kódexek nyelvében egyesítette az 'emel, felemel', az 'épít' (Jókai kódex) és a 'dicsér, dicsőít' jelentést (Guary kódex). Maga a *felemel* ige is (a mai köznyelvben) a felemelés mozdulatából vezeti le a 'mennyiségi megnövelés'-t, a 'magasabb (társadalmi szellemi) színvonalra emelkedés'-t, a 'lelkesítő élményt' (ÉKSz). Mozgásélmény képezhette a *botor, botránkozik, botorkál, botlik* ismeretlen alapszavának jelentését. A latin *habeo, capio*, a német *haben, geben* indoeurópai gyöke labiális gesztus lehetett: a bekapás, a szájjal való elkapás (Walde-Hoffmann 1938-40. *habeo, capio*).

Mit tud a jelentésszerkezet?

Ezekben az esetekben a szó jelentésszerkezete értelmezi, mozgásképzetre vezeti vissza a különböző fogalmakat. A szó jelentésében foglalt kijelentések gyökeresen különböznek a mondatok formáját öltő kifejezésektől. A szavak használatát jelentésszerkezetük határozza meg. A *fej* vagy a *fog* szó jelentésszerkezetében rejlő kijelentések eleve adottak, látensen állandóan jelen vannak. Az explicit kijelentések tudatosak és céltudatosak. A jelentést alkotó virtuális (implicit) kijelentések rendszerint *tudatelőttesek:* bármikor tudatosíthatók, de valójában csak akkor kerülnek felszínre, amikor ezt a beszédhelyzet megkívánja.

A jelentésben foglalt, implicit kijelentések jelenléte és fontossága világosan megmutatkozik az értelmi tevékenység szférájába emelkedő szavak esetében. A gondolkodásról alkotott tudatelőttes felfogásukra fényt derít az érzékelés különböző tartományaiba tartozó igék és főnevek jelentésszerkezete. A *fog* 'felfog, megfog' és az azonos jelentésű latin, német, angol, francia, orosz szavak tanúsága szerint a *fogalom*-alkotás külső vagy belső tárgyak megragadásaként értelmezzük.[33] Kézzelfoghatónak érezzük azt, ami nyilvánvaló. A kézzel, az érintéssel hozza kapcsolatba a gondolkodást az *ért, megért* ige is[34]. Szinte kifejthető a jelentésszerkezetből a fogalmi gondolkodást a kapaszkodási ösztönre visszave-

zető elmélet (Hermann 1936). A fogalmi gondolkodással állítja szembe Frobenius (1933) az 'elragadtatást': a német 'Begriffenheit' ugyancsak a *greifen* származéka. Ezúttal azonban nem az ember ragadja meg verbális eszközök segítségével a természeti tárgyakat: természet és természetfeletti erők ragadják meg az embert. „Az *elragadtatás*-tól a *megragadás*-ig vezető út (legalábbis számunkra) a kulturális fejlődés alfája és ómegája", írja Forbenius (242).[35] (Az *érdekel* ige az érdeklődést is az 'érintés'-re, 'érintgetés'-re vezeti vissza, jelezvén, hogy az érdekel minket, ami közvetlenül érint.)

A *lát* és a megfelelő német, angol, francia igék a vizuális érzéklés felől közelítik meg a megértést. A *szimat, (meg)szimatol* kiterjed a kognitív tevékenység ösztönös formájára. Egyik felfogás sem új keletű, amint ezt a közös gyökre visszamenő – egyfelől a látást, a hallást, a megfogást, másfelől a tudást, gondolkodást, megértést jelölő szanszkrit, görög, latin, germán, szláv szavak tanúsítják.[36] A nehézség felől közelíti meg a kognitív tevékenységet a *gond*-ra utaló *gondolkodás* és a *töpreng* szó,[37] a mérlegelés felől a francia *penser* 'gondolkodni, a *peser* 'mérni' alakváltozata; tükrözés-elméletet sejtet, a tükröződésre és gondolkodásra egyaránt utaló *réfléchir.* A megőrzésből, rögzítésből indul ki a német *verstehen* 'megért', a *stehen* 'áll, megáll' származéka.[38] A véletlen, a váratlan (ismeretlen eredetű) ötlet szerepére emlékeztet a *talál*[39], *találgat.* A gondolkodás két fázisára, a hasonló jelenségek egybegyűjtésére és az ezt követő szelekcióra utal a latin *cogito* 'gondolkodom' < *co-agito* 'egybegyűjtök' és *intelligo* 'megértek', szószerint 'több közül választok'. Szent Ágoston ki is fejtette a két

[33] Világosan mutatja ezt a dialektikus egységet a latin *comprehendo* 'összefog, megfog, megragad, felfog, megért'. A francia *saisir* jelentésszerkezete egyesíti a 'prednre vivement et fortement [hirtelen, erősen megragad]', a 's'emparer [hatalmába kerít]', a 'percevoir [észlel]', 'discerner [megkülönböztet]', 'comprendre [megért]' jelentést. Ugyanez áll lényegében a német *(er)fassen, begreifen,* az angol *to grasp, az orosz ponjat' (ponimat')* igére (Kovács 1957, 1968).

[34] TESz adatai szerint az *ér* alapjelentés alapján képezett *ért* már a 14. század második felében felvette az 'eszével felfog' jelentést.

[35] „Der Wandel von der *Ergriffenheit* zum *Begreifen* ist und bleibt (wenigstens für uns) das A und das O jeder Kulturbildung."

[36] A látás és a kognitív tevékenységek kapcsolatára utal a közös tőből eredő görög .... 'lát, megfigyel, elképzel', ... 'tud, ismer'; latin *video* 'lát', szanszkrit *véda* 'tud', német *wissen;* hasonlóképpen a latin *oculus* 'szem', a német *Auge* 'szem', és *achten* 'figyel, ügyel, vél', a gót *aha* 'megértés, gondolkodás. – A kognitív tevékenység szláv szókincsét ebből a szempontból elemezte Kovács Ferenc (1957. 1960).

[37] A *gond* szó a 15. század második felében egyfelől 'aggasztó, gyötrő, nyomatszó gondolatot', másfelől 'gondolat'-ot, 'gondosság'-ot, 'pontosság'-ot jelent. A *töpreng* a Gyöngyösi kódexben (1525) 'grübeln, sich ängstigen, sich grämen' jelentéssel szerepel (TESz *töpreng).* A gond és a gondolkodás egybekapcsolásának megtestesülése Rodin 'Penseur' szobra.

[38] A kettőt egybefoglalja a középfelnémet *verstān* 'zum Stehen bringen [megállít]', 'wahrnehmen [érzékel]', 'verstehen [megért]'.

[39] Heltai Gáspár 'kieszel' értelemben használja (l. TESz *talál* és *talán*).

szóban foglalt elméletet.[40] A szanszkrit, a görög, a latin, a germán nyelvek, a gondolkodást a szüléssel hozzák kapcsolatba.[41] A francia *concevoir* egyaránt utalhat fogamzásra és felfogásra, megértésre.

A francia *distraire*, mely a 17. század óta egybefogja a 'széthúzás'-t, 'elvonás'-t és 'szórakozás'-t előlegezi, kifejtetlen formában tartalmazza Blaise Pascal 'játék-elméletét'. „Hogy lehet, hogy az az ember, aki alig néhány hónappal ezelőtt vesztette el egyetlen fiát, aki ki se lát peres ügyeiből, herce-hurcáiból, aki oly gondterhes volt még ma reggel, most minderre rá se hederít? Ne csodálkozzatok: most csak azzal törődik, hogy merről jön majd a vadkan, melyet hat órája üldöznek ádázul a kutyái... Bármilyen szomorú és levert az ember, amint sikerül bevonni valamilyen szórakozásba, amíg ez tart, elszáll minden bánata."[42] A francia *distrait* melléknév, *a* német *zerstreut* és a német mintára képzett *szórakozott* a szórakozottságot, 'szórtság'-ot értelmezik, merészen visszavezetve ezt az én átmeneti szétesésére vagy az erre hajlamos lelkialkatra. – A magyar *mulat* a *múlik* műveltető alakja, a mulatást a baj elhárításával kapcsolja össze: „eredeti jelentése, 'enged elmúlni', 'úgy tesz, hogy valami elmúljék'", írja Hadrovits László történeti jelentéstanában (1992. 299).

A görög *lógos* jelentésszerkezete mutatja a beszéd, a nyelv és a gondolkodás szoros kapcsolatát: egyaránt utal egyfelől a beszédre, említésre, mende-mondára, megbeszélésre, elbeszélésre, nyelvre, tanulmányra; másfelől az értelemre, józan észre, gondolkodásra, okra, indítékra, igazolásra, ítéletre.[43]

Otto Rank a neurotikus tüneteket, számos más lelki tényezőt, az ember első traumatikus élményére, a fuldoklással járó születésre vezeti vissza (1924). A fuldoklásélmény és szorongás kapcsolatára utal a félelmet, aggodalmat a szorulással egybekapcsoló *szorongás*, az *angere* 'szorul, megszorul' igéből képzett latin *angustia* 'szűkösség, nehézség, szorongás' és a latin szó francia és angol származékai, az *angoisse, anguish* szó. A francia *angoisse* 'aggodalom' szó a 16. századig megőrizte a 'légzési zavar' jelentését.

A *rút* szó az 1450 táján összefüggésbe hozta az 'erkölcstelen'-t, a 'gonosz'-t a 'mocskos'-sal; ehhez társult a 'csúnya, formátlan'. Akárcsak a népmesék, ahol

[40] „Cogitare a cogendo dictum; mens plura in unum cogit, unde eligere possit". De lingua latina 6. 43.

[41] A görög *γένος* 'nem', *γονή* 'nemzés, születés', *γνώμη* 'vélemény'; a latin *gigno* 'szül és *(g)nosco* 'ismer', *gnarus* 'ismerő'; a német *kennen* 'ismer', *können* 'tud' és a középfelnémet *künne* 'Geschlecht; nem, nemzetség, az angol *to know* és *kinship* tőrokonok.

[42] Pensées. Misére de l'homme [133]. Oeuvres complétes, établi par Jacques Chevalier. Gallimard, Paris: 1954 1143.

[43] Bailly kétnyelvű szótára (1950) a 'parole, mention, bruit qui court, entretien, récit, composition, belles lettres, sciences, études, sujet d'entretien; faculté de raisonner, raison, bon sens, raison intime, motif, fondement, jugement, évaluation, compte-rendu, justification' kifejezéssel adja vissza a görög *λότος* jelentésárnyalatait.

ritka kivételektől eltekintve a csúfság a gonoszság hagyományos megjelenési formája.

Az *őrül* alighanem az *örül* alakváltozata volt, és tövük azonos az *őröl* és *örvény* tövével (TESZ). Az *örül*-t és *őrül*-t jelentést az (intenzív) öröm extatikus jellege fűzheti össze. Az extatikus önkívület teremt kapcsolatot a forgás (őröl, örvény) és elmebaj (a megkergülés) közt. Ezek az összefüggések visszautalnak a magyar ősvallásra (Pais 1975. 109 és kk., 272 és kk.), és jól értelmezhetők Hermann Imre örvény-elméletének keretében, mely szerint az örvénylő mozgás az én magukkal rántó, tudattalan mélységekbe sodró ösztönök dinamikus modellje (1933, 1982. 185 és kk.). Egyfelől a sámánizmus, másfelől az ösztönelmélet keretében explikálható, fejthető ki a révület és az intenzív hőérzet közötti kapcsolat is, melyre a *révült, részeg*, a régi *rűt* és a *reggel* összefüggése utal.[44] – Pais Dezső a *rögtön/rögvest* és a *rekken-rökken* szavakból kiindulva egy másik vallástörténeti érdekű összefüggésre mutat rá: az idézéssel járó hőség és a megidézett szellem szédítő gyorsaságának kapcsolatára (Pais 1975. 134 és kk.). Ehhez hozzáfűzhetjük: énünk ősi magja, az 'Id' (az 'Es') nem ismeri az időt. Minél közelebb kerül a tudattalanhoz, az ősi maghoz révületében a hetedik menny fele emelkedő sámán, annál jobban csökken az időbeliség szerepe. „Hipp-hopp, ott vagyok, ahol akarok."

A mitikus-mágikus világnézet egységként fogja fel a számunkra semmiféle kapcsolatban nem álló képzeteket. A kora-indián *wawiri* szó, melyet Preuss (1912) 'Lebenswasser [életvíz]'-zel fordít, egybefoglalja a szeszesitalt, melyet csak a harcosok és vének ihatnak; az alvilági tengert, mely a földet körülfollya és a föld színén folyók, tavak alakjában jelenik meg. *Wawiri* az éjjeli ég, hiszen azonos az alvilági tengerrel; *wawiri* az esőt hozó felhő; az érett kukoricacsövön csillogó esőcsepp; *wawiri*t tartalmaznak a termékenységi szertartások alkalmával hordozott tollasbotok is.

Az iráni **vahu-* 'vér,' a germán **swen a-* 'erőteljes'-t, a germán **sunda-* 'egészséges', a véd *ásu*— 'éltető nedv (Rigveda) alapját egy olyan gyök képezi, mely az elevenséget, az életet a vérrel azonos éltető folyadéknak tulajdonítja. Ez a gyök homofón, esetleg azonos, az életet jelentő indo-európai **wes-* szel, a germán **wesan*-nal, Jean Haudry (1993) értelmezése szerint.

A *bájos/bávos* szó hátterében meghúzódó varázslás, *elbűvölés, elbájolás*, a mai nyelvtudatunktól sem idegen még: a nő vonzerejét szerelmi varázsnak tulajdonítja, akárcsak a francia *charmant* 'bájos', s a még explicitebb német *beza-*

[44] „A *révül* visszaható igeképzővel alakult, a R. *rűt* pedig műveltető származék. A 'hőség, hevít' szótőből a lelki elragadtatás fogalmára utaló szavak úgy magyarázhatók, hogy a samanisztikus vallás követőinek hite szerint a szellemvilággal érintkező táltosra az isten heve száll (TESz 3. 404). – A tapintás és hőérzékelés az anya és a csecsemő kommunikációjának, az anya és csecsemő kettős egységének (Hermann 1984 [1944] 85-118). alapja. Minden intenzív ösztönélmény hévvel, heves hőérzettel párosul.

ubernd 'elbűvölő'. A varázs, mint megbénító hatalmára utal a török *boudug* 'megkötözött, elvarázsolt'-ból eredő *boldog* 'szent, beatus'. A varázs és megkötözés kapcsolatára sokszorosan utal a görög mitológia Delcourt.

A jelenségek tudatos, tudományos elemzése felszínre hozza, kifejti, megfogalmazza a szavak jelentésszerkezetében rejlő felismeréseket.

Rejtett jegyek: jelentés és tudatszintek

A nyelv lényegében a tudatos, racionális gondolatok kifejezésére szolgál, míg az álmok képnyelve tudattalan tartalmakat segít felszínre hozni. Ennek ellenére nem egyszer bajos egyes lexémák és morfémák jelentés-egységét kielégítően indokolni anélkül, hogy el ne hagynánk a tudatos gondolkodás szintjét. Néha úgy tűnik, mintha a szó használati köre (extenziója) meghaladná a szó jelentéstartományát (intenzióját).

„Még meglepőbb", írja Ullmann, „a *pupil* szó esete, mely a szem pupilláját jelöli... s ugyanakkor azonos a másik [lány vagy fiú tanítványt jelentő] *pupil* szóval (1967. 226). Idézi a latin *pupilla* főnevet, mely egyfelől 'kislány'-t, 'gyámlány'-t, 'árvalány'-t jelent, másfelől 'szemgolyó'-t; és hivatkozik Tagliavini tanulmányára (1949. 363 kk.), melyből kitűnik, hogy több, mint harminc nyelvben ugyanaz a szó jelöli a szemgolyót és a fiatal lányt vagy, ritkábban: fiatal fiút (i.m.). Ez a különös párosítás alighanem összefügg azzal a másik, nem kevésbé meglepő ténnyel, hogy az álmok és neurotikus szimptómák tanúsága szerint a tudattalan azonosítja a szemet a nemi szervvel.[45]

A *suta* szó a következő jelentéseket veszi fel: 'csonka, kurta, megcsonkított, szarvatlan, farkatlan, nőstény (szarvas); balkezes, fél fülével halló, félszeg, ügyetlen, buta, együgyű (TESz). Érthetőbbé válik a 'balkezes', 'félszeg', 'együgyű', a 'csonka', a 'nő', a 'kurta', 'farkatlan' kapcsolata, ha feltesszük, hogy a 'herélt, kasztrált' képzete húzódik meg a háttérben. A 'farok', a 'szarv' tipikus péniszszimbólum.

Az *ékes* 'díszes' szót meggyőzően hozza az *ék* 'hegyes szöget alkotó sík lapokkal körülhatárolt test'-tel kapcsolatban a TESz: „Az *ékes* (...) eredetileg a fába metszett, ékekkel díszített, cifrázott faragványokra vonatkoztatott (...). Az *éktelen* pedig eredetileg az ilyen cifrázattal nem díszített tárgyakra utalhatott" (3. 734). Ez nem zárja ki, hogy rejtett jegyként meghúzódó, a hím díszét, legfőbb

[45] Oidiposz megvakítja magát, amikor szembe kell néznie az akaratlanul elkövetett incesztus tényével. Ezzel szimbolikusan megfosztja magát a szeme fényénél is drágább, a fajfenntartás szolgálatában álló szervétől (Freud 1942. 403; 12. 240-244. Álomban a női nemiszerv szimbóluma lehet (Freud 1942. 354). Mallarmé egyik költeményében beleveti magát a nő szeme tavába: „Szem: tó, benn együgyű mámorom, újra-lenni" (Le Pitre châtié – A bűnhődő bohóc, Weöres Sándor ford.)

ékét képező 'hegyes szögben végződő merev test', az erigált pénisz képzete megkönnyíthette a jelentés-fejlődést.

Tudattalan képzettársítás, a vessző szimbolikus jelentése (hímvessző), segíthet áthidalni a 'bot' vagy 'vessző' és a 'fiatal fiú'[46] közti nem csekély szemantikai távolságot. A német *Bengel* egyik jelentése: 'Knüttel; fütykös', 'Stock; bot' és az 'ungehobelter Junge oder Jüngling; faragatlan kamasz, fiatalember'. Hasonlóképpen, a *Flegel* szó 'rúd, Stange-t cséphadaró'; Dreschflegel'-t és ugyanakkor 'kamasz'-t jelent.[47]

A 'fenyegető pénisz' (phallic menace, emberszabású majmoknál, l. Eibl-Eibesfeldt 1972) lehetett a rejtett..., mely érthetőbbé tehetné az előgermán **upelo-, *ūpo-* 'emporgerichtet; felálló'-ra visszamenő német *übel* 'rossz, gonosz'-t (l. Kluge–Götze 1934 *übel*). A péniszt szimbolizáló merev, megemelt mutatóujj fenyegető gesztus a francia, olasz, magyar és nem egy más nyelvterületen.

A kisgyerek verekedésként értelmezi a közösülést, ha véletlenül tanúja lesz. Így értelmezi az álom is. A szavak is gyakran foglalják dialektikus egységbe a harcot és a szerelmet. A latin *futuo* (Catullus óta) egyaránt jelenthet verekedést ('stoßen, schlagen') és közösülést ('beischlafen': Walde 1938-40).[48]

A háttérbe szorított tudattalan analógiát többnyire tudatképes értelmezés fedi. Az egér csaknem olyan tipikus pénisz-szimbólum, mint a kígyó. A latin *musculus* 'egér' szó egyúttal 'izom'-ra is utal. A phallus, mint a férfias erő megtestesítője lehetne az 'egér' és az 'izom' rejtett közös jegye.[49] Ugyanakkor, a tudat szintjén, a felső kar izmait fedő bőr alatt mozgó, futkározó 'egérhátú' bicepsz képzete szolgáltathatja a racionális, tudatképes magyarázatot.[50]

Több nyelv foglalja egy szóba a 'piszok', a zsugoriság' vagy a 'pénz' képzetét: így a német *schmutzig* ('piszkos, zsugori') az angol *filth* 'mocsok, haszon, melyre tisztességtelen eszközökkel tett szert valaki'; a magyar *piszkoskodik*. Freud egy epigrammatikus tömörségű cikkében vezeti vissza a takarékosságot az anális retencióra, a pénzt a székletre (Freud 1942. 203-209; SE 9: 169-175).[51]

[46] A törpe vagy kisfiú gyakori pénisz-szimbólum az álomban. 'Der Kleine' szerelmesek nyelvében a pénisz beceneve (Freud 1942. 355 k.).

[47] Ugyanígy értelmezhető, hogy a középfelnémet *tocke* 'baba, Puppe der Kinder'-t és 'pénisz'-t jelent.

[48] A verekedésből, ütésből kiindulva vált a közösülés kifejezésévé a magyar *baszni* és *gyakni*.

[49] A megfeszített izom keménysége utal az erekcióra.

[50] Gesztusnak is lehet rejtett jegye. A 'csipiszt' gesztus 'ezt neked' jelentése a gesztus – a mutatóujj és a középső ujj közé dugott hüvelykujj – a phallikus penetrációt szimbolizálja. A gesztusnak ez a szimbólikus jelentése többnyire tudattalan.

[51] L. még Jones 1919, Abraham 1969 1:184-204.

Az analitás keretében értelmezhető a középfelnémet *gerucht/gerücht* alakváltozat, mely egyaránt vonatkozott 'szag'-ra (*Geruch*) és 'híresztelés'-re, 'rossz hír'-re (*Gerücht)*. Heine egy mondatát idézném ezzel kapcsolatban. A cenzúrával kapcsolatban írja: „Ha kutya orrára szájkosarat raknak, akkor a s..ével ugat. Ha a gondolat kerülőútra kényszerül, rosszabb illatú a kifejezés perfidiája következtében."[52] A híresztelés perfid, 'hátsó gondolatokat' tartalmaz, s mivel nem jöhet ki egyenesen a szájon, mint a nyílt szó, szükségképpen 'rossz illatú'. A híresztelést és rossz szagot összekapcsoló rejtett jegy a flatus.

Ezek a rejtett szemantikai jegyek felszínre kerülhetnek egyes nyelvekben. Így egy bantu nyelvben, a bantu nyelvcsaládhoz tartozó pangwéban, ugyanaz a szó jelöli a kígyót és a hímvesszőt.[53] Európai nyelvterületen csak az álmokban ábrázolhatja az evés a közösülést.[54] A pangwéban azonos szó jelöli a kettőt. Az óegyiptomi *kha-* egybefoglalja a 'test', az 'anyaméh' és a 'sír' jelentést.[55]

Tass-Thienemann két kötetes műve (1968, 1973) azt a tézist hivatott bőséges anyag segítségével illusztrálni, hogy Freud ösztönelméletének szinte minden tétele kifejtetlen formában jelen van a világ nyelveiben.

Tiltott jegyek

A rejtett jegyekkel szemben a nyelvi tabu által elfojtott jegyek ismerősek, de nem szabad tudni róluk. Az eufemisztikus kifejezéseket ez különbözteti meg az azonos tárgyak közvetlen megjelölésétől. A *koros* szóban hallgatólagosan jelenlévő 'öreg' tiltott jegy. A fogalmat közvetlenül megjelölő *öreg* kimondhatatlan, a *koros*-ban megjelenő 'öreg' 'elgondolhatatlan': gondolkodási tilalom sújtja. Ugyanez áll az *elment, elköltözött, elszenderült* szavak mindegyikében tiltott jegy formájában jelenlévő 'meghalt'-ra.

Primér és szekundér eljárás

A jelentésszerkezetek ellentmondásos természetét – a különbségek egységét – érthetőbbé teszi Freud egyik alapvető elmélete: az archaikus és a racionális kognitív mechanizmus – a primér és a szekundér eljárás – megkülönböztetése, mely-

[52] „Der Hund, dem man einen Maulkorb anlegt, bellt mit dem H...n – Das Denken auf Umweg äußert sich noch mißduftiger, durch die Perfidie des Ausdrucks" (Heine 7: 431).

[53] Tessman, Die Pangwe 1923. Idézi Werner 1919. 103 és kk.

[54] A francia *consommer le mariage* 'a házassági köteléket elfogyasztani', azaz: '[nemi aktussal] beteljesíteni', összehozza a kettőt a (hagyományos) metafora szintjén.

[55] L. Tass-Thienemann 1968–1973. 1. 190. Thienemann szerint 'nyelvi ásatások' is felszínre hozhatnák a pszichoalítikus klinikai tapasztalatok jórészét.

hez az álmok elemzése vezetett.[56] Az álomnyelv azonosítja mindazt, ami hasonló. Egymásmellettiség formájában fogja fel a kronologikus és kauzális összefüggéseket. Képekben gondolkozik: az eszmei összefüggéseket érzékletes formában ábrázolja. Nem ismeri a tagadást, azonosítja az ellentétest és ellentmondót.

Az archaikus konfúzióból kibontakozó tiszta tudat, és valóságot hívebben tükröző elemzésmód, a szekundér eljárás, a nyelv keletkezésével jött létre. A lelki folyamatok önmagukban tudattalanok, csak a nyelv segítségével válnak tudatossá (Freud 1937. 204). Benveniste joggal hangsúlyozza, Freuddal egyetértésben, hogy a nyelv „a világ és a társadalom elrendezésének eszköze, egy 'valóságosnak' tekintett világra vonatkozik, és a 'valóságos' világot tükrözi."[57] Eleve valószínűtlen, folytatja Benveniste, Karl Abel írásával vitázva, melyre Freud hivatkozik,[58] hogy a nyelv – bármilyen archaikus nyelvet veszünk is alapul – elvethetné az ellentmondás elvét „és ugyanazzal a szóval jelölne két egymást kölcsönösen kizáró vagy akárcsak ellentétes fogalmat."[59]

Hogyan utalhatott Freud helyeslően Karl Abel elméletére (mégha nem volt is módjában Abel adatait ellenőrizni), mely ellentétben állt saját nyelvfelfogásával? Freud az ellentétek egységén alapuló ős-szavakban egy, a primér-eljárásból fokozatosan kiemelkedő, nyelv előtti ősnyelv maradványait (kövületeit) vélte Abelt követve felfedezni, tudva, hogy a múlt nem tűnik el nyomtalanul, s hogy az archaikus elemzésmód változatlanul érvényben maradt lelki apparátusunk mélyrétegeiben.

Azt hiszem, hogy az ellentmondás a nyelvben gyökerezik. A nyelv kétségtelenül az oppozíciók, a szignifikáns eltérések megragadására törekszik. A tudatos, racionális elemzés szolgálatában áll. Ugyanakkor a lexémák, a morfémák jelentésszerkezetét elemezve azt látjuk, hogy a nyelv megtűr egymás mellett a racionális elemzés szintjén egymással semmiféle kapcsolatban sem álló jelentéseket, melyek csak az archaikus 'primér eljárás' alapján függnek össze egymással. A valóságelvet követő nyelv lexémáinak, morfémáinak jelentésszerkezete nemegyszer rendezetlen, ha kizárólag a szekundér eljárás alapján kíséreljük értelmezni. A jelentésszerkezet egysége végső soron azon alapul, hogy a különféle, néha összefüggéstelennek tűnő jelentések az archaikus primér eljárás alapján azonosak.

A tér, az idő és a logikai viszonyok azonosítása kölcsönöz egységet számos melléknévnek, határozószónak, névutónak, prepozíciónak vagy ragnak.[60] A gö-

[56] Freud 1942.

[57] Benveniste 1966. 82.

[58] Freud ismételten utal Abel 'Über den Gegensinn der Urworte' c. cikkére; vö. Freud 1910 214-221, 422 és k.

[59] „Il est donc *a priori* improbable – et l'examen le confirme – que ces langues, si arachaïque l'on les suppose, échappent au 'principe de contradiction', en affectant d'une méme expression deux notions mutuellement exclusives ou seulement contraires". Benveniste 1966. 82.

[60] Cassirer filozófikus perspektívából tekintve elemzi ezt a hármas egységet (1955. 1. kötet, 3. és 4. fejezet).

rög *pyknón,* magyar *sűrű*, az ómagyar *gyakor* egyesíti a sűrűséget és gyakoriságot, a latin *rarus* a térbeli és időbeli ritkaságot, akárcsak a magyar *ritka* szó. A *messze* térbeli és időbeli távolságra utal.[61] A *nyom*-ból képzett *nyomban* eredetileg helyhatározó volt. Az *iránt* irányt és egyszersmind viszonyulást jelentett a 16. században. A *-ban/-ben* rag, és az ennek lényegében megfelelő francia *dans* vagy az angol *in* prepozíció egyaránt vonatkozik térbeli, időbeli és eszmei összefüggésekre. *Az amikor (is)* időhatározószó használatos 'holott' értelemben is, a *holott* eredetileg helyhatározó volt. A *ha* kezdetben helyhatározó, majd időhatározó volt, s ebből vált feltételes megengedő mondatok kötőszavává.[62]

A kisgyerek tudatában nem válik el élesen a gondolat a szótól, a szó a tettől. Ennek a korai azonosításnak a nyomait őrzi némely szó jelentésszerkezete. A középfelnémet *nit* ellenséges érzelmekre (feindselige Gesinnung), irigységre (Neid), haragra (Groll) vonatkozik elsősorban, de jelenthet tettleges bántalmazást is (dem Feinde im Kampfe zu schaden). A felnémet *fluchen* 'átkozódik'-nak *flocan* 'üt' felel meg az angolszászban. A középfelnémet *meinen* 'vél, gondol' jelenthet 'szándék (beabsichtigen)-t, 'akarás (wollen)'-t, 'okozás (verursachen)'-t is. Ferenczi Sándor (1927) szerint a gyerek szellemi fejlődésében a mágikus erejű szavak korszakát a mágikus gesztusok kora előzi meg. Erre emlékeztet a keletfelnémet *gebieten* jelentésszerkezete: 1. 'ausstrecken, kinyújt', 2. 'darreichen, darbieten, átnyújt, átad', 3. 'gebieten, befehlen, parancsol', 4. 'Gericht zu welchem eigens geladen wird', bíróság elé idéz' (l. 1915: *gebieten*). Az *ige* eredetileg varázsige volt, mely megmaradt az *igéz*-ben (Pais 1975. 61).

Az álmok nyelve, s általában a primér-mechanizmus, nem ismer ellentmondást, azonosítja az ellentétes kifejezéseket. Erre a mágikus kultúra körébe tartozó szavak szolgáltatnak számos jól ismert példát. Az *átkoz* az *áld* gyakorító származéka (Pais 1975. 34-41). A tabu, melyet Wundt az emberiség legősibb törvénykönyvének (1906. 308) tekint, alapvető ambivalencia kifejezése. Mindaz, ami 'tabu' egyszersmind szent és szennyes. Ezt az alapvető ellentmondást tükrözi a polinéziai *tabu*, a görög ...., a latin *sacer* 'szent, átkozott', a héber *kodaus*, a spanyol *dichoso* 'boldog, átkozott'.[63]

Egy korábbi cikkemben (Fónagy 1978)[64] igyekeztem bemutatni, hogy a birtokos szerkezetek merőben eltérő jelentéseinek (ld. xxl.) egysége a primér eljáráson, a jelenségek paleologikus felfogásán alapul. A szülői és a gyermeki szeretet, a szerelem – mint a szeretett egyént bekebelező – a teljes birtoklás formáját

[61] Térbeli és időbeli távolságra utal a Jókai kódexben; 'távol' és 'sokáig' értelemben szerepel a 15. századi szövegekben (l. TESz).

[62] Vö. TESz.

[63] Freudnak köszönhetjük a tabu legmélyebbre ható 'néplélektani' elemzését (Freud 1913).

[64] Telegdi Zsigmond szerkesztette az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12. kötetét, melyben a cikk megjelent.

ölti. A gyermeki én projekció segítségével igyekszik megérteni (megragadni) a külvilágot (Ferenczi 1927 73 és kk.). Nincsen különbség testrészek és a tárgy részei közötti kapcsolat közt (*a hegy lába, a könyv háta*). Az állat terméke az állat része, az ember műve énjének meghosszabbítása, tárgyiasulása. Az emfatikus birtokviszony (figura etymologica) tényleges (feudális jellegű) hierarchikus kapcsolat (*a királyok királya),* mely kiterjeszthető a megszemélyesített tárgyakra (*rózsák rózsája, Énekek éneke).*

A szinkron mozgás esztétikája

A tudatos, tudatelőttes, tudattalan értelmezések egyidejűsége jellemzi minden nyelvi szerkezet használatát. Ez a tétel egyelőre szinte üres keret. Keveset tudunk arról, hogyan működik ez a polifonikus együttes egyes esetekben. A szövegösszefüggés és adott helyzet a lehetséges jelentések egyikére irányítja a figyelmet. Tudjuk, a birtokos szerkezetek elvben zavarbaejtő tarkasága ellenére, mikor utal a *Goethes Faust* kifejezés a költő öklére és mikor a művére. De mi történik az árnyékban maradt jelentésekkel? Olybá vehetők-e, mintha nem is léteznének az adott pillanatban. Ha így lenne, lehetetlenné válna minden szójáték,[65] megszűnne a jól ismert *Schillers Handschuh geht nicht über Goethes Faust* mondás kétértelműségének esztétikai hatása. A fénycsóva a 'szerző és műve' jelentésre esett, de rezonált rá a 'tulajdonos és tulajdona' viszony is (Schiller kesztyűje) és a személy és testrésze jelentés is (Goethe ökle). Feltehető, hogy a birtokos szerkezetet tudat-szintenként eltérően értelmezi a hallgató (olvasó). A *fa árnyéka* kauzális összefüggés a racionális, tudatos értelmezés szintjén: 'a fa árnyékot vet' → 'a fa felfogja a napsugarakat, minek következtében árnyék keletkezik'. Ez nem zárja ki, hogy tudattalan szinten változatlanul érvényesüljön a birtokos viszony paleologikus értelmezése, mely szerint az árnyék a fej (test)része vagy tulajdona.[66] Az álom még messzebb megy az árnyékban maradó jelentések felkutatásában: túlmehet a szinkron elemzés keretén. Így például etimologizálva visszavezeti a *Schrank* 'szekrényt' az *einschränken* 'korlátoz'-ra.[67]

Az *il la dévorait des yeux* 'majd, hogy felfalta a szemével' aktuális (tudatos) jelentése: 'intenzíven, mohón nézte'. Az *úgy szerette, majd megette* annyit jelent csak, hogy 'nagyon szerette'. A tudatos jelentésen ezekben az esetekben átsüt a

[65] Freud 1905; Koestler 1964; Fónagy 1982.

[66] A költői nyelvben gyakori a birtokos szerkezetek feloldatlan poliszémiája. A többértelműség teszi kifejezővé a birtokos szerkezetet Baudelaire 'A romlás virágai'-ban vagy Ady Endre 'Az eddig ámené'-ben.

[67] „Es träumt jemand, daß sein Bruder in einem Kasten steckt; bei der Deutungsarbeit ersetzt sich der Kasten durch einen *Schrank* und der Traumgedanke lautet nun, daß der Bruder sich *einschränken* sollte" (Freud 1942. 412).

tudatelőttes szószerinti értelem. Ez határozza meg a kifejezés 'hangulatát'. Nem semmisíti meg a demotiváció a *megette* eredeti jelentését a tudattalan értelmezés szintjén. A tökéletlenül demotiváló skizofrén betegek feltétlenül kihallják, és fenyegetésként, orális agresszióként értelmezik.[68] Gyerekek érzékenyebben reagálnak a demotivált agresszióra. Egy 23 éves fiatalember analízise során jól emlékezett, milyen ellenségesen reagált az apja enyhe szemrehányására: „Nem tudok egy kis rendet belédverni." A *halálos vétek* a tudat szintjén egyértelmű a 'súlyos vétek'-kel. A *halál* csak puszta szó. Ugyanakkor valószínűsíthető, hogy a *halál* szó egy mélyebb szinten megőrzi eredeti jelentését. Amerikai pszichológusok megvizsgálták a szavak gyakorisági eloszlását agydaganattal kezelt betegek beszédében. Kiderült, hogy azok a betegek, akiknek a daganata rákos jellegűnek bizonyult, gyakrabban használtak olyan kötött kifejezéseket, melyekben előfordult a *dead* 'halál" szó – így a pusztán fokozó jellegű *deadly*-ben. A beszélgetésekben alig vagy egyáltalában nem fordult elő eredeti jelentésében a *halál* szó (Dahl et al. 1978).

Leo Spitzer a francia *pour*-ral bevezetett célhatározó mondatokat elemezve mutat rá a használatuk hátterében meghúzódó determinista világnézetre: „une mouche naît *pour* mourir", szó szerint értelmezve: „a légy azért születik, hogy meghaljon" (1926. 12-18). Ez a fordítás meghamisítja a mondat igazi értelmét: 'a légy megszületik és csakhamar meghal'. Ez a mondat tudatos értelmezése, mely nem zárja ki a tudatelőttes finalista interpretációt. Utóbbi kölcsönzi a mondat 'hangulati tartalmát'. A modális jellegű igék vagy segédigék szinte rendszeresen 'plurivalensek', kétértékűek. Így Spitzer idézett cikkének keretébe illik a *devoir* kétértelműsége. „Il doit partir demain": (a) 'alighanem holnap utazik', (b) 'holnap kell elutaznia'. – Ezen a két vágányon fut a német *muß* is: egyaránt és egyidőben szerepelhet 'kell' és 'lehet' funkcióban. „Er *muß* krank sein, sonst wäre er schon längst hier; Beteg kell, hogy legyen (= Bizonyára beteg), különben már rég itt lenne."[69] – A *vouloir* a szó eredeti értelmében tudatos szándékra, akarásra utal. Modális hangfogót alkalmazva a 'gondol', 'vél' igének felel meg.[70] „Pourquoi *voulez-vous* qu'elle soit morte?": (a) 'Miért akarod, hogy ne éljen?', (b) 'Miért gondolod, hogy meghalt?' A kétféle jelentés alkalmassá teszi arra, hogy az érvényes (tudatos) értelmezés mellett (mögött) tudattalan szinten megőrizze eredeti (a) jelentését. A *se faire* + IGE szerkezet is futhat két vágányon: „Elle s'est fait écraser": (a) 'elgázoltatta magát', (b) '[egy autó/vonat] elgázolta'. Ha feltesszük, hogy tudatelőttes szinten érvényes marad az eredeti (a)

[68] L. Bleuler 1950; Searles 1965. 404 k., 415, Sechehaye 1969; Fónagy 1972.

[69] „Der Gauzner-Michl *muß* der Mörder sein": (a) 'G.-M. gyilkos kell, hogy legyen', (b) 'feltehető, hogy G.-M. volt a gyilkos'. Angelika Kratzer (1981. 42 hivatkozik erre a példára, és azt hiszem indokolatlanul, 'it is necessary'-vel fordítja.).

[70] „...marquant la vraisemblance = probalement" (Robert 1993).

jelentés, a kijelentés annak a hátsó gondolatnak adna kifejezést, hogy a lány vagy asszony részéről tragikus tévcselekedetről volt szó.

Az értelmezés szabadsága, széles skálája jellemzi a természetes nyelveket. A hallgató szabadon szállhat le-fel a jelentésrétegek evolutív skáláján. A tudományos nyelvben nem lenne kívánatos a paleologikus sétafikálás. Arról sem szabad azonban megfelejtkezni, hogy a tudományos nyelv nem alakíthatta volna ki poliszémiát nem ismerő szókészletét a természetes nyelvek segítsége nélkül. Itt elsősorban a metafora alapvető kognitív jelentőségére gondolok.

Hogyan oldható fel a szavak célszerű használata és a jelentésszerkezetek archaikus jellege közötti ellentmondás?

A nyelvi kifejezések elsőrendű funkciója a külvilág és belvilág minél hívebb ábrázolása. A beszéd ugyanakkor kifejezésre juttatja a valósághű fogalmi elemzés szintjét el nem érő tudattartalmakat is, anélkül, hogy ez gátolná elsőrendű feladatának teljesítésében. Tudjuk, hogy a prozódikus eszközök főként ezt az utóbbi célt szolgálják. Az élőszót az írott vagy nyomtatott közléstől a beszédhangok kettős szerepe különbözteti meg. A beszédhangok egyfelől megjelenítik a fonémákat, a fogalmi elemzésen alapuló lexikális és grammatikális jelek absztrakt elemeit. Ugyanakkor a fonémát megtestesítő beszédhang, mint orális gesztus, mindig 'jelentős'. A fogalmi szintet el nem érő tudatelőttes és tudattalan tartalmak (érzelmek, attitűdök, képzetek) kifejezése.[71]

Ugyanez áll a konkrét szóhasználatra, a konkrét kijelentések szerkezetére. A nyelvi *stílus*, a beszédmód maga is közlés: tudatelőttes és tudattalan tartalmak kifejezése. A beszédmód jelentősége, jelentős volta annál nyilvánvalóbb, minél nagyobb, minél nyilvánvalóbb az eltérés a várttól, a megszokottól. A metafora[72] tudatosan rugaszkodik el a jelenségek közvetlen, racionális megjelölésétől, hogy 'hamis' szavak segítségével egyszeri, egyedi szubjektív valóságában ragadja meg a tárgyat – nem a magánvalót (Ding für sich), hanem a magának valót (Ding für mich).

A beszédhangokkal kifejezett tartalmakat nem őrzi meg a nyelv. A szavak és szerkezetek sajátos (átvitt, metaforikus) alkalmazásával kifejezésre juttatott tartalmak lerakódnak, újabb jelentésekkel ('jelentésárnyalatokkal', rész-jelentésekkel) bővítve a lexikális és grammatikális jeleket. A metaforikus eljárások mind kifejezésmódjukban, mind a kifejezett tartalmakat tekintve archaikusak a statikus jelekhez, lexémákhoz, nyelvtani szerkezetekhez képest. Tudatelőttes tartalmakat közvetítenek, melyekhez gyakran tapadnak tudattalan képzetek. A szavak, morfémák jelentésrétegei lerakódott metaforák. A jelek jelentésszerkezete ennek következtében óhatatlanul archaikus elemeket is tartalmaz, melyek nem

[71] A beszédhangok 'jelentőségét', jelentésük minőségét igyekeztem előző publikációkban elemezni (így Fónagy 1971, 1991).

[72] A szót szószerint, s így tág értelemben használom.

követik feltétlenül a racionális 'szekundér-eljárás' elveit, nem egyszer engedhet az archaikus 'primér eljárás' vonzásának. A jel szemantikai egységét a jelentések közötti 'természetes' kapcsolat teremti meg. Ez a 'természetes kapcsolat' végső soron a jelenségek tudatelőttes elemzésén és tudattalan azonosításán, az archaikus (paleologikus) primér eljáráson alapul.

Váltakozás és változás

Telegdi Zsigmond egyik különösen termékeny gondolata a szinkrón mozgás, a *váltakozás,* és a diakronikus mozgás, a *változás* közötti kapcsolat kimutatása.[73] Hogyan alakul ez az alapvető összefüggés a jelentés esetében?

A jel használata során bekövetkező rendszeres szemantikai szabálysértések új jelentésréteget képeznek. A szó jelentés-szerkezetét a váltakozásnak és rögződésnek az a kombinációja módosítja. A változás ott kezdődik, ahol a metafora végződik: amikor a szinkrón mozgás diakronikus mozgássá alakul át. Ez az összefüggés olyan világos, hogy könnyen elfeledteti, hogy a jelentés nem egységes, s hogy minden esetben a jel szemantikai struktúrája módosul, és ez nem a jel egésze. Vizuális nyelven kifejezve: a folyamat nem lineáris, azaz a

$$(\text{jelentés})\ 1 \rightarrow \text{j}\ 2$$

képlet leegyszerűsíti a folyamatot, még ha a lényeget emeli is ki. A valóságnak jobban megfelel egy két dimenziós képlet:

$$\left\{\begin{array}{l}\text{j1}\\ \text{j2}\\ \text{j3}\end{array}\right. \rightarrow \left\{\begin{array}{l}\text{j1}\\ \text{j2}\\ \text{j3}\\ \text{j4}\end{array}\right.$$

ahol a j 4 a metafora révén keletkezett új jegyet képviseli, mely nem szorítja ki keletkezésével az alapul szolgáló (j3)jegyet.[74] A magyar *fogalom,* vagy a német *Begriff* szóból már kiesett az alapul szolgáló 'megfog' jegy. A *begreifen*-ben azonban még egymás mellett áll a 'betasten; tapint', 'schwanger sein; megfogamzik, teherbe esik' és 'zusammenfassen; összefoglal'. A *kell*-ből képzett *kellemetes* a Müncheni kódexben, hol 'necesse est; szükség ' (84vb44), hol 'placitus esse; kellemes' (94ra29) értelemben áll. Az 'izom' jelentés az idők folyamán kiszorította az 'egér' képzetét a franciában, míg az angolszászban és ófelnémetben a kettő egymás mellett áll (Fónagy 1978. 108 és k.).

[73] „... hiányos egy nyelvnek olyan leírása, amely nem mutatja ki a készülő, folyamatban lévő változást magában az állapotban" (Telegdi 1971.29).

[74] Hogy helyett nyerjünk, célszerűbb zárójelek segítségével érzékeltetni (leplezni) a jel stratifikációját: {j1+j2+j3} → {j1+j2+j3+j4}.

Ellentétes előjellel módosítja a jelentés-szerkezetet egyes jelentés lekopása,[75] a

$$\{j1+j2+j3+j4\} \rightarrow \{j1+j3+j4\}$$

típusú jelentésváltozással. A *meinen* 'vélni' szó jelentése jórészt fedi a mai *meinen*-ét ('sinnen, denken, nachdenken1, 'etwas im Sinne haben', 'glauben, wähnen', 'worauf zielen, bedeuten', ' eine Bedeutung unterlegen', 'eine Gesinnung gegenüber jemanden haben'). A használatát meghatározó jelentés-tartomány azonban szűkebbnek bizonyul a középfelnémetéhez képest. Ma már nem használható a *meinen* 'wollen; akarni', 'lieben (von herzen meinen); szeretni', 'verursachen; okozni' értelemben.[76] A francia *outrage* szó, mely magyarra a 'sértés', 'szidalom', 'vétség', vagy 'rombolás' szóval fordítható.[77] Frédéric Godefroy szótára (1968) szerint az ófranciában lényegesen tágabb és változatosabb jelentés-tartománnyal rendelkezett, és közel állt a görög *hybris*-hez: kiterjedt minden szélsőséges, túlzott, képtelen vagy bravúros cselekedetre.[78] A *Mut* 'bátorság' szó jelentés-skálája is szélesebb volt a középfelnémetben; akárcsak a *courage* szóé az ófranciában, amikor a bátor magatartáson túl szívre, érzelmekre, lelki állapotokra, hangulatra, kívánságra, szándékra is utalhatott.[79] –A *vall* szó tizenegy jelentéséből[80] mindössze a: 'comfiteor; (bevallok, elismerek)' és az 'affirmo; (meggyőződéssel állítok)' maradt fenn.

Gyakran a szó alapjelentése vész el és megmaradnak a belőle levezetettek.

$$\{j1+j2+j3\} \rightarrow \{j2+j3\}$$

[75] Nem érdektelen, hogy a jelentéstan lényegesen kevesebbet foglalkozott szemantikai erózión, jelentésrétegek lekopásán, szemantikai jegyek eltörlésén alapuló (negatív jellegű) nyelvi változásokkal.

[76] Lexer 1915: *meinen.* A *vrum/vrom* a középfelnémetben számos pozitív tulajdonságot jelölt: 'tüchtig; alapos', 'brav; derék', 'wacker; bátor, merész', 'nützlich; hasznos', 'Gott gefällig; Istennek tetsző', 'fromm; vallásos, jámbor'. Újfelnémet utódja csak az utóbbi jelentésben használatos.

[77] Eckhardt 1973.

[78] „Chose excessive, par outrage 'par excés'; impossible; présomption; bravour". Chrestien de Troyes verses regényeiben a görög *hybris*-hez áll közel; túlzott (felfokozott) önbizalomra, önteltségre (Cligés 333. sor, Gawain 2696. sor) vonatkozik és ezáltal az öntelt sértő beszédre (Érec 989. sor, Gawain 806. sor.)

[79] A szívvel társítja Chrestien de Troyes: „corage et cuer" (Gawain 8922. sor; „ de bon curage" 'so recht vom Herzen'. Wendelin Förster és Hermann Breuer (1933) a német 'Herz; szív', 'Mut; bátorság', 'Gemüt, kedély', 'Sinn, érzék, értelem', 'Gedanke, gondolat', 'Vorhaben; szándék', 'Lust; kedv' szónak felelteti meg a courage szót Chrestien szövegeiben.

[80] 'Habeo; birtoklok', 'percipio; megfogok', 'fero; viszek', 'exerceo; mozgásba hozok', 'ago; hajtok', 'confundo; egyesítek', 'patior; eltűrök, elszenvedek', 'perhibeo; odatartok, ajánlok, mondok', 'arbitror; vélekedek', 'affirmo; állítok', 'confiteor; megvallok'. (Münchk); vö. TESz: *vall*[I] .

A francia *entendre* jelentés-szerkezetét a magyar *hall*-ból és *ért*-ből képzett igékkel képezi elsősorban Eckhardt Sándor szótára (1973): 1. hall, 2. hallgat, 3. meghallgat, 4. kihallgat, 5. ért, megért, 6. valahogyan ért, 7. ért valamihez, 8. szándékszik. Ha ezt a szerkezetet az ófrancia *entendre/antendre*-éval vetjük egybe, hiányoljuk a szó korábbi alapjelentését: 'tendre son attention vers; figyelmét vmire irányítja'. A szó ekkor még nem vesztette el kapcsolatát a *tendre* 'nyújt, feszít' igével.—A német *zeichnen* 'rajzol', *mahlen* fest' jelentéséből elveszett a közös szemantikai (szemiotikai) alap: a jelzés, mely első helyen állt a középfelnémetben.[81]

A *kellemetes* még négyféle jelentésben fordul elő a Müncheni kódexben: 1. necesse esse, opus esse; szükséges, 2. expedit; megszabadít, felszabadít, 3. utilis esse; hasznos, 4. placitus esse; kellemes (Nyíri 1993: *kellemetes*). Ebből a negyediket tartotta meg, s így a *kell* igével való kapcsolata már a múlté. Az eredeti 'emel, épít' jelentés lekopásával a *magasztal* elvesztette a *magas* melléknévvel való kapcsolatát (TESz *ország, magasztal)*. Levált a *büdös* alapszóról a *büszke* is; a 18. század elején még két jelentéssel – 1. büdös, visszataszító; 2. büszke, rátarti (TESz) – szerepelt.[82]

A *redelich* szó használata a középfelnémetben arra mutat, hogy a beszélők tudatában elevenen élt még a *reden* 'beszél' igével való kapcsolata. Lexer középfelnémet szótárában a 'redend; beszélő', 'beredt; beszédes' áll első helyen.[83] A mai német *redlich* jelentése 'becsületes, tisztességes, megbízható, derekas, kötelességtudó', semmiféle formában sem utal a beszédre. A *besitzen* 'birtokol', *entsetzen* 'megrémít', a *Satz* 'mondat' elvesztette az újfelnémetben a *setzen* 'ültet, helyez'-zel való, a középfelnémetben még meglévő, kapcsolatát.

A jelentésrétegek olykor ok/okozati viszonyt tükröznek. A középfelnémet *veige* alapjelentése: 'vom Schicksal zum Tode getroffen; a sors által halálra ítélt', 'zum Unglück bestimmt; szerencsétlen sorsra ítélt', ' verwünsch; kárhozott', 'unselig; szerencsétlen, boldogtalan', 'eingeschüchtert, megfélemlített', 'furchtsam; félénk'. A mai német nyelv csak ez utóbbi jelentést őrizte meg: megmaradt az okozat, de eltűnt az ezt kiváltó ok. Ugyanez áll a francia *dégoût* 'undor' szóra. Az ófranciában alapjelentése 'égoût, canal; lefolyó, csatorna'; levezetett jelentése: 'ce qui tombe goutte à goutte; ami lecsöpög', ebből: 'undor'.

[81] A középfelnémet *mâlen* alapjelentése: 'ein Merkmal zeichnen; jelet rajzolni', 'mit einen Zeichen versehen; jellel ellátni' (Wolfran von Eschenbach, Parzival 460, 5).

[82] A kolostorba visszavonult nemes hölgyek részére írott középangol Útmutatás *Ancrene wisse* (Guide to Anchoresses)-ben (1230 körül) az Úr „befogja az orrát", amikor a büdös Kevély kerül elébe, írja a szerző a *Vitae Patrum*-ra hivatkozva (Burrow – Turville-Petre 1992. 109).

[83] „Mit redelîchem munde gap im Jason antwürte (Herbort von Fritzral, Der trojanische krieg v. 7578) – Ezt követi a 'vernünftig; értelmes', 'brauchbar; hasznos', 'vernünftig; értelmes', 'wacker; derekas', 'tapfer; bátor', 'ordentlich, ordnungsgemäß; rendes', 'geziemend; illő', 'angemessen, passend; illő, megfelelő' (Lexer 1915).

A német *Schweif* 'farok' alapjelentése a középfelnémetben 'schwingende Bewegung; lóbálás, csóválás, 'Umschwung; átlendülés', majd a mozdulat, a gesztus tárgyiasulásával: 'umschlingendes Band, körülfogó, befogó szalag' és 'farok'.

Ez utóbbit őrizte meg az újfelnémet. Hasonlóképpen a *Schwanz* 'farok' szót Wolfram von Eschenbach 'schwingende Bewegung; lengőmozgás' értelemben használja. Carroll 'Alice Csodaországában' a macska fejéből a macska mosolya maradt meg. A nyelv még messzebb megy az abszurditásban: a testetlen csóváló mozgásból valóságos (csóválóképes) farkat teremt.[84]

A „specializálódás" (Ullmann 1967. 161) néven különíti el a jelentés leszűkülésének bizonyos eseteit. Ennek egyik klasszikus példája a francia *traire* 'fej' ige. Alapjelentése: 'húz, kihúz, előhúz' az ófranciában, de már használatos 'tirer du liquid; folyadékot kivonni, kipréselni' értelemben is. A 14. században már háttérbe szorult az alapjelentése, és csakhamar leszűkült a jelentés a fejésre. A latin *ponere* 'letesz' a francia *pondre*-ban már csak tojásra, tojás lerakására vonatkozhat.

A *traire* vagy *pondre* tág kerete — *traire* □, *pondre* □ – különböző tartalommal telik meg a kontextus függvényében.[85] A „specializálódás" abban áll, hogy a □ megtelik, felveszi a lehetséges kontextusok egyikét (beolvasztja a szóba), minek következtében nem használható más kontextusban.[86]

Ezekben az esetekben—az esetek jelentékeny részében—a változás során a szó egyfelől jelentést nyer, másfelől veszít.

$$\{j1+j2+j3\} \rightarrow \{j2+j3+j4\}$$

Nem kevésbé gyakoriak a radikális jelvesztések. A szó extenziójának rohamos növekedésével ugyanolyan mértékben gyengül egyes divatos szavak jelentéstartalma, intenziója. Így például a francia *génial* napos, jól berendezett lakásra, kellemes együttlétre, kielégítő egészségi állapotra is utalhat. [87] Szélső esetekben a jegyvesztés szófajváltozáshoz vezethet: határozószó modális partikulává redukálódhat, s elveszítheti lexikális jelentéseit, melyeket (gyakran nehezen körvonalazható) pragmatikus 'jelentésekre' vált át. [88]

$$\{f1+f2+f3\} \rightarrow \{f0\}$$

[84] Ullmann nem szerepelteti a jelentésváltozás típusai között az absztrakttól konkréthez vezető változásokat. Hadrovits László számos magyar példával illusztrálja, hogy nincsen elszigetelt esetekről szó (1992. 199 és k.).

[85] Chrétien de Troyes verses regényeiben például a *treire* jellege más és más aszerint, hogy a hős kardot ránt (Gawain 5978. sor), vagy (valakinek vagy sajátmagának a haját tépi) (Érec 2168. sor)

[86] Hadrovits (1992. 296.) magyar példákon (*vizsgál, szopik, kóborol)* mutatja be, hogyan alakulnak át ezáltal tárgyas igék tárgyatlanná (mivel már felvették magukba a tárgyat).

[87] Igyekeztem a váltakozás és változás kapcsolatát változóban lévő francia szavakon bemutatni (Fónagy 1995.).

[88] Weydt 1969, Kiefer 1988, Thurmair 1989, Fernandez 1994.

Megváltozhat a szó szemantikai jelleg anélkül, hogy a jelentés új réteggel bővülne, vagy hogy lényeges szemantikai veszteséget szenvedne a szó. Így a *fej* szó alapjelentései a 11.-12. században 'forrás, kezdet', és 'tárgy felső része'. A 'koponyát, arcot magába foglaló testrész' jelentés (1329) másodlagos, levezetett. A szó mai jelentés-szerkezete a *fej* jelentésből származtatja a 'tárgy felső részé'-t vagy 'kezdet'-et. A *koponya* első jelentése a 15. században 'merítőedény'. Az 'ember, állat feje' jelentést ebből származtatják. Lexer szótára szerint a középfelnémetben a következő rétegek alkotják a *Kopf* szót: 'Trinkgefäß; ivóedény', 'Becher; pohár', 'Schröpfkopf; köpölyözőüveg', 'zwei Seidel; két icce', 'Hirnschale; koponya', 'Kopf; fej', 'Person, személy'. A 'Hirnschale, koponya', 'Kopf, fej' levezetett jelentés, a '(kerek) ivóedény' metaforája, tréfás alkalmazása.[89] A fej egyenes megnevezésére a *houbet* (újfelnémet *Haupt)* szolgált. A tréfa elkopásával, a metaforikus kapcsolat elhalványulásával a *Kopf* szó közvetlenül kapcsolódott a 'fej' képzetéhez. Lassan első helyre került, maga mögött hagyva az 'ivóedény'-t, háttérbe, pontosabban ünnepélyes régióba szorítva az újfelnémetben magát a *Haupt* 'fej' szót. A század eleji nyelvhasználatot tükröző egy vagy kétnyelvű szótárak *Kopf* címszava főként a jelentések felsorolásában különbözik a középfelnémet nyelvhasználatot tükröző Lexer-szótárétól. Mindegyikben élen áll a 'fej' jelentés, és utolsó helyre kerül, a '(kerek) ivóedény' és a 'pohár mint mérték'.[90] Megváltozott a jelentés-szerkezet rendje, a szavak jelentésének 'levezetése', a szinkron mozgás iránya.

Sematikusan:

$$\{j1+j2+j3\} \rightarrow \{j3+j2+j1\}$$

Hasonló a helyzet a *lesen* szó esetében. Lexer középfelnémet szótárában első helyen 'auswählend sammeln; válogatva gyűjteni', 'aufheben; felszedni' áll első helyen és a lista végén szerepel az 'lesen, vorlesen; olvasni, felolvasni', 'sagen, erzählen; elmondani, elmesélni'.[91] A fejlődés során a *lësen* szó jelentésszerkezetében a 'lesen; olvasni' jelentés közvetlen kapcsolatba került az olvasás

[89] 'Trinkgefäß' jelentésben szerepel a 'Kaiserchronik'-ben (1150 körül), Wolfram von Eschenbach 'Parzival'-jában (1200-1210), Rudolf von Ems 'Der gute Gerhardt'-jában (1250 körül), 'Herzog Ernst' (1280 körül). 'Fej'-re vonatkozik az 1283 körül keletkezett 'Lohengrin'-ben, 'Meier Helmbrecht'-ben (1250-1280 közt). A két jelentés átfedése nyilvánvaló: csak akkor lehetett viccből 'kancsó'-nak nyilvánítani valakinek a fejét, amikor a *Kopf* alapjelentése 'ivóedény' volt. Meier Helmbrecht-ben már egyértelműen, közvetlenül a fejre vonatkozik az „úf dem kophe" (v.35); a koponyát jelöli a 13. század második felében keletkezett 'Dietrichs Flucht'-ban: „daz hirn úz dem köphen spranc; kifreccsent az agy a koponyákból" (v.9362).

[90] L. Sanders, D. Wülfing 1924.

[91] A 'Dietrichs Flucht '-ban (13. század második fele) a *lësen* szó hol 'gyűjtöget', hol 'olvas' értelemben áll (Lexer 1915: lësen).

tevékenységével, anélkül, hogy a 'szedegetés' képzetét kellett volna felidéznie; a 'gyűjtés', 'felszedegetés' háttérbe szorult, és csak meghatározott szövegösszefüggésben szerepel (*Trauben lesen* 'szőlőt szedni, szüretelni1).

A *taugen* 'alkalmas, használható valamire'-ből képzett *Tugend* középfelnémet előzményének, a *tugent*-nek alapjelentése 'brauchbarkeit; használhatóság', 'Tauglichkeit; alkalmasság'; ebből levezetett a 'männliche Tugend ; férfiúi erény', ' vortrefflicheit; kiválóság', 'Tugend, erény'. Halász Előd szótára a szó mai jelentés-struktúráját tükrözi, amikor első helyen szerepelteti az 'erény'- és ötödiken a 'hatás'-t, 'hatékonyság'-ot.

A 'tekintettel van valakire' ma a *tekintet*' pillantás, nézés'-ből, a *tekint* 'néz, pillant'-ból levezetett másodlagos jelentés (ÉKSz). A 14. században az 'együttérzéssel van valaki iránt' áll első helyen. A *tek*-alapszó jelentése a TESz szerint 'emlékezetben tart'.

Jelhasadás

A szó jelentés-egységét megteremtő szemantikai elemzés szerepe akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az egység fenntartása lehetetlenné vagy szükségtelenné válik, és szóhasadásra kerül sor. Grétsy 962) behatóan elemezte magyar, német, francia példákon a szavak fokozatos kettéválását. Kitűnik, hogy a kettéválás többnyire alaki elkülönüléssel párosul. Az alakváltozatok egy ideig nincsenek jelentéshez kötve. Így a *habozik* és *habzik* szabadon váltakozva társultak, hol a fizikai jelenséggel, hol a szellemi tevékenységgel. „Abban a munkában rettenetes *habzó* elmével volt Luther " idézi a hitvitázó Pósaházit Grétsy. Ugyanakkor a tengerárja is *habozott* (221). A *habzás* fokozatosan kötődött a fizikai jelenséghez, a *habozás* a szellemi tevékenységhez. A nyelv felhasználtaa keletkezett alakváltozatokat egy jel poliszémiájának csökkentésére, két jelentés végleges elhatárolására, megszüntetve ezzel a 'habzás' és 'habozás' közti szinkron mozgást.

Szemantikai szempontból különösen értékesek azok az esetek, amikor a hasadás külső segítsége nélkül, „belső nyomásra" jön létre, amikor a jelentések divergálása egy ponton széttépi a jelentéseket egybefűző szálakat. Így az *ér* ige egyik jelentése, az 'értéke van', 'levált az „anya-szóról" a 15. század második felében: szóvá önállósult; nem tartotta vissza a 'valameddig terjed'-hez fűző szemantikai szál: 'eléri valaminek nagyságát, mértékét'. (TESz *ér*^{1} és *ér*^{2}). A 'növésre késztet1 elégtelennek bizonyult arra, hogy a 'virágot, levelet növeszt' jelentést megtartsa a *hajt* 'mozgásba hoz, kerget, hajszol' keretében (TESz *hajt*^{1} és *hajt*^{2}). Nem egyszer felmerül a kérdés: miért nem került sor hasadásra sok más esetben, amikor a jelentések két egymástól távoli központ körül csoportosulnak. Így például: miért nem vált külön a *szakad* 'széttörik, részekre válik, a

közösségből kiválik' és a *szakad* 'zuhog'? Összefűzhette a kettőt az eső, az égbolt mitikus-mesebeli szemlélete („égszakadás, földindulás..."), melyre Arany verssorai is utalnak: „ A felhő megszakad, / Nyílása tűz, patak; "(V. László).

Helyesebb talán szóhasadás helyett jelhasadásról beszélni, amikor a jelentés léte és hiánya különbözteti meg a kifejezéseket, mint a határozószóról vagy igéről levált modális partikulák esetében. A jelentésvesztést nyomaték hiánya is jelezheti ..[92]

*Ne*kem fizethet	↔	Nekem *fi*zethet
He can pay to me	↔	As to me he can pay

A németben a szó eltérő mondattani magatartása határolja el gyakran a modális partikulát és jelzi a szófajhasadást. A franciában többnyire a kontextus tölti be ezt a szerepet, s így a hasadás kevésbé nyilvánvaló.[93]

Tudatszintváltás

Többször esett szó az irodalomban „pejoratív jelentésfejlődésről egyben".[94] Pozitív erkölcsi sajátságok „megromlanak" nyelvi szinten: negatív jelentést vesznek fel. Az ófelnémet *alawāri* 'jótékony, jóindulatú' újfelnémet utódja az *albern* melléknév 'ostobá'-t jelent. Hasonló változáson ment át a francia *débonnaire*: 'jóindulatú, jótékony'-t jelent a 12. században; néhány század leforgása alatt 'együgyű'-re változott a jelentése. Nem járt jobban a *jó ember*-ből összevont magyar *jámbor* sem.[95] Az ÉTSZ az 'istenfélő, kegyes' jelentést régiesnek minősíti, és feltünteti már a 'szelíd, békés' mellett a 'gyámoltalan, mafla' jelentést is.

A német *gemein* eredeti jelentése 'zusammengehörig; összetartozó', 'gemeinsam; együttes, közös', 'unparteisch; pártatlan'.[96] Mai jelentés-szerkezetében a rosszalló értelemben vett 'közönséges' kerül előtérbe, amikor a szót határozóként használják (*Das ist doch gemein!* 'Ez igazán piszokság!'). A *list*

[92] Huszonegy ilyen kijelentés-párt mutattam be egy előző cikkben (Fónagy 1973). Kiefer (1988) rendszeresen elemzi a modális partikulák szerepét kérdőmondatokban. A modális partikulák extenziójából kiindulva határolja körül a jelentéseket. Rámutat arra, hogy ugyanaz a partikula (így a *talán,* a *még,* a *hát*) többféle jelentéssel is szerepelhet.

[93] Ormelius 1993.

[94] Jaberg 1901-1905, Mauthner 1923, Kronasser 1952. 39 és kk.

[95] Hadrovits 1992, 203. A köznyelvi „Nézze jó ember, ..." kötött kijelentésben későbbi (jámbor) értelmében szerepel a kifejezés.

[96] A középfelnémetben és a korai újfelnémetben a *gemeiner man* 'Mittelsperson; közvetítő'; 'Schiedsrichter; döntőbíró' (l. Heyne 1905).

szó alapjelentése a középfelnémetben 'okosság, bölcsesség'.[97] A mai nyelvben csak levezetett jelentése, 'ravaszság', 'csel', maradt fenn. A középfelnémet *släht* 'schlicht; egyszerű', 'gerade; egyenes'-nek az újfelnémetben *schlecht* 'rossz' felel meg. A 'Gabe; adás, adomány' értelemben használt *gift* az újfelnémetben 'méreg' jelentést vesz fel.

A latin *hostis* 'ellenség' eredeti jelentése 'befogadott idegen, vendég'. A *hospes* alakváltozat megőrizte a 'vendég, vendéglátó' jelentést, akárcsak a *hostis*-nak megfelelő német *Gast*. Cicero tanúja volt annak, hogy a szó „durvább jelentést vett fel az idők folyamán".[98]

A francia *fille* 'lány' a 15. században felvette a 'rosszéletű lány, prostituált' jelentést. A 18. században az udvarbeli nemes hölgyekre vonatkozó német *Frauenzimmer*-t a nyelvhasználat kiterjeszti a nőkre általában, és csakhamar megvető, lekicsinylő jellegűvé válik.[99] A kezdetben (Jókainál) semleges jellegű *némber* ma csak negatív (rosszalló) értelemben használatos.[100] Az eredetileg 'nemes származású fiatal lányt vagy asszony'-t *meschine* használat fokozatosan kiterjed a valaki szolgálatában álló lányra vagy asszonyra. Később, még a középkorban, felveszi az 'ágyas', 'rossz életű lány' jelentést.[101] A *dienen* 'szolgálni' igéből származó német *Dirne* 'lány szolga, cselédlány'. A 18. század második felében már megvető jelleggel használják a nő könnyűvérűségére vagy megvehetőségére célozva.[102] A mai német *Dirne* már nem céloz a megvehetőségre: egyenesen 'prostituált'-at jelent. – A latinban a *basiare* jelentése 'tiszteletteljes (tisztelt személynek, így az apának) adott csók'. A latin szónak megfelelő francia *baiser* megjelölésévé válik, s mint 'obszcén' szó háttérbe szorul, s helyére az eredetileg 'ölelés'-t jelentő *embrasser* kerül.

A pejoratív jelentésváltozás során a háttérből előtérbe, főhelyre kerül egy alkalmi (tréfás vagy durva, sértő szándékú) mellékjelentés – valójában a tudatelőttes vagy tudattalan negatív értéklés –, kiszorítva a szó alapjelentését. A nyelv 'pesszimizmusa', ha erkölcsi mértékkel mérjük a nyelvi változást, a nyelv önkéntelen őszintesége. Lehull a szépítő (eufemisztikus) lepel. A jelentésváltozás során felvetődik a jelenségeknek egy erkölcsileg kevésbé igényes, az ösztönös felfogáshoz közelebb álló szemlélete. Egy tiszteletet parancsoló személy vagy intézmény, kezdetben elfojtott, negatív értelmezése válik tudatossá, majd uralkodóvá. A nők és a szerelem kettős értékrendszerét világosan kifejezésre juttatja

[97] Weisheit, Klugheit; Schlauheit; Wissenschaft, Zauberkuns, l. Heyne 1905.

[98] De officiis I, xii.

[99] „Gewöhnlich nur noch mit verächtlichen Beisinne gebraucht" olvassuk Moriz Heyne *Deutsches Wörterbuch* [1905] -jában.

[100] A *magyar nyelv értelmező szótára*, Budapest: Akadémiai Kiadó 1966, 5. kötet.

[101] Bloch, O.; W. von Wartburg 1950. 25.

[102] Heyne 1905, 1. kötet

az udvari regény nőideáljának, szerelem-eszményének negatív tükre, az a kép, melyet a fabliaux (Boccaccio 'Dekameron'-jának őse és forrása) ad a nőkről és a szerelemről.

Hasonló mechanizmuson alapulnak a devalváló jelentésváltozások. A *biztosan* határozónak megfelelő modális partikula, a hangsúlytalan *biztosan* csak valószínűséget fejez ki. Az eredetileg azonosságot jelentő angol *like*, német *gleich* hasonlósággá enyhül. A fokozó ófrancia *assez* 'nagyon' értéke gyorsan csökkent, a 'meglehetősen' szintjére esett.

Az értékváltozás során egy darabig kétértékűek a szavak. Gyakran egymás mellett áll a pozitív és negatív értéklés. A mai francia köznyelvben a *malin* hol 'eszes', 'ötletes', hol 'mafla', 'ügyefogyott' értelemben áll. A *gonflé* pozitív értelemben joggal öntudatos, sikeres emberre utal, negatív értelemben 'felfuvalkodott hólyag'-nak nyilvánítja a személyt. Ezek az esetek egyúttal azt is mutatják, hogy az ellentétes jelentések nemegyszer békésen megférnek egymás mellett. Az irónia alakzata rendszeresen produkálja a kétértékű, kétértelmű kifejezéseket. Benveniste Abel-kritikája (1966) revízióra szorul.

Az irónia pozitív előjelű is lehet. A negatívumot tagadhatja. Így a *szörnyű,* a *rémes,* a *borzasztó*, az *irtózatos* gyakran pozitív értelemben fokoz (szörnyen okos, borzasztó kedves volt, irtó jó pofa). „A te *gazember* " számos helyzetben kedveskedő, dicsérő. Ez persze nem a magyar nyelv sajátossága, általános nyelvi tendencia. „C'est cruellement bon; Kegyetlenül jó" hirdeti a csokoládét egy francia falragasz. „You scamp!" a „You rascal; Te szörnyeteg" szinonimája. Lehet kedveskedés is: „also in playful use a term of endearment" olvassuk az Oxford Dictionary-ben. A német fokozó határozószó, a *sehr* eredeti jelentése 'mit Schmerzen, schmerzlich; fájdalommal, fájdalmasan'. A két jelentés egyaránt érvényes volt a 13.-14. században.

A jelentésváltozás és a szemantikai átrétegződés kapcsolata különösen szembeszökő a pejoratív (és amelioratív) jelentésfejlődés esetében. Valójában nem kivételes. A jelentésváltozás minden esetben *átrétegződés* következménye. Helyesebben: a jelentés-rétegek átrétegződésében áll. A jelentés-struktúra új rétegekkel bővül azáltal, hogy a szó vagy morféma alapjelentése vagy egyik levezetett jelentése metaforikusan szerepel a beszédben. A metafora, a hallgatólagos odaértés új jelentéssel bővíti a jelentés-szerkezetet. A jelentés tágulása egyes jelentések lekopásához vezet. A jelentések egymáshoz való viszonyának, sorrendjének módosulásával is megváltozik a szó tartalma. A jel átrétegződik. – Kézenfekvő hasonlattal élve: amit hozzánk közeledő vagy tőlünk távolodó hullámoknak látunk, az valójában állóhullámok játéka.

Brecht Szecsuani jóember-ének epilógusa a jelentés-szerkezetek fenti elemzésére is vonatkoztatható: „nyitva maradt minden kérdés". (a) Milyen módon lehetne kifejteni, explikálni (a szó szoros értelmében) azokat az implicit kijelentéseket, melyeken a jelentés-szerkezet alapul? (b) Mikor váltja fel az egyik jelentés a

másikat, és mikor marad meg a kettő egymás mellett? (c) Mi az oka annak, hogy egyes esetekben kettéválnak, széthasadnak az igen különböző részjelentéseket egyesítő szavak, máskor nem vezet szóhasadáshoz a részjelentések különbözősége. (d) Mikor vezet a váltakozás változáshoz? (e) Joggal feltehető, hogy a váltakozás és változás nyelveken túli tendenciákon alapul. Mik a történelmi feltételei annak, hogy hol az egyik, hol a másik tendencia érvényesül? (f) Hogy alakítja a változás a jelmezőt és hogyan alakítja – korlátozza vagy provokálja – a változást? Az olvasóban szükségképpen felmerülő kérdésekhez hozzáfűznék egyet, mely különösen foglalkoztat, s melyet nagy sajnálattal hagyok nyitva: (g) minek alapján nevezi az 1-2 éves kislány *mompu*-nak lába hüvelykujját, a stoppolófát, a gombot és vagy tíz más, számunkra reménytelenül különböző tárgyat? Van-e valami szerkezet-féle, miféle intenzión alapul ez a tág extenzió? Hogyan alakul ki az ontogenézisben a jelentés-szerkezet? Hogyan rendeződik, hogy strukturálódik a kezdettől fogva jelenlévő, s éppen a kezdeti stádiumra jellemző sokértelműség, a látszólagos szemantikai anarchia? Legalább erre az utolsó kérdésre szeretnék még a jövőben visszatérni.

Irodalom

Abraham, K. 1969. Psychoanalytische Studien zur Charakterbildung. Psychoanalytische Studien Fischer. Frankfurt am Main. 184–226.

Albrecht, J. 1973. Linguistik und Übersetzung. Niemeyer. Tübingen.

Anderson, J. M. 1971. The grammar of case. Towards a localistic theory. Cambridge University Press. Cambridge.

Armstrong, L. E. 1934. l. Coustenoble alatt.

Bailly, A. 1950. Dictionnaire Grec Francais. Hachette. Paris.

Benveniste, E. 1966. Remarques sur la fonction du langage dans la découverte freudienne [1956]. In: Problèmes de linguistique générale I. kötet: 189–226. Gallimard, Paris.

Bleuler, E. 1950. Dementia praecox, the group of schizophrenias. International Universities Press. New York.

Bloch, O. W. von Wartburg, 1950. Dictionnaire étymologique de la langue française. Presses Universitaires de France. Paris.

Bréal, M. 1924. Essai de sémantique. Hachette. Paris.

Burrow, J. A. T. Turville–Petre 1992. A book of Middle English. Blackwell. Oxford.

Calbris, G. 1985. Espace–temps: Expression gestuelle du temps. Semiotica 55: 43–73.

Calbris, G. 1987. Geste et motivation. Semiotica 65: 57–96.

Calbris, G. 1990. The semiotics of French gesture. Indiana University Press. Bloomington, Indianapolis.

Cassirer, E. 1955. The philosophy of symbolic forms 1–2. Yale University Press, New Haven, London.

Catach, N. 1978. La ponctuation dans les imprimés, dès le début de l'imprimerie à G. Tory et E. Dolet. In: N. Catach (ed.), La ponctuation.

Coustenoble, H. N. 1934. Studies in French intonation. Heffer, Cambridge.

Creissels, D. s.d. é.n. [1978]. Les constructions dites possessives. Etude de linguistique générale. Thése pour le doctorat d'Etat. Université de Paris IV.
Cruttenden, A. 1970. On the so–called grammatical function of intonation. Phonetica 21: 182–192.
Cruttenden, A. 1981. Falls and rises, meanings and universals. Journal of Linguistics 17: 77–92.
Dah, H. 1978. Counter-transference exemples of the syntactic expression of worded-off Contents. The Psychoanalytic Quarterly 47: 339–363.
Darmesteter, A. 1946. La vie des mots étudiée dans leur signification. Delagrave, Paris.
Delcourt, M. 1957. Hephaistos ou la légende du magicien. Les Belles Lettres, Paris.
Dolet, E. 1540. L'art de bien traduire d'vne langve en avtre. E. Dolet, Lyon.
Du Marsais, C. Ch. 1977. Des tropes ou des figures des différents sens dans lesquels on peut prendre un même mot dans une langue. Le Nouveau Commerce, Paris.
Eckhardt, S. 1958. Magyar–francia szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Eckhardt, S. 1973. Francia–magyar szótár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Efron, D. 1941. Gesture and environment. King's Crown Press, New York.
Ekman, P. W. V. Friesen, 1969. The repertoire of nonverbal behavior; categories, origins, usage and coding. Semiotica 1: 49–98.
Eibl–Eibesfeldt, I. 1972. Similarities and differences between cultures in expressive movements. In: R.A. Hinde (ed.), Nonverbal Communication, 297–314, Cambridge University Press, Cambridge.
Ferenczi, S. 1927. Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes. In: Bausteine zur Psychoanalyse 1: Internationaler Psychoanalytischer Verlag, Leipzig–Wien–Zürich. 62–83.
Fernandez, J. 1994. Les particules énonciatives. Presses Universitaires de France, Paris.
Fónagy, I. 1956. Über den Verlauf des Lautwandels. Acta Linguistica Hungarica 6: 173–278.
Fónagy, I. 1964. A beszéd dinamikus leírásának elveiről. Nyelvtudományi Közlemények 66: 315–330.
Fónagy, I. 1967. Hangváltozás és hangváltakozás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 123–153.
Fónyag, I. 1971. Double coding in speech. Semiotica 3: 189–222.
Fónagy, I. 1972. Démotivation et remotivation. Comment se dépasser? Poétique 11: 414–431.
Fónagy, I. 1973. Poids sémantique et poids phonique. La linguistique 9: 7–35.
Fónagy, I. 1975. La structure sémantique des constructions possesives. In: J. Kristeva – J.–C. Milner – N. Ruwet (eds.), Langue, discours, société. Pour Emile Benveniste. 44–84.
Fónagy, I. 1978. Nyelvek a nyelvben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12: 61–105.
Fónagy, I. 1981. Emotions, voice and music. In: J. Sundberg (ed.). Research aspect on singing. The Royal Swedish Academy of Music, Stockholm, 51–79.
Fónagy, I. 1982. Variation et norme prosodique. Folia Linguistica 16: 17–38.
Fónagy, I. 1989. On status and functions of intonation. Acta Linguistica Hungarica 39: 53–92.
Fónagy, I. 1991. La vive voix. Essais de psycho–phonétiques. Payot, Paris.
Fónagy, I. 1995. Figement et mouvement. Revue Romane 30: 163–204.
Fónagy, I. K. Magdics. 1963. Emotional patterns in language and music. Zeitschrift für Phonetik 16: 293–326.
Förster, W. H. Breuer J. 1933. Wörterbuch zu Kristian von Troyes' sämtlichen Werken. Niemeyer, Halle.
Freud, S. 1942. Die Traumdeutung. Über den Traum. Gesammelte Werke Bd. 2/3. London, Imago.
Freud, S. 1941. Charakter und Analerotik Gesammelte Werke Bd. 7. London, Imago.
Friesen, W. V. 1969. l. Ekman alatt.
Frobenius, L. 1933. Kulturgeschichte Afrikas. Phaidon, Frankfurt a.M.
Godefroy, F. 1968. Lexique de l'ancien francais. Champion, Paris.

Grétsy L. 1962. A szóhasadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Hadrovits L. 1992. Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Halász E. 1970. Magyar–német szótár 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Haudry, J. 1993. Les adjectifs germaniques *swena– 'vigoureux', *sunda– 'sain' et le substantif indo–iranien *asu– 'fluide vital'. Bulletin de la Société Linguistique de Paris 88: 103–119.
Havers, W. 1931. Handbuch der Syntax. Winter, Heidelberg.
Heine, H. é.n. [1893] Sämtliche Werke, szerk. E, Elster Bibliographische Institut, Leipzig-Wien
Hermann I. 1933. A tudattalan és az ösztönöknek örvényelmélete. Lélekelemzési tanulmányok. Somló, Budapest. 41–54.
Hermann I. 1936. Sich–Anklammern, Auf–Suche–gehen. Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse 22: 349–370.
Hermann I. 1984. Az ember ősi ösztönei [1994]. Magvető, Budapest.
Heyne, M. 1905. Deutsches Wörterbuch 1–3. Hirzel, Leipzig.
Jaberg, K. 1901–1905. Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen. Zeitschrift für romanische Philologie 25: 561–601, 27: 25–71, 29: 57–71.
Jakobson, R. 1971. Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus SW 2: 24–75.
Jakobson, R. 1971. Retrospect. In: SW 1: 631–658.
Jakobson, R. 1971. Principes de phonologie historique. In: SW 1: 202–220. The Hague: Mouton.
Jakobson, R. 1971–1988. Selected writings (=SW) 1–8. Mouton De Gruyter. The Hague, Berlin, Nwe York, Amsterdam.
Jókai kódex, Codices Hungarici 1. Szerk. Szabó Dénes. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1942.
Jones, E. 1919. Über anal–erotische Charakterzüge. Internationale Zeitschrift für räztliche Psychoanalyse 5: 71–90.
Kiefer, F. 1988. Modal particles as discourse markers in questions. Acta Linguistica Hungarica 38: 107–226.
Klemm A. 1928-1942. Történeti mondattan 1-3. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kluge, F. – A.Goetze, 1934. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. De Gruyter, Berlin, Leipzig.
Koestler, A. 1964. The act of creation. Hutchinson, London.
Kovács F. 1957. The verb ponjat' (ponimat') 'begreifen, verstehen' and some of its synonyms in Russian. Studia Slavica 3: 207-221.
Kovács F. 1968. Az értelmi tevékenység terminológiájának legfontosabb szavai a szláv nyelvekben. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kratzer, A. 1981. The notational category of modality. In: H.-J. Eikmeier-H. Rieser (eds.), Words, worlds, and contexts. New approaches in word semantics. de Gruyter, Berlin–New York.
Kronasser, H. 1952. Handbuch der Semiologie. Winter, Heidelberg.
Ladd, R. 1980. The structure of intonational meaning. Indiana University Press, Bloomington.
Leisi, E. 1953. Der Wortinhalt. Seine Struktur im Deutschen und Englischen. Quelle und Meyer, Heidelberg.
Léon, F. 1993. Précis de phonostylistique. Parole et expressivité . Nathan, Paris.
Lexer, M. 1915. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Hirzel, Leipzig.
Libermann, M.1978. The intonational system of English. Garland, New York.
Magdics, K. 1963. l. Fónagy.
ÉKSz = Magyar Értelemező Kéziszótár, 1972. Akadémiai Kiadó, Budapest.
ÉTSz = A magyar nyelv értelmező szótára 1-7. 1966. Akadémiai Kiadó, Budapest.
TESz = A magyar nyelv történeti - etimológiai szótára 1-3. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mauthner, F. 1923. Beiträge zu einer Kritik der Sprache 1-3. Müller, München–Leipzig.
Morris, D. 1977. Manwatching. A field guide to human behaviour. Cape/Elsevier, London–Oxford.
Morris, D. et al. 1979. Gestures : Their origin and distribution. Cape, London.
A Müncheni kódex 1466-ból. Szerk. Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Nyíri A. (szerk.) 1993. A müncheni kódex magyar-latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Nida, E. A. 1964. Towards a science of translating, with special reference to principles and procedures involved in Bible translating. Brill, Leiden.
Ormelius, E. 1993. Die Modalpartikel schon . In: i. Rosengren (Hrsg. Satz und Illokution), 151-191. Niemeyer, Tübingen.
Oxford dictionary, The concise – 1956. Fowler, H.W.; Fowler, F. G. eds.Oxford University Press, London.
Pais, D. 1975. A magyar ősvallás emlékeiből. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Paul, H. 1920. Prinzipien der Sprachgeschichte. Niemeyer, Halle.
Preuss, t. 1912. Die Nayarit Expeditrion. Teubner, Leipzig.
Rank, T. 1924. Das Trauma der Geburt und seine Bedeutung für die Psichoanalyse. Deuticke, Wien.
Robert, P. 1993. Le nouveau petit Robert, dictionnaire alphabétique et analogique de la langue francaise. Dictionnaires Le Robert, Paris.
Ruhl, Ch. 1989. On monosemy. State University of New York Press, New York.
Sanders, D. 1924. Handwörterbuch der deutschen Sprache. Bibliographisches Instittut, Leipzig.
Searles, H. F. 1965. Colleected papers on schizophrenia and related subjects. Hogarth Press, London.
Sechehaye, M. A. 1969. Journal d' une schizophrène. Presses Universitaries de France, Paris.
Spence, D. P. 1977. Lexical derivatives impatients' speech. In: N. Freedman – S.Grand (eds), A psychoanalytic interpretation of communication. Plenum, NewYork- London. 397-405.
Spitzer. L. 1926. Stilstudien 1. Sprachstile.Hueber, München.
Ullmann, S. 1967. Semantics. An introduction to the science of meaning. Blackwell, Oxford.
Tagliavini, C. 1949. Di alcune denominazioni della ' pupilla '. Analisi dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, N. S. 3: 341-378.
Tass-Thienemann, T. 1968-1973. The interpretation of language 1-2. Aronson, New York.
Telegdi, Zs. 1961. Über die jüngere Entwicklung der Sprachwissenschaft. Acta Linguistica Hungarica 11: 233-254.
Telegdi, Zs. 1962. Über die Entwicklung der Sprachwissenschaft. Acta Linguistica Hungarica 2: 95-108.
Telegdi, Zs. 1966. Zur Geschichte der Sprachwissenschaft. („Historische Grammatik"). Acta Linguistica Hungarica 16:225-237.
Telegdi, Zs. 1972. Egy fordulópont a grammatika történetben: a hagyományos nyelvtan bírálata és megújításának programja Saussure előadásaiban. In. Telegdi Zs. (szerk.), Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet. Gondolat, Budapest.
Telegdi, Zs. 1977. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest.
Thurmair, M. 1989. Modalpartikeln und ihre Kombinationen. Niemeyer, Halle.
Walde, A. 1938-1940. Lateiniches etymologisches Wörterbuch. Winter, Heidelberg.
Werner, H. 1919. Die Ursprünge der Metapher. Engleman, Lepzig.
Weydt, H. 1969. Abtönungspartikel. Die deutschen Modalwörter und ihre französischen Entsprechungen. Gehlen, Berlin–Zürich.
Wundt, W. 1906. Völkerpsychologie Bd. II. mythus und Religion. Engelmann, Leipzig.
Ziegler, K.; Sontheimer, W.; Gärtner, H. 1979. Der kline Pauly. Lexikon der Antike in fünf Bänden 1–5 kötet. Deutscher Taschenbuck Verlag, München.
Zsilka J. 1975. A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hozzászólás

HAJDÚ PÉTER

In diesem Beitrag wird die wissenschaftsgeschichtliche Rolle von Zs. Telegdi zur Sprache gebracht. Diese Rolle besteht darin, dass er einen seit langem notwendigen Richtungswechsel in der sprachwissenschaftlichen Forschung und Bildung erzielt hat. Als sorgfältiger und erfahrener Kenner verschiedener linguistischen Theorien war er ein schaffender Protagonist für moderne sprachwissenschaftliche Methodologien, dessen Schüler gegenwärtig zur Elite der allgemeinen bzw. angewandten Linguistik gehören. Mit seiner Tätigkeit setzte er die Anstrengungen fort, die vom international bekannten Professor Gy. Laziczius in den Vorkriegszeiten angefangen waren.

Ez a szöveg egy olyan felszólalás rekonstrukciója, amely nem volt leírva és a gondolatmenetet jelző följegyzéseim is időközben elkallódtak. Mindenesetre akkori hozzászólásom Telegdi Zsigmond személyével és az előttem szólók által – főleg Kiefer Ferenctől – elmondottakkal volt kapcsolatos és megkísérlem itt felidézni félig-meddig rögtönzött kontribúcióm gondolatait.

1961. március 19-20-án rendezték azt az emlékezetes strukturalizmus vitát, amelynek bevezető előadását Telegdi Zsigmond tartotta. Ebben egyértelműen és világosan kifejtette, hogy a hazai nyelvészet lanyha vizeinek felfrissítésében a történeti és a leíró nyelvészetnek egyaránt szerepe van ugyan, de a nyelv elméletével összefüggő elmaradásainkat pótolni kellene, mert mindkét tudományos ágazat csak korszerű alapvetés birtokában érhet el nemzetközileg is méltányolható sikert. Mindkét ágazattal kapcsolatban fontosságot tulajdonított annak, hogy a formális és a strukturális elemzés új módszerei megfelelő módon érvényesüljenek a kutatásban. Ez az előadás, melynek teljes anyaga a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 18. kötetében még a vita évében megjelent, széleskörű és sokféle hozzászólást váltott ki a jelenlévőkből pro és kontra. Felesleges volna ezeket itt összefoglalni, arra azonban emlékeztetek, hogy az egyik legkarakterisztikusabb nézet néhai Antal László barátunk szájából hangzott el: „Én két alapkövetelményt támasztanék... Az egyik az, hogy következetesen szinkrónikus síkon mozogjon [t. i. a nyelvi kutatás – HP], és ne tegyen egy jottányi engedményt sem a maga helyén oly értékes történetiségnek. A másik, hogy a formális elemzésen alapuljon, és ne tegyen egy jottányi engedményt sem a jelentésnek". Antalnak ez az úgynevezett 'jottás' felszólamlása kissé szélsősé-

gesen hangzott sokak számára, de az akkori időkben üdítően friss hangnemet tükröztetett, amelyet a hozzászóló később némileg enyhített és kevésbé kategorikusan – inkább a Telegdi szellemének megfelelően – alkalmazott. Telegdi ugyanis a történeti kutatás és a tartalmi elemzés mellett is kiállt, s ezt helyesen cselekedte, mert az általa szorgalmazott eljárások – bár nem formál(hat)ták át egyik napról a másikra a magyarországi nyelvészet állapotát – alkalmasak és égetően szükségesek voltak az új nyelvészeti trendek behozatalához és lassan fokozódó érvényesüléséhez.

Ezen a vitán nem szólalhattam meg, mert éppen négy hónapos finnországi ösztöndíjam boldog napjait töltöttem távol mindenféle tudománypolitikától. Később mégis alkalmam nyílt ezzel kapcsolatos álláspontom megnyilvánítására: munkáimban és egy 1968-ban Debrecenben tartott országos konferencián, amelynek a témája ugyanaz volt mint az 1961. évben tartotté. Nyilván azért volt szükség erre az újabb értekezletre, mert a magyar nyelvtudomány a maga egészében nem tudta megváltoztatni arculatát. A szakmai szekértáborok közötti helyzet nem volt oly feszült, mint régebben, ám a speciális és az általános viszonyában csak lassú változások történtek. A debreceni konferencia anyaga Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon címmel kis példányszámú sokszorosított füzetben jelent meg, amely ma már alig érhető el (1969. MTA KESz Budapest). Az első téma vitaindító referátumát Telegdi Zsigmond tartotta, amelynek a hangneme és a mondanivalója lényegében – bizonyos eredmények elismerésével – az 1961. évi program gyorsítását célozta meg.

Ez alkalommal módomban állt arról beszámolni, hogy a modern nyelvészeti áramlatok tanulságait a finnugrisztika és egyéb speciális nyelvészetek is hasznosíthatják, ahogyan ezt néhány külföldi és egy-két hazai példa is tanúsítja. Hangoztattam továbbá, hogy minél változatosabban vannak képviselve a nyelvészeti irányzatok egy-egy országban, annál kedvezőbb a teljesítmények megítélése. Majd így folytattam: „Vita alakult ki a referátumnak egyik megállapítása körül, amely szerint a Nyelvtudományi Intézet mostohán bánt az általános nyelvészettel. Ez az észrevétel, ahogy itten tapasztalom, némileg nyugtalanítja a Nyelvtudományi Intézet jelenlevő vezetőit. Az intézet hajdani munkatársaként megértem, hogy nem kellemes dolog... ilyen bírálatot hallani. Mégis... Telegdi elvtársnak alighanem igaza van: az általános nyelvészet... egy kissé háttérbe került a Nyelvtudományi Intézet tevékenységében... Igaz ugyan, hogy tudtommal 1961-ben megalakult az általános nyelvészeti munkacsoport, de az intézet munkatársainak csak egy igen kis töredéke vett részt ennek az osztálynak a munkájában, sőt lényegében elég laza szálak fűzték ezt a munkaközösséget az intézetben folyó egyéb kutatásokhoz. E helyzet bizonyos fokig érthető: a munkatársak többsége a folyó kollektív munkákkal annyira el volt foglalva, hogy... a tervmunkálatoknak az elméleti vonatkozásaival alig tudtak foglalkozni... Nem

állítható tehát, hogy az intézet az általános nyelvészeti kutatásokat, pl. a munkaidő szempontjából kedvezményezte... Sok mindennel magyarázható, hogy mi volt az előidézője ennek a helyzetnek, amely voltaképpen egész nyelvtudományunkat érinti. A részletes analízis helyett csak egy mozzanatra szeretnék utalni: Laziczius Gyula személyének kikapcsolása a nyelvtudományból föltétlenül hozzájárult a hazai általános nyelvészet stagnálásához. A vitaindító referátum is említi, hogy Laziczius „alig 15 év munkájával maradandóan beírta a maga nevét a nyelvtudomány történetébe, de nem tudta elérni, hogy a hazai nyelvtudomány befogadja a strukturalizmust"."(60-61)

Nos, ami Laziciusnak nem sikerült (s ennek sok tárgyi és személyes oka volt), azt kitartó munkával a megvalósulás útjára segítette Telegdi. A Nyelvtudományi Intézetben végzett kezdeményező lépései azonban akkor váltak igazán eredményesekké, amikor a budapesti egyetemen elfoglalhatta Laziczius újraélesztett tanszékét. Telegdi kiváló tanár volt és jó szervező: lehetősége nyílt arra, hogy maga köré gyűjtsön több olyan, a nyugati eredményeket ismerő és sikeresen alkalmazó beosztott tanárt, akiknek a segítségével elméletileg kiválóan képzett nyelvészek új generációja került ki a keze alól. Ezek ugyan kezdetben afféle furcsaságnak számítottak a klasszikus nyelvészek táborában, de ez volt az a kemény mag, amelyből azután lassan-lassan kialakult a magyar nyelvészet új arculata és főleg a Nyelvtudományi Intézet végleges elkötelezettsége egy új, külföldön is elismert modern program mellett. Mindez azonban hosszabb időt követelt: ki kellett „futniuk" bizonyos hagyományos műveknek, egy átmeneti korszak során egyre több új és fiatal munkatárs került ide, és – ami nagyon lényeges – az intézet képes volt arra, hogy az egyetemmel közösen (a Soros Alapítvány támogatásával) létrehozza az elméleti nyelvészeti képzést és tanszéket, amely az utánpótlás fontos forrása éppen a Telegdi által hangoztatott szemléletnek megfelelően.

Elhangzott ezen az összejövetelen egy olyan kívánalom is, hogy meg kellene határozni az általános nyelvészet fogalmát. E nézettel vitázva utaltam arra, hogy erre nincsen szükség, mert „nálunk egy rossz hagyomány következtében amúgy is elég élesen elválik az általános nyelvészet a speciális nyelvészetektől, és kár lenne ezt a hagyományt kodifikálni. A kétfajta nyelvészet közötti különbségtevés már az egyetemi oktatásban kezdődik: egyetemeink szaknyelvészeti tanszékein mindig háttérbe szorult az általános nyelvészet... Jó lenne ezen az állapoton változtatni, hogy a speciális nyelvészetek oktatása is erősebb elméleti igénnyel folyjék" (61). Majd rámutattam arra, hogy a vidéki egyetemeken nincsen általános nyelvészeti tanszék s azt javasoltam, hogy ezen az állapoton néhány elméleti képzettségű szakember alkalmazásával lehetne segíteni, mindaddig, míg elméleti tanszékek alapítására sor nem kerülhet (62).

Mai szemmel is úgy látom, hogy 1968-ban elmondott véleményem nagy affinitást mutatott mindazzal, amit Telegdi Zsigmond képviselt, s melyről Kiefer

Ferenc előadása is szólt. Hozzáfűzöm rögtön azonban, hogy volt nekem egy sokkal „képtelenebb" ötletem is. Ez írásban – tudtommal – nem jelent meg, de különböző reformbizottsági üléseken megpróbáltam azt a meggyőződésemet kifejteni, hogy az egyetemeken voltaképpen csak egy-egy nyelvészeti tanszékre volna szükség, amelyen azonban minden speciális nyelvészeti szakágnak megvolna a szükséges létszámú képviselete. Ez az optimális megoldás Gáldi László megszokott frazeológiája szerint nyilván afféle pium desiderium volt, mert sehol sem talált támogatásra. Egyetemeink hagyományos európai struktúrája gátolta egy ilyen racionális elképzelés megvalósítását.

Végül személyes tapasztalataimból említek egyet-kettőt. A háború utáni években előadást tartottam az Eötvös Collegiumban az ifjúság számára a prágai nyelvészeti strukturalizmusról – ez különösebb botrány nélkül lezajlott –, majd 1947-ben vagy 1948-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén Tövek és suffixumok kapcsolata címen. Utóbbit jeles szaktekintélyek is meghallgatták, gratuláltak, de egyikük figyelmeztetett, hogy még zöldfülű vagyok általános nyelvészeti kérdések kutatására. Foglalkozzam inkább hagyományos témákkal, recenziókkal, szófejtésekkel, adatgyűjtéssel stb. Pályám érdekében és filológiai készültségemet bizonyítandó (bár érzésem szerint ez akkor már bizonyítva volt), ezt meg is tettem úgy, hogy közben egyéb irányban is tájékozódtam, készülődtem más jellegű feladatokra is. E törekvéseimben később sok bátorítást és tanácsot kaptam Telegdi Zsigmondtól, akit közelebbről csak akkor ismertem meg, midőn első vidéki áthelyezésemből – Németh Gyula segítségével – visszatérhettem Budapestre a Nyelvtudományi Intézet egyik üres álláshelyére: osztály nélküli osztályvezetőnek. Itten a Telegdi vezette előadás- és vitasorozatok, meg a vele folytatott utcai és egyéb beszélgetések megerősítették azt az álláspontomat, hogy szakterületemen valamiféle átértékelésre, megújulásra van szükség. E szándék valamelyes eredményei, több bátortalan kísérlet után, akkor kezdtek megérlelődni, midőn kiszálltam az intézetnek az egyéni munkát egyre inkább háttérbe toló nagyüzeméből és 1959-ben nagy nehezen sikerrel járt a szegedi tanszék elnyerésére irányuló pályázatom, amivel második vidékre településem valósult meg. Itt a magam ura lévén, tevékenységem egyik produktuma volt a Bevezetés az uráli nyelvtudományba című könyv (Budapest, 1966), melyben többek között olyasmiket is leírtam, hogy Gombocznak a megállapításával, amely szerint a nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus diszciplínái, nem lehet egyetérteni. Azután e gondolatmenetet úgy folytattam, hogy a nyelvtörténet nem lehet az egyetlen célja a nyelvészetnek és még ehhez hasonlókat (15-17), amit a szakma egyes képviselői nem vettek jónéven. Remélem azonban, hogy akkori és későbbi javaslataimból (meg másokéból is) a finnugrisztika új erőre kapott. Ha nemzetközi megközelítésben is nézzük az uráli nyelvészetet, tapasztaljuk, hogy az meglehetősen átformálódott: érvényesül benne a generatív (és egyéb fonológia, a funkcionális esetgrammatika, színre lépett a reális nyelvészeti megközelítés és

a nyelvtipológia. A legutoljára említett nyelvtipológia hazai legalizálásában valamelyes szerepe volt az 1968 nyarán Szegeden rendezett nemzetközi tipológiai szimpóziumnak (Dezső–Hajdú 1970). Ezen Telegdi Zsigmond tartott egy szuggesztív előadást Humboldt als Begründer der Sprachtypologie címen (25-34), melyben a humboldti nyelvszemléletnek és a tipológiának az egymással való kapcsolódását analizálta, majd Jakobsonra, Uszpenszkijre és másokra való utalással most is, mint mindig a sorsfordító Saussure-nél kötött ki, akinek nevét szinte minden elméleti művében megleljük (s szinte mindegyikben mond valami újat vele kapcsolatban).

Aránylag későn ismertem meg Telegdi Zsigmondot. Tanárom nem volt. Hivatali főnököm volt. De azon ritka elöljárók közé tartozott, akiktől volt mit elsajátítani. Szoros, bizalmas barátság nem fűzött össze bennünket: ennek akadálya lehetett a köztünk való korkülönbség, az ő tartózkodó modora és az én tolakodásra képtelen természetem is. Mégis – benyomásom szerint – nagy jóindulattal volt irányomban: tudta és értékelte elkötelezettségemet a prágai strukturalisták iránt, tisztában volt azzal a mély benyomással, amelyet egyetemi éveimben – sőt a későbbiekben is – Laziczius gyakorolt rám. Talán ezért is engedte meg, hogy eleinte a magam kedve szerint alakíthattam munkámat a Nyelvtudományi Intézetben mindaddig, míg a kollektív tervmunkák háttérbe nem szorították az egyéni kezdeményezést. Ekkor azonban már ő is elkezdte kivonulását az egyetemre. Különös módon kissé elkésve tudtam meg, hogy Telegdi specialitása az iranisztika. Ez a felismerés azonban még inkább tudatosította bennem a speciális és általános nyelvészet egymásra utaltságát. Ezzel együtt azonban Telegdit, mint a Bevezetés az általános nyelvészetbe című könyv (Telegdi, 1977) íróját, elméleti tanulmányok szerzőjét, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok című sorozat kezdeményezőjét, alapító szerkesztőjét, mint az ELTE Általános és alkalmazott nyelvészeti tanszékének újraszervezőjét, a magyar nyelvészképzésben jelentős fordulatot elindító általános nyelvésznek is tartom: felsorolt tevékenységein nyugszanak ugyanis a bizonyos kutatóhelyeinkre jellemző kedvező és már kellőbb mértékben értékelhető jó irányú fordulatok.

Irodalom

Antal L. 1961. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 18:54.

Dezső L. – Hajdú P. (szerk.) 1970. Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Budapest.

Telegdi Zs. 1977. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Budapest.

Radix és affixum az orientális nyelvek grammatikáiban (16–17. sz.)

JEREMIÁS ÉVA

During the 16th century contacts between the two grammatical traditions, those of Latin and Hebrew had been firmly established. The encounter of the different approaches, the Semitic way of derivation and the arrangement of dictionary together with a Humanist erudition, led to a better understanding of the structure of word, to an instinctive practice of morphological analysis. In this process by the end of the century the slow change of the denotation of the terms radix and affixum brought about the recognition of the concept of stem and affix as a correlate to stem. In this development, Erpenius and de Dieu, scholars of northern humanism, made an original contribution to linguistic thought whose achievement was based on the classical as well as on the Hebrew linguistic tradition.

1. Mintegy húsz évvel ezelőtt Telegdi Zsigmond javaslatára választottam doktori diszertációm témájául az első, Európában megjelent latin nyelvű perzsa grammatikák feldolgozását. Akkor azzal a várakozással fogtam a témához, hogy ezek a többnyire latinbetűs átírt perzsa szövegek hasznos forrásnak fognak bizonyulni a perzsa nyelvtörténet, illetve a korabeli perzsa kiejtés rekonstruálásához. Az írott perzsa rendkívül archaikus jellege, valamint a grammatikák alapjául szolgáló vegyes nyelvi anyag miatt ez a várakozás nem igazolódott.

Az utóbbi években azonban lényegesen megszaporodtak ismereteink a nyelvi gondolkozás alakulásáról, fejlődéséről, arról a változásról, mely az újkor kezdetén, elsősorban a 16. sz.-ban az európai tudományos gondolkodásban, és itt konkrétan a szó elemzésre gondolok, végbement. Telegdi Zsigmond élete utolsó éveiben tudományos munkásságával ehhez az irányzathoz kapcsolódott és járult lényegesen hozzá a magyar grammatikaírás történetének feltárásához. Kutatásai azonban személy szerint nekem is ösztönzést adtak, hogy ismét elővegyem az első perzsa grammatikákat, és azokban most már, az előzmények ismeretében, mást keressek.

Az előzmények feltárásában lényeges állomást jelentett Telegdi Zsigmond utolsó nyilvánosan megtartott előadása, ezért dolgozatomat ennek a felidézésével szeretném kezdeni, majd szorosan ehhez kapcsolódva mondanivalómat kifejteni.

1989-ben a MTA I. Osztálya Judaisztikai Kuratóriumának döntése értelmében az első Bacher Vilmos Emlékelőadás megtartására Telegdi Zsigmondot kérték fel, és az emlékérem átadásával egyidőben köszöntötték őt 80. születésnapja

alkalmából is. Az ebből az alkalomból megtartott előadás, *A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika* (1990) rövid összefoglalás, illetőleg részlet volt egy nagyobb lélegzetű, német nyelven készülő munkájából, melyen akkor már több éve dolgozott. Ebben a héber grammatikának az európai nemzeti grammatikák kialakulására gyakorolt hatását vizsgálta, mint torzóban maradt munkájának provizórikus címe is mutatja: *Zur Rolle der hebräischen Grammatik in der Grammatisierung der Vulgärsprachen.*

A cím azonban kissé megtévesztő: valójában a publikálatlan dolgozat tárgya a magyar grammatika történetének egy fejezete, mint mutatja ezt már maga a Bacher-előadás is. Ez előtanulmány lehetett Telegdi Zsigond utolsó, németül írt tudományos dolgozatához (*Ein früher Versuch, die ungarische Morphologie systematisch aufzubauen* 'Egy korai kísérlet a magyar morfológia rendszeres kidolgozására')[1], melyben Révai és Verseghy alaktani elemzéseit vizsgálja.

2. A következőkben, mintegy bevezetésként, röviden szeretném érinteni azokat a kérdéseket, elméletieket és gyakorlatiakat, melyeket Telegdi Zsigmond e három utolsó munkájában fejteget. Ezután térek rá saját mondandómra, mely részben ráépül Telegdi Zsigmond Bacher-előadására, részben újabb, az utóbbi években általam vizsgált forrásokkal is kiegészül (Jeremiás 1995, 1996, a, b, c). Ezek a források a 16 -18. sz.-ban latinul írt grammatikák, Reuchlinén kívül más héber, illetőleg egyéb régi sémi nyelvek, valamint az arab és a perzsa nyelv leírásai. Ezek a művek gyakorlatilag áthidalják a Bacher-előadás tárgyául szolgáló Sylvester János (és néhány későbbi grammatikus) és Verseghy *Prolodiuma* (1793) közötti időszakot, és elemzésük rávilágít a nyelvi elemzésben elért előrelépésekre: így az előzőt folytatják, az utóbbinak pedig előzményeként tekinthetők, ha nem is a szó konkrét értelmében.

Telegdi Zsigmond mindhárom munkájának középpontjában két kérdés áll, egymással szoros összefüggésben: az egyik (tudomány)történeti, a másik leíró. A történeti kérdés valójában a nyelvtudomány történetének egy fontos fejezetét érinti, és ez a héber grammatikai hagyomány hatása az európai késő reneszánszban a kialakuló nemzeti nyelvek grammatikáira. Ezen az általános kereten belül a magyar két sajátos grammatikai jelenségét vizsgálja, nevezetesen a birtokos személyrag és a tárgyas igeragozás kérdését. Valójában ezeknek a grammatikai jelenségeknek a vizsgálata egy sokkal általánosabb kérdést feszeget, ez pedig a szóelemzés problémája, azaz a szó-alkotó elemek szerkesztési szabályai, általánosabban fogalmazva „tő" és „rag" absztrakt fogalmainak kialakulása az európai gondolkodásban.

Itt azonban ismét vissza szeretnék térni az előzményekre, melyeknek rövid kifejtése a Bacher-előadásban található.

[1] A dolgozat eredetileg Fónagy Iván jubileumi emlékkönyvébe készült.

Az újkor kezdetén, „Amíg egyedül a latin képezte grammatikai studium tárgyát, uralkodó volt az a feltevés" — írja Telegdi Zsigmond —, „hogy a nyelvek különbözősége a szavak hangzására szorítkozik, fajtáik és ezzel szerkesztésük szabályai alapjában véve megegyeznek, úgyhogy egyik nyelvről lehetséges szó szerint fordítani a másikra." Majd folytatja: „A vulgáris nyelvek grammatizálása során megmutatkozik ennek e feltevésnek a tarthatatlansága, előtűnik, s konkrétan, a grammatika fogalmaiban megragadhatóvá válik a nyelvtani struktúrák sokfélesége a maga valóságában" (Telegdi 1990. 5).

Ennek a sokféleségnek, a latintól eltérő grammatikai sajátságoknak leírásához járult döntően hozzá egy, a klasszikus hagyományoktól gyökeresen eltérő grammatikai tradició megjelenése Európában a 16. század elején. Erre a másfajta gondolkodásra utal Reuchlin már a kezdetekkor, 1506-ban, mikor az első latin nyelven írt héber nyelvtan (*Rudimenta linguae Hebraicae*) bevezetőjében, melyet zsidó tanítómesterei útmutatásai alapján, a 13. sz-i David Kimchi nyomán írt, így fogalmaz: „Másfajta bevezetést igényel a héber mint a görög vagy a latin nyelv, mivel a héberek nyelve azokétól különbözik."[2] Majd a továbbiakban részletesen és alaposan szól olyan, az európai olvasó számára ismeretlen jelenségekről, melyek a héber, egy sémi nyelv megértéséhez, az írás olvasásához szükségesek és megmagyarázzák a nyelv szótárának sajátos felépítését is. Így tárgyalja, egyebek mellett, a *primitivum* 'alapszó' és a kétfajta névmás, *pronomen affixum* és *pronomen separatum* 'önálló' és 'kapcsolt névmás' fogalmát is.

Néhány évtizeddel később eltűnik a használatból a Reuchlin által használt *primitivum* terminus, helyette a *radix* 'gyökér', ill. a görög eredetű *thema* lesz általánossá. A *radix* 'gyökér' terminus, a héber grammatikai hagyományban *šoreš*, ill. az annak forrásául szolgáló arab grammatikai irodalomban *aṣl*, az alapszó, mely lehet ige vagy főnév, melyből különböző eljárások segítségével, pl. a magánhangzók változtatásával, ill. meghatározott mássalhangzók hozzáadásával, valamennyi levezetett alak előállítható. A sémi nyelveknek ez a tulajdonsága magyarázza a szótár sajátos, a klasszikus nyelvektől gyökeresen eltérő felépítését. Ezért tekinthető a szótárnak a megalkotása már önmagában „grammatikai tettnek", mert megírásának előfeltétele a nyelv strukturájának felismerése (Kessler 1992. 226). A rendszerező elv ugyanis az alapjelentést hordozó ún. három radikális kiválasztása, melyre ráépül a derivált alakok lépésről lépésre bővülő rendszere.[3] A radikális betűk, latinul *literae radicales* vagy *substantiales,* az alapszó mássalhangzói, melyhez járulhatnak képzők és ragok, — az inflekziós

[2] 'Libuit elementa hebraica in duas parteis dividere. Nam alia vocabimus literas, alia voces. Literae sunt alphabeti signa. Voces sunt addita puncta. Nec mireris peregrina haec et inaudita. Oportet enim te in hebraicis aliter institui quem vel in graecis vel in latinis. Quoniam ab illis diversa est hebraeorum loquela' (Reuchlin 1506. 6).

[3] Münster így ír a héber szókincs e sajátos felépítéséről: 'Est enim mirabile dei artificium in hac lingua, ut ex una voce multa fluant significata' (1537. E2).

és derivációs morfológia elemei — ezek a *literae accidentales* vagy *serviles*, 'járulékos betűk', azaz a ragozás vagy levezetés során az alapszóhoz járuló elemek.

3. A szótárnak, ill. a grammatikának ez az egységes, az alapszóra, latinul *radix,* épülő elrendezése lényeges ereménnyel járt, ugyanis sokkal világosabbá tette a nyelvben alapszó és levezetett szó viszonyát a klasszikus hagyományban használatos eljárásnál. A latinban a szóelemzés a szó jelentésének lépésről lépésre való lebontását jelentette. A klasszikus grammatikusok számára (mint Donatus és Priscianus), *declinatio* és *conjugatio* egyik szónak egy másik, levezetett szóvá való transzformációját jelentette a szóvégi betűk levágása, hozzáadása vagy megváltoztatása (*mutationes*) révén (Jeremiás 1996. 570). Ezeket az „eljárásokat" használja Varro és Quintilianus is. Nem jutottak el azonban a deriváció szisztematikus leírásáig, mégha érdekes eseteket említettek is, pl. *toga a tego* (Percival 1984. 24). Ehhez képest a héber grammatikai tradició megismerése a 16. sz. elején valami gyökeresen újat jelentett és a nyelvi elemzés tudatosabbá válását eredményezte.

Említhetünk még egy másik jelenséget is, mely ezt a tudatossá válást jelzi. Mikor Johannes Förster 1557-ben kiadja hatalmas héber-latin szótárát, mely a következő évszázadokra a héber egyik legfontosabb kézikönyve, a szótár elejéhez illeszt mintegy bevezetésül 68, a nyelv megismeréséhez felettébb szükséges szabályt (*regulae ad intelligentiam linguae perutiles*). Ezek közül az első három a három-radikálisos rendszert tárgyalja, mint a héber legfontosabb szabályait, melyeknek alapján a héber és az idegen elemek (Förster szavával *dictiones peregrinae*) elválaszthatók.[4] Azaz, a szókincsnek három radikálisra épülő rendszere a héber, majd a későbbiekben a sémi nyelvek megkülönböztető sajátsága lesz.

Mégsem beszélhetünk még ebben a korban tő és rag grammatikai fogalmának meglétéről. A kiindulásul szolgáló elem, latinul *radix*, ugyanis mindig egy szóalakra utal, arra a legegyszerűbb igei vagy főnévi alakra, pl. *kataba*' 'ő írt', vagy *kitāb* 'könyv', mely a három radikális betűt – *k-t-b* – tartalmazza és csak azokat. A szótár felépítése azonban, az ún. gyökér-lista, mely az arab lexikográfiai traidició 9-10. sz.-i előzményeire nyúlik vissza, technikailag megvalósítja ezt az elvonást: az egyes szótári tételek alapjául szolgáló három radikális, pl. *k-t-b* az 'írni, írás' fogalom megjelenítője, nem izolálható a szóalakból szegmentálással, ez már egy magasabb absztrakció eredménye. A grammatika azonban csak ragozási paradigmákat ad és az alapszóból kiinduló derivációs levezetéseket.

[4] 'Primum autem omnium sciendum, quod omne thema seu primogenium Hebraeae linguae constet tribus literis substantialibus, sicut per totum Dictionarium cernis, idque non sine magno mysterio. ... Proinde dictiones, quae pluribus literis substantialibus constant quam tribus aut quatuor, non sunt Hebraicae, sed peregrinae' (Forster 1557 Praefatio).

A *radix* tehát az alapszó, a gyökér, melyhez különböző toldalékok járulhatnak a ragozás és képzés során. A sémi nyelveknek azonban van egy sajátsága, ebben osztozik az arab, a héber és a szír, – és hozzátehetjük, a perzsa is, kivételesen, mint indoeurópai nyelv –, mely a ragozott szóhoz, igéhez és főnévhez egyaránt, további, névmási elemeket illeszthet. Ezt az eljárást a latin nem ismeri, így a szerkezet leírása új feladat elé állította a klasszikus tradición nevelkedett tudóst, elsőként Reuchlint. A héberben ugyanis a „személynévmások rendszerét szavak és ragok funkcionálisan összehangolt, egymást kiegészítő együttese alkotja. ... a személynévmás mint szó ... a nominativusi funkcióra szorítkozik, egyéb eseteinek (a birtokos és a tárgyesetnek) szerepét pedig ragoknak, éspedig ugyanazon ragoknak a sora látja el. Ezek a ragok utalnak esetenként a birtokosnak, ill. a tárgynak a személyére, aszerint, hogy a rag főnévhez vagy igéhez csatlakozik" (Telegdi 1990. 9-10).

A középkori arab, majd az arra épülő zsidó grammatikai hagyományban ezeket a szóhoz illesztett enklitikus toldalékokat funkciójuk alapján névmásoknak nevezték.[5] Reuchlin átveszi ezt a meghatározást és latin nyelvű héber grammatikájában ő is különbséget tesz a kétféle névmás között és azokat *pronomen separatum,* ill. *pronomen affixum,* azaz önálló és kapcsolt névmásnak nevezi.

Ez az a pont, ahol Sylvester János hasonlóságot talált, mégpedig megalapozott, ha nem is minden részletre kiterjedő azonosságot a két nyelv között. Ezt a kérdést részletezi Telegdi Zsigmond idézett Bacher-előadásában.

Az *affixum* szó tehát mint a *pronomen*-hez kapcsolt jelző jelenik meg először Reuchlin munkájában egy sajátos toldalék neveként, mely vagy alapszóhoz, vagy már ragozott, képzett, tehát toldalékolt szóhoz járulhatott, mint egy enklitikus, hangsúly nélküli, rag-szerű elem. Soha nem kapcsolódhatott azonban egy modern értelemben vett „tő"-höz.[6]

4. Reuchlin grammatikájának megjelenése után gombamódra szaporodnak a héber grammatikák. Egyre részletesebb, kimerítőbb leírásokat adnak a héber nyelvről, ugyanakkor mind jobban eltávolodnak a zsidó-arab grammatikai hagyománytól és idomulnak a latin iskolai nyelvtan mintájához.[7] A század közepétől eltűnnek a grammatikákból a korábbi, az európaiak számára furcsa és idegen

[5] Delbrück szerint (1919. 26) a Reuchlin által közvetített zsidó hagyomány révén terjedt el általánosan az a nézet, hogy az igei személyragok névmási eredtűek. (Vö. Révai felfogását a kérdésről Telegdi Zsigmond tanulmányában.) A 17. sz-ban kiadott első arab grammmatika, az Ajurumiya fordítója is hasonlóan járt el: az arab *mudmar* latin megfelelője fordításában *pronomen personale,* ill. *affixus* (Troupeau 1962. 362).

[6] Percival (1984. 1992) Reuchlin szóhasználatában a modern „rag"-fogalom meglétét véli felfedezni. Ebben téved, Reuchlin önmagában nem is használja az *affixum* terminust, csak a *pronomen affixum* formában, mely egyértelműen egy névmási toldalékra utal (Jeremiás 1998a).

[7] A terminológia változását Buxtorf műveiben (*affixa - suffixa*) l. Jeremiás, 1998a.

nyelvi jelenségekhez fűzött hosszú magyarázatok.[8] Münster, majd a két Buxtorf, a következő századok legnépszerűbb héber nyelvtanainak szerzői (Téné - Barr 1971. 1392), az *affixum* terminust önálló szóként, főnévként használják[9] és ez általánosul lassan valamennyi, a gyökér-szóhoz járuló toldalékra.

A két terminus, *radix* és *affixum* tehát a 16. sz.-ban válik általánosan ismertté a héber grammatika révén. Maga a héber pedig egy olyan, a klasszikus hagyományból nem ismert nyelvi típus reprezentásává válik, mely modellként szolgál ettől kezdve olyan grammatikai jelenségek leírására, melyeket a klasszikus tradíció nem ismer.

5. Amíg a 16. sz. egyértelműen a héber diadalútját hozta, mely akadémiai és egyházi körökben általánosan ismertté tette ezt a nyelvet, a 17. sz. eleje a másik jelentős sémi nyelv, az arab iránti érdeklődés fellángolását mutatja.[10] Az arab tanulmányok középpontjai a németalföldi egyetemek, elsősorban ezek legjelentősebbike, Leiden (Brugmann 1975).

A keleti nyelvek, közöttük is elsősorban az arab iránt megnövekedett érdeklődést többféle külső szempontnak szokták tulajdonítani. Ezek között szerepel a Biblia szent nyelveit övező presztizs, az Oszmán birodalom térhódításával jelentkező iszlám elleni harc és az ennek következtében a keresztény népekre háruló missziós tevékenység, vagy a keleti kereskedelem praktikus céljait kiszolgáló gyakorlati nyelvtudás megszerzése. Ezek valóban nem elhanyagolható szempontok. Mégis hangsúlyoznom kell, hogy az arab, perzsa, török és egyéb keleti nyelvek iránti érdeklődést jelentősen motiválta az új, még nem ismert nyelvek iránt megnyilvánuló tudományos érdeklődés, az azok révén nyerhető új tudományos és praktikus ismeretek. Különösen jól példázza ezt az arab esete.

A 17. sz. elejére számos keleti kézirat került már be Európa nagy könytáraiba. Híre ment a Keleten található nagy kéziratlelőhelyeknek, és az azokban található „tudományos kincseknek". Thomas Erpenius (1584–1624), a leideni egyetem professzora, az első arab grammatika szerzője, mikor az arab tanszék felállítása érdekében megtartja 1614-ben inauguraciós beszédét, egymás után sorolja azokat a tudományágakat (filozófia, matematika, orvostudomány, földrajz stb.), melyeknek tanulmányozásához elengedhetetlen az arab ismerete. Megemlíti, kötelezően, a praktikus szempontok diktálta követelményeket, de mikor az arabról beszél, a tudós figyelme kizárólag a nyelv megismerésére irányul. Legfőbb érve, amivel a nyelv tanulására buzdít, az arab szabályossága (*'ita regularis est haec*

[8] Például Elija Levita és az őt szorosan követő S. Münster munkáiban (Bacher 1974. 227).

[9] 'Literae quae a fine serviunt, computantur inter affixa. Affixa vocamus pronomina quae verbis et nominibus affiguntur et coeunt cum illis in unam dictionem' (Münster 1537. D1v).

[10] A két sémi nyelv, héber és arab rokonsága, legalábbis e nyelvek saját grammatikai tradíciójában, régóta közismert volt (Téné 1980).

lingua'), illetve szókincsének csodálatos bősége és rendezettsége a latinnal és görögge összehasonlítva.[11]

Erpenius első arab grammatikája 1613-ban jelenik meg. Ő már ismert eredeti arab grammatikai műveket is, pl. az *Agurumiyya*-t ki is adta,[12] mégis nyelvtana módszerében és terminológiájában az európai tradíciót követte. Ez a tradíció azonban ekkora már magába olvasztotta a hebraisztika, valamint a vernakuláris nyelvek leírásából nyert tapasztalatokat is.

Az arab leírásában elsősorban Johann Buxtorfot követi. Néhány ponton azonban jelentősen eltér tőle, és így a sémi hagyománytól is. A klasszikus tradició szellemében tárgyalja pl. *radix* és *literae radicales* fogalmát. A betűkről szóló fejezetben a *ratio officii* alapján osztja fel a betűket két csoportra (*radicales* és *serviles*) „funkciójuk" alapján. Ezek a már hagyományosnak számító elnevezések eredetileg a betűk pozíciójára vonatkoztak, aszerint hogy a *radix* 'alapszó' betűi voltak-e, vagy pedig az ahhoz kapcsolt (derivációs vagy inflekszió) toldaléké. Erpenius a levezetett szavakat a hagyományos latin grammatika *species*[13] és *forma*[14] kategóriái alatt tárgyalja. Ugyanakkor különbséget tesz a korábban szinonímaként használt két terminus, *radix* és *thema* között: az előbbi csak a három radikálist tartalmazó alapszóra vonatkozik, míg az utóbbi *thema* az előzőből levezetett igetörzsek kiinduló alakjára.[15]

Erpenius elődeinél következetesebben alkalmazott már korábban is használt hagyományos latin terminus-jellegű szavakat. Jó példa erre a *terminatio*, mely a klasszikus tradícióban egy gyakran, de nem terminusként, csupán helymegjelölésre („a szó végén lévő...") használt szó. Arab nyelvtanában, mint az alábbi lista mutatja, *terminatio* az alapszóhoz járuló toldalékokat, igék és főnevek tényleges konstituenseit jelöli, pl. személyragokat, esetvégződéseket vagy a többesszám jelét:

terminationes verbales (1613. 14,1638. 16)
terminationes futuri (1613. 57)
terminatio accusativi (1613. 162)
terminatio nominativi (1613. 150)

[11] 'Mihi credite, plura anomala, irregularia, et difficilia, unus continet vel exiguus liber Biblicus, et Homericus, quam universus Arabismus.' Oratio de lingua Arabica, II:90. A fenti beszédek a szerző saját kiadásában jelentek meg Leidenben 1621-ben.

[12] Grammatica arabica dicta Gjarumia. Leiden 1617. Ez volt Nicolas Clénard (1542) óta a legismertebb arab grammatika. Erpeniusé már a harmadik kiadás volt Európában, és a második latin fordítás (Troupeau 1962. 359).

[13] Ebben Buxtorf eljárását követi (1609. 69).

[14] 'Forma nominum duplex est, Nuda et Aucta. Nuda est quae solis radicalibus literis constat ut ['abdun] servus [kitabun] liber ...; aucta, quae praeter radicales habent unam aut plures ex literis servilibus, quae formationi Nominum inserviunt. [i] quidem in fine [farsiyyun] Persa et Persicus ...' (Erpenius 1638. 121).

[15] „ (aḥsana) thema est quartae coniugationis a radice (ḥasuna) bonus fuit ..." (1638. Exercitatio, s.p.)

Hasonlóan, a már korábban is használt *characteristicum*[16] vagy *literae characteristicae* (1613. 44) kifejezések is konkrétabb jelentést öltenek:

characteristica temporis (1613. 69).
characteristica conjugationis (1613. 82)

6. Az itt vázolt intellektuális légkörben jelentek meg Európában az első perzsa grammatikák, a többi orientális nyelvhez képest viszonylag későn, a 17. sz. közepén, szorosan egymás követve a következő három különböző szerzőtől: Ludovicus de Dieu (1639), Johannes Gravius (John Greaves 1649), Ignatius a Jesu (Ignazio di Gesù 1661). Bár a szerzők a kor három különböző tudós-típusát képviselik, valamint erősen eltérő nyelvi anyaggal dolgoznak, mégis bámulatos egységet mutatnak a perzsa alapvető sajátságainak leírásában, a szabályok megfogalmazásában. Világos előttük, hogy a perzsa, bár arab írással írják, az arabtól lényegileg, szerkezetében különbözik.[17] Többnyire sikerrel alkalmazták a latin grammatika kategóriáit, esetenként megújítva azokat és a perzsára adaptálva.[18] Az alábbi terminológiai lista jól mutatja, hogy a **gyakorlatban** helyesen írták le az egyszerű perzsa ragozott ige összetevőit, igei prefixumot, személyragot és „időjelet", bár nem állítom, hogy ezt mindvégig következetesen, és azonos minőségben tették:

a. személyrag:	*terminationes personales* (Dieu 7)
	[i] *formativum secundae personae* (Dieu 11)
	characteristica personae (de Dieu 16)
	literae formativae sive indices personarum (Greaves 44)
	terminatio [i] *in secunda persona* (Greaves 51)
	notae primae personae [m] (Greaves 71)
	ultima syllaba [em] (Ignazio 44)
b. „időjel":	*literae characteristicae infinitivi* (Dieu 22)
	characteristicae praeteriti (Dieu 23)
	characteristicae temporis (Dieu 29)
	[n] *characteristicum infinitivi* (Greaves 56)
c. praefixum:	*praefixum* [be] (Dieu 9)
	particula [mi, hami, be, na, ma] (Dieu 23)
	notae temporum characteres [mi, hami, be] (Greaves 45)

[16] Az arab *huruf al-ma'ani* 'funkcionális betűk' megfelelője az európai hagyományban.

[17] Ugyanígy világos ez már a kora középkor óta a keleti, arab és perzsa szerzők számára is. Elgondolkodtató, hogy perzsa grammatikai hagyomány nem lévén, a klasszikus perzsa írók és költők pontosan tudják, hogy nyelvük lényegileg különbözik mind az arabtól, mind a töröktől (Jeremiás 1998b).

[18] E három mű részletes elemzését l. Jeremiás 1996a.

praefixa negationis nota (Greaves 51)
augmentum (Greaves 71)
negationis signum (Greaves 66) etc.

A terminológia azt jelzi, felfigyelhettek arra a jelenségre, hogy az ige elé járulható elemek a többinél „kötetlenebbül" tartoznak az igéhez. Egyikőjük, Ignazio di Gesù, ezt részletesen ki is fejti: a [mi] igei prefixum „nem tartozik az ige lényegéhez, azaz a radixhoz, ahhoz kívülről járul".[19]

Az első grammatika szerzője, de Dieu, aki egyébként hármójuk közül a legsilányabb nyelvi anyaggal, a Pentateuchusnak egy héberből fordított gyenge átültetésével rendelkezett, mégis a másik kettőnél lényegesebb felismerésre jutott, és ebben humanista műveltsége, a hebraisztikában való jártassága döntő szerepet játszhatott.

De Dieu (Lodewijk de Dieu 1590–1642), a kor egyik leghíresebb biblikus exegétája, a leideni egyetem teológia-professzora, a Walloon kollégium régense. Azok közé a teológusok közé tartozott, akik a bibliai szövegek pontos jelentését a különböző fordítások összehasonlítása révén próbálták rekonstruálni.[20] Ez azt jelenti, hogy kiemelkedő tudással rendelkezett a bibliai nyelvek területén. 1628-ban kiadta a bibliai héber, szír és „kaldeus" összehasonlító grammatikáját *Grammatica linguarum orientalium* címen, az első ilyet a maga nemében. Ebben a három régi sémi nyelv közös elvét, *ratio*-ját kereste, és megpróbálta megfogalmazni a közöttük lévő azonosságokat és eltéréseket. Fő forrása Buxtorf, de nem keveset maga is hozzátesz az elemzések és a terminológia finomításához. Külön értekezik a *thema*-ról, *radix*-ról és *infinitivus*-ról ezekben a nyelvekben, valamint az *affixum* kapcsolódásának módjáról (*ratio affigendi, affixio*).

Az arabban mestere Erpenius volt. Az ő rábeszélésére látott hozzá perzsa grammatikájának megírásához, mint ő maga is öntudattal megállapítja, az elsőhöz a világon. Grammatikájából különösen figyelemre méltó az igeragozás leírása. Szabályokat fogalmaz meg, miképpen vezethető le az infinitivusból a jelen idejű igealak. Az igei paradigma kiinduló alakja elemzése szerint az infinitivus, az arab *maṣdar*. Ebből jut el a hagyományos klasszikus szeletelő technikát alkalmazva[21] az ige múltidejű és jelenidejű tővégi (a szabályos igék esetében). Itt a sémi

[19] 'Sed nota, quod illum Mi, est extrinsecum, et non est de essentia Verbi, aut de radice, quia Verbum potest esse cum illo, et sine illo' (1661. 33).

[20] De Dieu fiainak apjuk posthumus kiadott munkájához (*Animadversiones ad Quaedam loca Difficiliora Veteris Testamenti* 1646) írott előszavukban megemlítik, hogy apjuk a héber szöveget az arabbal és szírrel vetette egybe (Brugman 1975. 209; Lebram 1975. 32–3).

[21] Először levágja az infinitivus betűjét (n), majd a múltidő jelét (t vagy d): 'Conjugatio aestimatur ex Infinitivo, ubi omnibus verbis commune esse diximus terminari in [n]. Litera characteristica qua distinguantur est quae [n] antecedit. Estque vel [t] vel [d], quae literae, una cum subjuncto [n] non sunt radicales, sed characteristicae Infinitivi' (Dieu 1639. 22).

nyelvekben szerzett tapasztalata alapján használja a „radikális (betű)" fogalmát, de csak az igék esetében, és a szó azon elemeire, betűire, melyek a (modern értelemben vett) tőhöz tartoznak. Értelmezésében tehát a radikális betűk az igető, azaz egy absztrakció elemeire vonatkoznak. Ezt a gyakorlati lépést elősegítette a nyelvnek az a – véletlenszerű – sajátsága, hogy a perzsában a két igető, jelen és múlt, gyakorlatilag egybeesik létező igealakokkal a szabályos igék esetében, azaz a jelenidejű tő az imperativusszal, a múlt idejű tő az egyszerű múlt idő, egyes szám, 3. személyű alakjával.

De Dieu itt tehát a sémi grammatikai hagyománynak az eljárását egy attól idegen, más szerkezetű, nevezetesen indoeurópai nyelvre való alkalmazásával egy jelentős praktikus felismeréshez jut el, mégha ezt a gyakorlati eljárást nem is követi az elmélet megfogalmazása, a tő absztrakt fogalmának megalkotása. Ehhez a felismeréshez csak mintegy kétszáz évvel később az indogermanista F. Bopp jut el, nem keveset merítve az arab grammatika beható tanulmányozásából.

7. Végül, mintegy epilógusként, röviden szeretnék említést tenni még egy, a század végén, 1691-ben Bécsben megjelent perzsa nyelvtanról, G. B. Podesta művéről, bár tematikusan nem tartozik szorosan az előzményekhez.

Ez a perzsa grammatika nemcsak terjedelemben tér el az előzőektől - mintegy 500 oldalt tesz ki -, hanem tartalmában és minőségében is. A perzsa első leírásai praktikus kis nyelvtanocskák voltak, sok okos és érdekes részlettel. Elméleti kérdéseket azonban még csak nem is érintenek. Leírásaikból kell kihámoznunk az elméleti hátteret, nevezetesen, a nyelvi elemzésben a 17. sz. gyakorlatában végbement fejlődést.

Podesta művét már az elején egy elméleti kérdés feszegetésével kezdi: hogyan találhatók meg, vagyis fogalmazhatóak meg azok az 'általános szabályok' (*regulae generales vagy universales vagy infallibiles*), melyek analógikusan alkalmazva (*suaque cum proportione pariter*) a perzsára alkalmazhatóak (*ad Persismum transferri potest*). Megállapítja, hogy a perzsában nem generalizálhatók olyan könnyen a szabályok, mint pl. az arabban vagy törökben. A részletek említése nélkül csupán utalni szeretnék néhány általa felvetett kérdésre: a passzívum képzésének eltérései egyes nyelvekben (pl. típusokat állapít meg), a igei perifrázisok sajátságai a perzsában, van-e „eset", stb. Miközben megpróbál ezekre a kérdésekre választ találni, rámutat a perzsa általános, más nyelvekkel egyező, ill. speciális, azoktól eltérő szabályaira (vö. Jeremiás 1995). A kitűnő Podesta egyébként tolmács a bécsi udvarban, tud magyarul is, nem oxfordi professzor. Életét azonban fölemészti a kor másik kiemelkedő intellektusával, Meninskivel vívott ádáz küzdelem, acsarkodás. Talán ezért is maradt munkája ismeretlen – máig – Európában, bár kérdései a rákövetkező század problémáira utalnak.

Források

Buxtorf, Johann 1609. Thesaurus Grammaticus Linguae Sanctae Hebraeae. Basileae.
Dieu, Ludovicus de 1628. Grammatica linguarum Orientalium, Hebraeorum, Chaldaeorum, et Syrorum, inter se collatarum. Elsevier, Leiden.
Dieu, Ludovicus de 1639. Rudimenta linguae Persicae. Accedunt Duo priora capita Geneseos, ex Persica Translatione Iac. Tawusi. Elsevier, Leiden.
Erpenius, Thomas 1613. Grammatica Arabica, quinque libris methodice explicata. Raphelengius, Leiden.
Erpenius, Thomas [1638]. Rudimenta Linguae Arabicae. Accedunt ejusdem Praxis Grammatica. Lutetiae Parisiorum.
Forster, Johann 1557. Dictionarium Hebraicum novum. Frobenius, Basileae.
Greaves, Johannes 1649. Elementa linguae Persicae. J.Fleischer, London.
Ignazio di Gesù 1661. Grammatica linguae Persicae. Typis Sacrae Congregationis, Roma.
Münster, Sebastian 1537. Institutio elementalis in Hebraicam linguam. Frobenius, Basileae.
Reuchlin, Johannes 1506. De Rudimentis Hebraicis libri tres. Thomas Anselm, Pforzheim.

Irodalom

Auroux, S. (ed.), 1989–1992. Histoire des idées linguistiques 1–2. Mardaga, Liege-Bruxelles.
Bacher, W. 1975. Die Anfänge der hebraischen Grammatik. In: Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science 3/4. Benjamin, Amsterdam.
Brugman, J. 1975. Arabic scholarship. In: Th. H. Lunsingh Scheurleer–G. H. M. Posthumus Meyjes (eds), Leiden University in the seventeenth century. An Exchange of Learning. Leiden. 203–215.
Delbrück, B. 1919. Einleitung in das Sudium der indogermanischen Sprachen. Bibliothek indogermanischer Grammatiken^{6}. 4. Leipzig.
Jeremiás, É. M. 1995. The knowledge of Persian and a scholarly approach to the language: a Persian Grammar by J. B. Podesta, 1691, Wien. Acta Orientalia 48: 71–86.
Jeremiás, É. M. 1996. Grammatical rule and standard in the first Persian grammars written in Latin (XVIIth century). In: C. Panini (ed.), Italia ed Europa nella linguistica del Rinascimento. Confronti e relazioni. Convegno internazionale. Ferrara 20–24 marzo 1991. Modena. 569–580.
Jeremiás, É. M. 1998a. The Impact of Semitic linguistics on the first Persian grammars written in Europe. Irano-Judaica 4. Jerusalem (megjelenés alatt).
Jeremiás, É. M. 1998b. Grammar and linguistic consciousness in Persian. Ch. Melville–N.Sims-Williams (eds), Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies, Cambridge 1995. (megjelenés alatt).
Kessler-Mesguich, S. 1992. Les grammaires occidentales de l'hébreu. In: S. Auroux (ed.), Histoire des idées linguistiques 2. Mardaga, Liege–Bruxelles. 251–270.
Lebram, J. C. H. 1975. Ein Streit um die hebräische Bibel und die Septuaginta. In: Th. H. Lunsingh Scheurleer–G. H. M. Posthumus Meyjes (eds), Leiden University in the seventeenth century. An Exchange of Learning. Leiden. 21–61.
Percival, W. Keith. 1984. The Reception of Hebrew in sixteenth-century Europe: the Impact of the Cabbala. Historiographia Linguistica 11: 21-38.
Percival, W. K. 1992. La connaissance des langues de monde. In: Histoire des idées linguistiques 2. Mardaga, Liege–Bruxelles. 226–238.

Telegdi, Zs. 1990. A magyar nyelvtanírás kezdetei és a héber grammatika. Bacher Vilmos emlékelőadás 1989. 1990. MTA Judaisztikai Kutatócsoport Értesítő 3. Budapest.

Téné, D. 1980. The Earliest Comparison of Hebrew with Aramaic and Arabic. In: K. Koerner (ed.), Progress in Linguistic Historiography. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. 3/20. Amsterdam. 355–377

Téné, D. - Barr, J. 1971. Linguistic Literature: Hebrew. In: Encyclopaedia Judaica 16: 1352–1401

Troupeau, G. 1962. Trois traductions latines de la „Muqaddima"d'Ibn Agurrum. In: Études d'Orientalisme dédiées a la mémoire de Lévi-Provencal. 1: 359–365. Paris.

A szintagma alapú képzésekről

KENESEI ISTVÁN

I show in this paper that there is more complication in the issue of bracketing paradoxes than has so far been noticed. Two subtypes of possessional compounds are distinguished: adjectives suffixed *-s/es/os/ös* as well as the set of examples like *transformational grammarian* constitute 'traditional', i.e. lexical, bracketing paradoxes. Compounds suffixed *-ú/ű* and -i, as well as the cases reviewed in section 4, are mismatches of a completely different kind since they involve phrase-size items as bases for derivations. The evidence presented forces us to defer some apparently derivational process to a postsyntactic stage, where previously only inflectional rules had been supposed to be at work.

I suggest that the affixes be regarded as heads that take maximal categories as complements. In these structures Richard Kayne's Linear Correspondence Axiom makes movement in effect obligatory in languages like Hungarian, which have right-headed compounds. Head-movement and adjunction 'conspire' to yield the left-branching structures, much along the lines of *can opener* in English.

I have also raised the possibility of reviving the traditional functional notion of 'attribute', which could have the role of defining a 'possessional' or a predicative relation exclusively inside a DP. 'Attribute' might then act as a functional category into which ordinary adjectives may (have to) move in DPs, and whose heads are overt only in languages like those reviewed here. Since this category is unavalaible in predicates (= VPs), the phrasal derivations discussed here cannot occur there.

1. Bevezetés

A jelen dolgozatban a morfológia egy érdekes határterületét tárgyalom, s ennek feltérképezését az irodalomban hagyományosan „zárójeles paradoxonoknak" nevezett szerkezetek segítségével igyekszem megvalósítani. Két, egymással szoros kapcsolatban álló konstrukciót mutatok be, melyek közül csak az egyik engedi meg, hogy egy szintaktikai szerkezethez, azaz egy szintagmához csatlakozzon képző. Ezeket „szintagma alapú képzéseknek" fogjuk nevezni, és kezelésükre azt fogjuk javasolni, hogy a szintaktikai komponenst követően is alkalmazzunk morfológiai műveleteket.

Stump (1991) összefoglalása szerint a zárójeles paradoxonok valójában morfoszemantikai konfliktusok, azaz olyan konstrukciók, amelyek morfológiai vagy morfonológiai szerkezete nem felel meg a szemantikai szerkezetüknek. Az

alábbi jellegzetes példákban szögletes zárójelekkel jelöltük a szemantikai összetevőket: [...], kerek zárójelekkel pedig a morfológiai szerkezetet: (...).

(1) a. [[two head]-ed] – ((two (head-ed))
'két fej-ű'
b. [[transformational grammar]-ian] – (transformational (grammar-ian))
'transzformációs nyelvtan-os'

(2) a. [passers-by] - [Ø] – ((passer-s)-by)
'járók-mellett = járókelők'
b. [[un-grammatical]-ity] – ((un-(grammatical-ity))
'a-grammatikus-ság'

Az irodalomból fentebb idézett példák olyan helyzeteket illusztrálnak, melyekben a grammatikai szintek elrendezésének általánosan elfogadott elvei vannak figyelmen kívül hagyva. Az (1a-b) kifejezésekben például a szemantikai szerkezet ábrázolása érdekében el kell tekinteni attól a követelménytől, hogy a szóképzési műveleteknek meg kell előzniük a szóösszetétel bármely esetét. A (2a)-ban a többes szám inflexiós morfémája került a szóösszetételen belülre, a (2b)-ben pedig az *-ity* főnévképzőnek a szóhangsúly elhelyezkedését befolyásoló fonológiai tulajdonságai követelik meg, hogy „közelebb" legyen a szótőhöz mint a tagadó jelentésű *un-* prefixum, habár a szó jelentésviszonyai épp az ellenkezőjét követelik meg.

Az (1)-(2) példasor vagy két szóalkotási eljárás között, vagy pedig egy inflexiós és egy szóképzési művelet között fennálló ellentétet mutatott be. Az a probléma azonban, amelyet az itt tárgyalandó magyar morfoszemantikai konfliktus vet föl, más természetű: ezek alapján ugyanis feltehető, hogy egyes szóképzési műveleteknek a szintaxis működését követően kell elhelyezkedniük, s ez más megvilágításba helyezheti a zárójeles paradoxonok kérdéseit, valamint független érveket szolgáltat azon javaslatok mellett, amelyek szerint a szintaktikai komponens után következő morfológiai műveleteknek nemcsak az inflexiós (vagyis a ragokat és a „jeleket" kezelő), hanem a derivációs, azaz a szóképzési eljárásokra is ki kell terjedniük. Más nyelvekből is felhozunk majd példákat a magyarhoz hasonló szerkezetekre, s végül a további kutatás lehetőségeit mutatjuk be.

2. Javaslatok a szakirodalomban

A zárójeles paradoxonok jelentős szakirodalmából elsőként Pesetsky (1985) cikkére kerítünk sort. Ő a Logikai Formába (LF-be) helyezett műveletekkel kíván számot adni az olyan példákról mint az *un-happi-er* 'boldog-talan-abb' vagy az *un-grammatical-ity* 'a-grammatikus-ság', l. (2b). Felteszi, hogy a fel-

színi, vagyis az S-struktúrában a szavaknak megvan a „szabályos" morfonológiai szerkezete, az LF-ben pedig egyfajta „morfológiai kvantoremelésen" mennek át, amely a szó fejét, vagyis a képzőt a kiemelt helyre mozgatja, mint azt alább illusztráljuk.

(3) a.

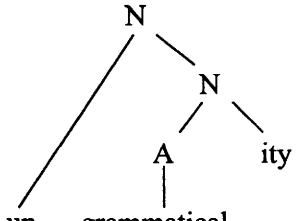

b.

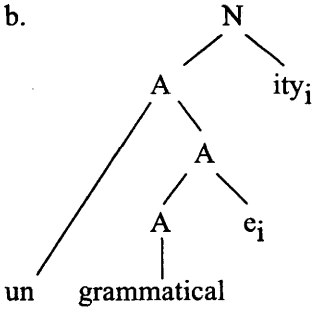

Az *-ity* fölemelése azzal a következménnyel jár együtt, hogy az affixumok nyomainak – a helyben maradó prefixumokhoz hasonlóan – a jelöletlen kategóriák osztályába kell tartozniuk, mivel kizárólag így biztosítható, hogy az *un-* fosztóképző melléknévhez (= A), és ne főnévhez (= N) csatlakozzék a (3b)-ben, amely eképpen már eleget tesz a morfológiai összetevőkkel szemben támasztható kategoriális és szemantikai követelményeknek – a (3a)-val szemben, amelynek felszíni szerkezete ebben a formában elfogadhatatlan, hiszen az *un-* prefixum egyáltalán nem járulhat főnévhez.

Spencer (1988) az általa „személyjelölő neveknek" hívott kifejezéseket vizsgálja (l. (1a)), és a három lexikalizált formából egy olyan „négyzetet" konstruál, amelynek negyedik sarkát az aránypárokból alkotja meg.

(4)

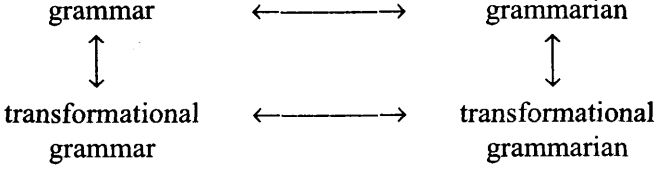

Spencer szerint az efféle paradigmák kiterjesztésével kapjuk meg az olyan klasszikus paradoxonokat mint amilyet az (1a)-ban mutattunk be. Ezeket a „paradigmatikus szóképzési eljárásokat" tehát az analógia vezérli.

Stump (1991) is a paradigmatikus funkciókra támaszkodik, amikor elemzés alá veszi a breton többes számú alakokat, melyek alapjában ugyanazt a problémát vetik föl, mint amit a (2a)-ban láttunk, nevezetesen hogy az inflexiós morféma az öszetételen belülre kerül. Stump megoldásként egy „más híján" típusú

szabályt kínál, mely a fej-összetevőt tekinti központi jellegűnek a paradigmában és azt írja elő, hogy a morfológiai eljárások a fejeken működjenek. Ebből kiindulva tehát a *transformational grammarian* levezetése a *transformational grammar*-ből szabályosnak mondható, mivel a *grammar* fejet képezi tovább. A személyjelölő főnevek Stump által adott elemzése szemantikai szempontokkal egészíti ki a korábbi megközelítéseket.

Beard (1991) szerinta lexikális címszók mögötti („szublexikális") szemantikai jegyek tehetnek arról, hogy a kompozícionalitást sértő (1b)-féle paradoxonok létrejöhetnek, s ezek pontosan ugyanolyan módon magyarázhatóak, mint a hagyományos kétértelmű kifejezések, pl. a komoly udvarló 'valaki, aki komolyan udvarol' és 'egy olyan udvarló, akinek komoly viselkedése van'. Beard „dekompozíciós kompozíciója" azon az elven működik, hogy a módosító elem szemantikai szerkezete kiválaszthatja a fej valamely szemantikai jegyét és összekombinálódhat vele, s nem szükséges az adott szó teljes lexikai szemantikai tartományát figyelembe vennie.

Halle és Marantz (1993) „széttagolt morfológiája" az inflexiós végződések számára teremtik meg a szintaxis és a morfológia közvetítő felületét (*interface*-ét). Azt teszik fel, hogy a szavak inflexiós jegyeket, illetve valóságos inflexiós morfémákat vehetnek fel a különféle szintaktikai műveletek során, például a fejmozgatás, a hozzácsatolás (adjunkció) vagy faegyesítés (*merger*) alkalmával. Jóllehet javaslatuk közvetlenül nem érinti a zárójeles pardoxonok ügyét, az, hogy (bizonyos) szóképzési eljárásokat a szintaxis „utánra" lehet halasztani, fontosnak bizonyul az itt tárgyalandók fényében.

Más javaslatok a szintaxis és a morfológia közötti kapcsolatot gyökeresen másképp fogják fel, pl. Sadock (1985); elválasztják egymástól a morfológiai és a fonológiai információkat, pl. Sproat (1984); a morfológiát teljes mértékben a szintaxisba utalják, pl. Lieber (1992); vagy a „lexikai viszony" laza fogalmával operálnak, mint Williams (1981).

A következő részben a magyarban fellelhető morfoszemantikai konfliktusokat fogom áttekiteni és arra fogok rámutatni, hogy legalábbis némelyikük nem illeszthető be az imént bemutatott megoldások egyikébe sem.

3. Zárójeles paradoxonok a magyarban

Sok más nyelvhez hasonlóan zárójeles paradoxonok a magyarban is találhatóak. A *transzformációs nyelvész* vagy a *barokk fuvolás* típusába tartozó kifejezéseken kívül, melyek éppen olyan morfoszemantikai konfliktusokat illusztrálnak, mint

idegen nyelvi megfelelőik, számos, alkalmasint alaposan feldolgozott esetről tudunk, mely ide tartozik.[1]

3.1. Ige + ragos főnév nominalizációja

Az igéből és ragos vonzatából képzett főnévi összetételek a külföldi irodalomban a viszonylag kevéssé elemzett zárójeles paradoxonok közé tartoznak. Laczkó (1985, 1990, 1993) főleg a lexikális-funkcionális nyelvtan keretében elemezte őket, míg Szabolcsi és Laczkó (1992), valamint Szabolcsi (1994) a kormányzás-kötés elméletének megfelelően tárgyalta a tulajdonságaikat.

(5) a. város-ba érkez-és
b. csoport-hoz tartoz-ás
c. élet-ben marad-ás

A kifejezés feje, a jobbszélen álló deverbális főnévképző affixum az érvényes grammatikai elvek szerint nyilvánvalóan nem „örökölheti meg" az ige vonzatát. Természetesen a főnévképző nélküli igei szerkezetek minden tekintetben jól formáltak, s bennük nemspecifikus főnevek alkotják a vonzatot, l. pl. É.Kiss (1993). Megjegyezzük még, hogy a deverbális főnevek vonzatuk nélkül elfogadhatatlanok vagyis nem létezik **érkezés, *tartozás vagy *maradás*.

Figyeljünk fel arra is, hogy a ragos vonzatok nem állhatnak egynél több szóból: mihelyt kettő vagy annál több szóból álló szerkezet előzi meg a deverbális főnevet, más típusú nominalizációval kell élnünk, (vö. Szabolcsi, Laczkó 1992, Laczkó 1993, Szabolcsi 1994).

(6) a. *régi város-ba érkezés
b. régi városba való/történő érkezés

A Szabolcsi–Laczkó (1992), valamint a Szabolcsi (1994) javasolta elemzés a Pesetskytől (1985) ismert morfológiai kvantoremelésre támaszkodik, és az összetételből a képzőt (= DEV) az LF-ben felemeli, hogy a helyes hatókörhöz hozzájuttassa.

[1] A foglalkozást kifejező paradox jellegű összetételek közül az egyik szinte teljesen elkerülte az elemzők figyelmét:

(i) alacsony-nyomás-ú kazán-fűtő

Ennek a szerkezetnek a hangsúlyozása pontosan követi az itt ábrázolt tagolást, vagyis mindkét szóra külön hangsúly esik. Így azonban a kapott jelentés eltér a szándékolttól: nem a kazánfűtőnek kellene alacsony nyomásúnak lennie, hanem a kazánnak. Alább még visszatérünk arra, miért nem jöhet létre a szándékolt jelentésnek megfelelő hangsúlyozás.

(7) a. S-struktúra

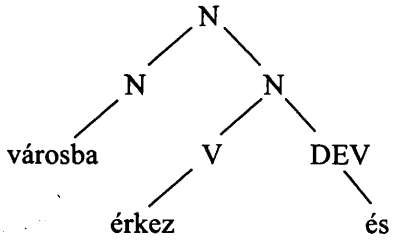

b. LF-szerkezet

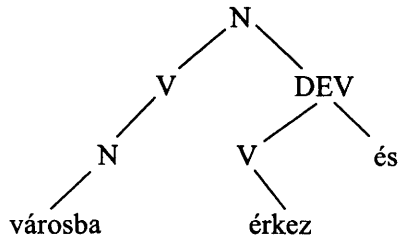

E konstrukció egy másik alfajában az igéből képzett főnév nem alkothat szerkezetet a ragos vonzattal, amennyiben a kompozícionalitás elvét fenn kívánjuk tartani. Az alábbi példákban az ige és a vonzata által létrehozott jelentés nem a részek összegzéséből származik. Ha pedig az igéből főnevet képzünk és az így létrejött főnévhez csatlakozik a korábbi ragos vonzat, akkor a nem kompozícionális, vagyis idiomatikus jelentésnek el kellene tűnnie, mivel csakis a fej tulajdonságai örökölhetőek az összetétel megalkotása során.

(8) a. ránc-ba szed-és
b. nyak-on csíp-és
c. munká-ba lép-és

Ebbe az utóbbi csoportba tartozik az igekötő+ige nominalizációja is, amint azt Ackerman (1987) is kimutatta. Újabban az igekötőről azt teszik fel, hogy vagy fókuszmozgatással, vagy fejmozgatással kerül az igére a szintaxison belül (É. Kiss 1994, Piñón 1992, 1995). Más szóval, az igekötő nem alkot egyetlen lexikai egységet az igével. Ha ez a helyzet, akkor az igekötő+ige ugyanolyan morfoszemantikai ellentmondást hoz létre, mint a fentebb tárgyalt szerkezetek.

(9) a. meg-érkez-és
b. át-lép-és
c. le-tartóztat-ás

Az igekötők viselkedésével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a (9)-ben szereplő szavak morfológiai szerkezetét úgy tekintjük, mint amelyben az igető és a képző szorosabb egységet alkot az igekötővel szemben. A prozódiai szintek elméletében a „szintek szigorú hierarchiájának" hipotézise szerint (vö. Nespor–Vogel 1986, Vogel 1989) a magyarban a magánhangzóharmónia a fonológiai szó (PW) tartományára terjed ki, és mivel a (9)-beli tövekhez a végződések a magánhangzók osztályainak megfelelően illeszkednek, az igekötők viszont nem, ez utóbbiak kívül esnek a fonológiai szó minimális tartományán és csak az eggyel magasabb szinten,

a klitikum csoport (CG) síkján csatlakozhatnak a igető+képző szorosabb egységéhez. A CG megkülönböztető jegye egyébként az egyetlen (szó)hangsúly.

(10) a. $[_{CG}[_{PW}$át] $[_{PW}$lép-és]]
b. $[_{CG}[_{PW}$le] $[_{PW}$tartóztat-ás]]

Mindeme szerkezeteket egyébként szintén le lehet írni a morfológiai kvantoremelés segítségével, mint a fentebb idézett hasonló esetekben Szabolcsi és Laczkó (1992), valamint Szabolcsi (1994) is megtette, Pesetsky (1985) nyomán.

Van azonban arra is bizonyíték, hogy nem minden ige+vonzat szerkezetből lehet lexikai úton összetételt formálni. Több kutató már korábban is kifejtette, hogy a szabályos szóösszetételek nem tartalmazhatnak referenciális értelmű főneveket, így tulajdonneveket sem (Postal 1969, Fabb 1984, Cinque 1993). Mai terminológiával élve ez annak a következménye, hogy a funkcionális kategóriák nem lehetnek jelen a lexikonban. Mármost minden referenciális kifejezés feje a D-vel jelölt determináns, a DP (a korábbi főnévi csoport) feje, s a tulajdonnévnek ahhoz, hogy referenciával rendelkezzék, ebben a kategóriában kell lennie vagy ide kell mozognia. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tulajdonneveket egyáltalán nem lehet összetételekben használni, csupán azt, hogy amikor előfordulnak, használatuk nem referenciális, vagyis nem referálnak, nem mutatnak rá valamely létező dologra, személyre. A *Kaposi-szarkóma* kifejezés például nem referál a Kaposi nevű orvosra, aki a kórt először leírta, hiszen nem lehet rá például névmással visszautalni. De nem is kötelezi el a használóját arra, hogy a megnevezett személy létezését előfeltételezze, hiszen a tünetegyüttest éppúgy lehetett volna mondjuk *Hephaisztosz-szarkómának* is hívni. Ami azonban bennünket itt elsősorban érdekel, az az, hogy az ige+vonzat szerkezetből képzett összetételekben a tulajdonneveket mégis csak lehet referenciálisan használni, hiszen akár vissza is utalhatunk rájuk névmás segítségével.[2]

(11) a. London-ba érkez-és
b. *London-épít-és
c. *London-épít-ő
d. város-épít-és
e. város-épít-ő

[2] Az amellett szóló érveket, hogy a szerkezetek főnéviek, nem pedig például gerundiálisak, l. Szabolcsi 1994-ben.

Ward et al. (1991) azt állítják, hogy az összetételekben lehetségesek referenciális kifejezések is. A (11)-hez hasonló szerkezeteket azonban nem tárgyalnak, s mivel a bemutatott kontraszt valós, a jelenség mindenképpen elemzést igényel.

A nem referenciális város szót tartalmazó (11d-e)-nek egyértelműen a lexikonban kellett létrejönnie; a D determinánst, azaz a *London* tulajdonnevet magukban foglaló (11b-c) viszont nem lehet lexikális levezetés eredménye. Ezzel szemben az ugyancsak tulajdonneves (11a) teljes mértékben elfogadható, s ez arra utal, hogy nem jöhetett létre a lexikonban.

E rész befejezéseként még egy konstrukciót mutatunk be, az ige+ragos személyes névmási vonzat nominalizációját. Az ennek alapjául szolgáló szerkezettel is Ackerman (1987) foglalkozott elsőként, majd Marácz (1991) is elemezte.

Az alaphelyzetben ezek nem referenciális igekötőszerű esetragos kifejezéseket tartalmaznak, melyek homonímek a személyes névmásokkal. Nem referenciális használatukban az esetragnak a vonzat főnévi csoporton is meg kell jelennie.

(12) a. bele-botlott (Péter-be) (*beléje)
b. rá-bízták az ügyet (Péter-re) (*rá)

Referenciális használatukban, vagyis a zárójelbe tett tulajdonnevek nélkül, teljes értékű névmásoknak számítanak, és semmiféle (rag)ismétlés nem lehetséges. Ez a névmási forma azonban nominalizálható, s így egy újabb referenciális tagot tartalmazó összetétel jöhet létre.

(13) a. belé-nk botl-ás
b. rá-tok bíz-ás

E szerkezetek tulajdonságai nem teljesen azonosak. A (13a) például lehet többes számú is (*a belénkbotlásaitok*), ami arra utal, hogy eredmény-főnévként is értelmezhető. A (13b)-nek azonban nincsen sem többes száma, sem a birtokos szerkezeten kívüli, azaz nem tény/cselekvés értelmű előfordulása.[3]

A referenciális NP-ék előfordulása az ige+ragos vonzat nominalizációjában – l. (11a) és (13) –, valamint a rájuk vonatkozó tiltás az ige+tárgy nominalizációjában arra enged következtetni, hogy az utóbbiak lexikálisan keletkeznek, az előbbiek viszont posztlexikális folyamat során jönnek létre. Az is emellett szól, hogy a ragos vonzatos igék nominalizációjában a névmások megjelenhetnek, a tárgyas összetételekben azonban nem.

(14) a. *az-épít-és
b. a-felé mozg-ás

[3] Szabolcsinak (1994) a szerkezettípus nominális jellege mellett felhozott érvei itt is érvényesek.

3.2. Birtokos melléknévi összetételek

Bár az eddig tárgyalt esetek közül több is összegyeztethető a **2.** részben ismertetett javaslatokkal, így például a névelő nélküli főnév, illetve igekötő + ige nominalizációja, a referenciális kifejezések szerepére az összetételekben, s azokon belül a morfoszemantikai konfliktusokban eddig még nem figyeltek fel. Jóllehet referenciálisak, s ezért a velük alkotott kifejezéseket nem lehet a lexikonban előállítani, ők legalább egyetlen szót alkotnak, szemben azokkal a kifejezésekkel, melyeket ebben a részben mutatunk be.

A birtokos melléknévi összetételeknek két altípusuk van a magyarban. Az egyiket, amelyet U-összetételnek hívunk, melléknévvel vagy számnévvel módosított főnévből képezzük az *-ú/ű* képző segítségével.

(15) a. nagy hatalm-ú
b. három ujj-ú
c. rövid haj-ú

Az ide tartozó kifejezéseknek egyetlen (szó)hangsúlya van, noha Kálmán és Nádasdy (1994) megemlíti, hogy lehet bennük mellékhangsúly, de ez nem különíti el őket az egyéb összetételektől, hiszen azokban is lehet mellékhansúly. Szabolcsi és Laczkó (1992), csakúgy mint Kálmán és Nádasdy (1994), azt teszi fel, hogy a képző valamiképpen a melléknév/számnév+főnév szerkezethez kapcsolódik, és nem a főnévhez, mivel a magában álló főnévhez az *-ú/ű* végződést nem lehet hozzátenni.

(16) a. *hatalm-ú
b. *ujj-ú
c. *haj-ú

Mindannyiuk figyelmét elkerülte azonban a morfológiai és szemantikai szerkezetek eltérő volta és gyakorlatilag azt javasolják, hogy az U-összetételek a lexikonban keletkeznek olyan [A+[N+Sfx]] szerkezetekből, amelyekben az LF szintjén morfológiai kvantoremelés megy végbe.

Mielőtt az U-összetételeket alaposabban elemeznénk, vizsgáljunk meg egy hozzájuk több szempontból hasonló konstrukciót, melyet OS-összetételnek fogunk hívni. Az OS-összetételről is azt teszik föl általában, hogy melléknévből és főnévből álló szószerkezetből keletkezik az *-os/ös/es/as/s* képző hozzáadásával. Sőt, többnyire az U-összetételekkel azonos módon is tárgyalják őket, bár azt rendszerint megemlítik, hogy a melléknév jelenléte nem kötelező.[4]

[4] Itt és az alábbiakban a rövidség kedvéért a melléknév kategóriájába a számnevet is beleértjük mind az U-összetétel, mind az OS-melléknév esetében.

(17) a. rövid kabát-os
b. három ujj-as
c. kabát-os/ujj-as

Egy másik különbség is ismert volt már korábban: csak az U-összetételt lehetséges elidegeníthetetlen birtokkal, pl. testrésznevekkel használni, az OS-összetételt nem.

(18) a. öt ujj-as kesztyű/*kéz
b. öt ujj-ú kesztyű/kéz

3.3. Adatok a szintaxis utáni szóképzés szükségességéhez

Ezidáig egyetlen olyan szerkezetet mutattunk be, amelyet a morfoszementikai konfliktusok kezelésére tett lexikális javaslatok nem képesek elemezni: az összetételekben előforduló refenciális kifejezéseket. Ebben a részben azt fogjuk bizonyítani, hogy az említett megközelítések még nagyobb nehézséggel találják szemben magukat az U-összetételek további jellemző tulajdonságai következtében.[5]

Először is az OS-összetétellel szemben az U-összetételbeli melléknévnek nem kötelező alapfokban lennie: megjelenhet akár középfokban, akár felsőfokban.

(19) a. nagy/nagyobb/legnagyobb hatalm-ú (uralkodó)
b. nagy/*nagyobb/*legnagyobb üveg-es (rekesz)

Másodszor, bizonyos U-összetételekben lehetnek univerzális kvantorok, bár az egész kifejezés nem kvantorként viselkedik, hiszen a kvantor nem az összetétel fejében van; az OS-összetételekben viszont kvantor semmiféle értelemben nem fordulhat elő. (Számnév természetesen igen, de ezt már a bevezetőben is említettük.)

(20) a. *minden oldal-ú b. minden irány-ú (vizsgálat)
(21) a. *minden oldal-as b. száz oldal-as (könyv)

[5] Van egyébként egy további szintaktikai alapú összetételszerű szerkezet: az I-melléknév. Itt is egy sokrétű problémával találjuk szemben magunkat, annyi azonban bizonyos, hogy ez esetben a névutós szintagmához (PP) tesszük hozzá az *-i* melléknévképzőt, pl.:

(i) a $[_{AP}\ [_{PP}$ Mari mögött] $-i_A]$ ház
(ii) *a mögött-i ház

Más nyelvekben is vannak ehhez hasonló szerkezetek, l. a 4. részt.

Harmadsorban az U-összetételben a melléknevet kiegészítheti egy határozói módosító elem, az OS-összetételben ellenben ilyesmi nem lehetséges.

(22) a. nagyon/igen/rendkívül nagy hatalm-ú (uralkodó)
b. *nagyon/*igen/*rendkívül nagy üveg-es (rekesz)

Bár azzal még lehetne érvelni, hogy a melléknév fokozása lexikai folyamat s ezért az erre alapuló adatok nem relevánsak (a két összetétel közti különbséget pedig valamely más úton kell levezetni), azt már semmiképpen nem lehet mondani, hogy a határozós mellékneveket tartalmazó szerkezetek a lexikonban alakultak volna ki.

Ráadásul vannak nyilvánvaló érvek arra is, hogy a középfokú mellékneveket tartalmazó összetételek is szintaktikai szerkezetekből származnak, pl.:

(23) a. háromnál kevesebb lámpájú/ujjú
b. *háromnál kevesebb lámpás/ujjas

Miután bebizonyítottuk, hogy az U-összetétel megengedi a szintaktikai jellegű melléknévi csoportot (AP-t) – és persze a számneves csoportot (NumP-t) is –, ezzel szemben pedig az OS-összetételekben csak kiterjesztés nélküli, más szóval zérus vagy szó szintű kategóriák lehetségesek, a további összehasonlítástól eltekintünk és kizárólag az U-összetételekre fordítjuk a figyelmünket.

Az U-összetételek nemcsak egyszerű középfokú mellékneves szintagmákat engednek meg, hanem olyanokat is, amelyek referenciális főnévi csoportokat, azaz DP-ket tartalmaznak.

(24) a. a Richárd hatalmá-nál nagyobb hatalm-ú (uralkodó)
b. a Richárd-é-nál nagyobb hatalm-ú (uralkodó)

A (24b) példa természetesen a *hatalom* főnév azonosság miatti törlése, illetve ellipszise (*deletion under identity*) útján jön létre, bármi legyen is e szintaktikai művelet pontos jellemzése. Látnunk kell azonban, hogy a szemantikai elemzés számára fontos szinten, a Logikai Formában e főnévnek hozzáférhetőnek kell lennie, hogy az U képzős melléknévben lévő *hatalom* főnévből a törölt főnévre lehessen következtetni, különben a megfelelő értelmet nem lehetne rekonstruálni. Azaz, ha a főnév eltűnne a lexikális szinten belőle melléknevet gyártó szóképzés során, akkor a közötte és az AP-én belüli DP-ben lévő főnév között fennálló azonosságot nem lehetne megállapítani. Az alábbi példát feltehető szerkezetével együtt ábrázoltuk.

(25) a. a Richárd-é-nál hosszabb haj-ú (lány)

b.

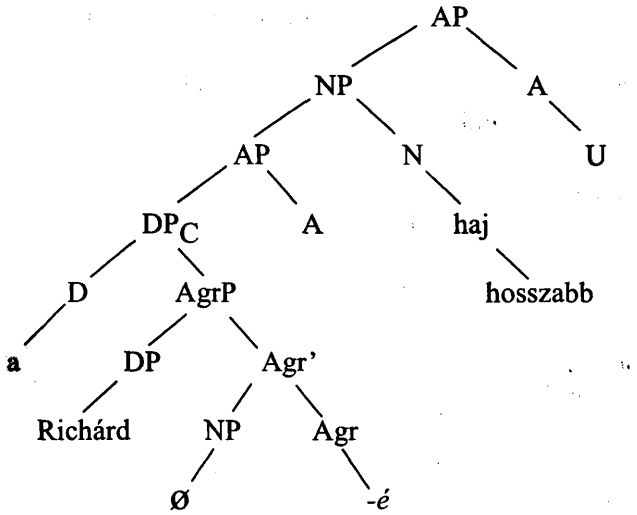

A ø-val jelölt törölt NP helyén jelenhet meg a „látható" *haj,* illetve *hatalom* főnév, amikor a teljesen kifejtett szerkezettel van dolgunk. (Az esetragot külön nem tüntettük fel az ágrajzon, csupán egy idexbe tett C betűvel jeleztük.) Természetesen a *Richárd* referenciális DP helyén bármely szerkezetű és hosszúságú egyszerű (azaz alárendelt mondatot nem tartalmazó) DP előfordulhat, pl. *az előtted álló fiú.*

Nem nehéz levonni a következtetést: ha teljes szintagmák, vagyis maximális kiterjesztések, NP-ék, DP-ék, vagy AP-ék jelenhetnek meg az U-összetételekben, akkor ezeket a „szintagmatikus képzéseket" képtelenség a lexikonban létrehozni és valamilyen más módon kell számot adni róluk.[6]

4. A szintagmatikus képzések elemzése

Ez a rész két eltérő javaslatot mutat be a tárgyalt szerkezetek elemzésére. Az egyik azon az elképzelésen alapul, hogy szóalkotási folyamatok működhetnek a szin-

[6] Most már pontosabban látjuk, miért tagoljuk az 1. lábjegyzetben említett összetételt úgy, ahogyan ott tüntettük fel.

(i) [alacsony-nyomás-ú] [kazán-fűtő]

Ha a szerkezet első tagja nem a lexikonban keletkezik, hanem a szintaxisban, akkor nincsen olyan pont a grammatikában, ahol a (ii)-nek megfelelő összetevős szerkezet létrejöhet:

(ii) [alacsony-nyomás-ú kazán]-[fűtő]

Ennek az az oka, hogy a *kazán-fűtő* szónak lexikális eredetűnek kell lennie, viszont az *alacsony-nyomás-ú* nem lehet az. A konfliktust nem lehet feloldani, mielőtt a szerkezet a Logikai Formához ér, ezért a prozódiai struktúrát, vagyis a hangsúlyozását az (i)-ben megadott szegmentálással lehet csak ábrázolni.

taktikai műveleteket követően is. A másik átértelmezi az inflexiós morfológiát és a kérdéses kifejezéseket inflexiós eljárások eredményének tekinti.

A szóalkotási folyamatot előnyben részesítő javaslat szerint a (25b) típusú szerkezetekben az NP fejében álló főnév (a példában a *haj*) emelődik fel a szerkezet melléknévi fejébe, az *-U* affixum mellé. Ezzel a Fonetikai Forma számára megfelelő fonológiai összetevő jön létre és a szerkezet szemantikai értelmezése sem ütközik akadályba, hiszen az affixumnak megvan a teljes hatóköre. Ez a megoldás lényegében Pesetsky (1985) morfológiai kvantoremelésének a tükörképe, mivel itt nem az affixumot mozgatjuk ki valamely morfológiai összetevőből, hanem az NP fejében álló főnév mozog az affixumhoz, amely már eleve egy nagy hatókörrel rendelkező pozícióban van. Ez a javaslat Halle és Marantz (1993) „széttagolt morfológiája" mellé áll, mivel az adatok a szintaxist „követő" morfológiai eljárásokat követelnek meg. Ezerint az *U* egy NP vonzatra van alkategorizálva és azt írja elő, hogy az NP feje az *U* kategóriájába mozogjon bele. Ha ez a fejmozgatás nem történne meg, akkor az *U* jogosulatlan morfológiai és fonológiai összetevő volna, azaz egy olyan affixum, amely nem csatlakozik tőhöz, s mint ilyet a Fonetikai Forma könnyűszerrel kiszűrhetné.

A másik megoldási javaslatot Haspelmath (1994) tette. Ő kétségbe vonja, hogy a szófajváltó szóképzési és a szóosztályokat nem érintő inflexiós folyamatok között radikális különbség állna fenn. Az inflexiós műveletek szerinte produktívak, szabályszerűek és általánosak, míg a szóalkotási eljárások nem produktívak, szabálytalanok és hiányosak. A Haspelmath bemutatta példák hasonló jellegű szerkezetek, mint a magyar szintagmatikus képzések. Van közöttük német melléknévi igenév (26a), szorb birtokos melléknév (26b), az itt nem idézett lezg mazdár, kannada határozói igenév, török melléknévképző és blackfoot állítmányképző mellett. (A kategóriajelölések tőlünk származnak, a forrásokat l. Haspelmath (1994)-ben.)[7]

(26) a. der [$_{AP}$im Wald laut sing -ende] Wanderer
a INESS erdő hangosan énekel -ő vándor
'az erdőben hangosan éneklő vándor'

b. [$_{AP}$[$_{NP}$moj -eho muž] -owa] sotra
enyém -BIRT férj -BIRT.ADJ.FEM.SG.NOM nővér.FEM.SG
'a férjem nővére' (tkp. 'a férjem-i nővér')

A szóképzés és az inflexió közötti bevett különbség helyett Haspelmath ettől eltérő megkülönböztetéseket alkalmaz: egyfelől a „belső" és a „külső szintaxis" között, másfelől a vonzataival, dependenseivel együtt a belső szintaxisban részt-

[7] Figyeljük meg, hogy a (26b)-ben a *mojeho muž,* mely a birtokos melléknév mögött húzódik meg, megőrzi referenciális voltát, amit abból is látunk, hogy koreferens lehet egy névmással.

vevő „lexéma szerinti szóosztály" és a más kategóriájú fejekhez a konstrukción kívül kapcsolódó „szóalak szerinti szóosztály" között. A két szóosztály eltérő is lehet, pl. a németben ige és melléknév, a szorbban pedig főnév és melléknév.

Jóllehet Haspelmath több nyelvre és többféle szerkezetre támaszkodik, ami arra utal, hogy az itt tárgyalt problémák nem korlátozódnak a magyarra, úgy látjuk, csupán új megnevezésekkel látja el az ismert problémákat, semmint valódi megoldásokat kínálna fel. Lényegében véve a derivació és az inflexió közötti, korábbról ismert különbségek olymódon születnek újjá, hogy azok az elemek, amelyeknek a lexéma szerinti szóosztálya sehol sem tér el a szóalak szerinti szóosztályuktól, különbözni fognak azoktól, melyeknek a lexéma szerinti szóosztálya a grammatika valamely pontján eltér a szóalak szerinti szóosztályuktól. Az első csoportba tartozók belső szintaktikai tulajdonságai megegyeznek a külső szintaktikai tulajdonságaikkal, a második csoportba tartozóké pedig nem. Mindamellett Haspelmath elképzelése mellett szól az, hogy az általa vizsgált affixumok további lexikai szóképzési eljárásokat már nem engednek meg, vagyis az így alkotott szerkezeteket tovább képezni már nem lehet, jóllehet inflexiós végződéseket (szám, eset vagy nem szerint) felvehetnek – legalábbis azokban az esetekben, melyekben ez számunkra eldönthető volt.

A szintagmatikus összetételek problémájának megoldása felé vezető út megtalálásában részben Cinque (1993) egy megfigyelése, részben Kayne (1994) „lineáris megfeleltetési axiómája" segíthet. Ez utóbbi (a) kimondja, hogy a vonzatoknak és a meghatározó elemeknek (specifikátorok, *specifier*-ek) a fej ellentétes oldalain kell elhelyezkedniük, (b) megszünteti a meghatározók (specifikátorok) és a módosító elemek, azaz adjunktumok közötti distinkciót, valamint (c) elmossa a szó szintű és a szintagma szintű szintaxis közötti különbséget, lényegében megengedve, hogy a szintagmák részt vehessenek a szóképzésben. A *can opener* 'konzervnyitó' összetételt például a [$_{N}$er [$_{VP}$open [$_{NP}$can]]] szerkezetből vezeti le többszörös hozzácsatolással (adjunkcióval).

Cinque és Kayne szerint tehát az U-összetételek levezetése a következőképpen fest:

(25) a. [AP [DP [AP a Richárd-é-nál hosszabb] haj]-ú] (lány)

(27) a.

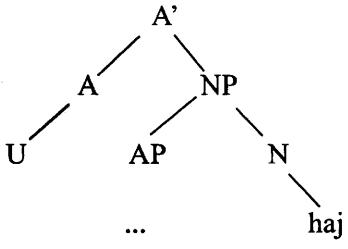

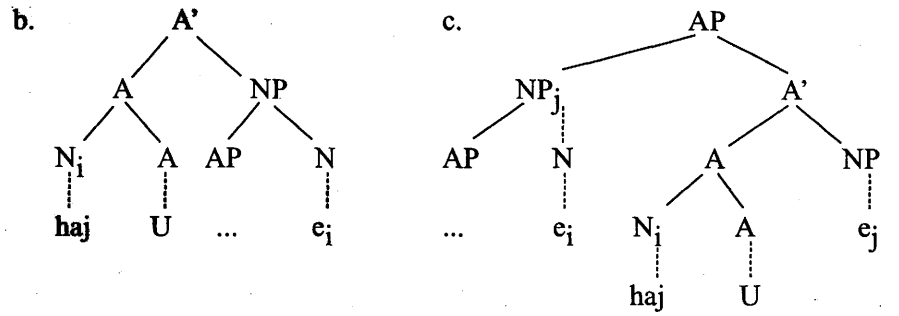

Az a *Richárdénál hosszabb* AP-ét elemzetlenül hagyva az alábbiakban foglalhatjuk össze a kifejezés levezetését. A (27a)-ban az A melléknévi fejnek van egy NP vonzata, amelynek N fejéhez egy AP melléknévi szintagma csatlakozik. Kayne (1994) nyomán feltesszük, hogy először az N mozog az A-ba: (27b)-t eredményezve, majd a szerkezet fejében álló melléknévi kategóriájú U képző NP vonzata csatolódik az A'-hoz a (27c) eddig üres specifikátori helyén, vagyis az AP alatt, melyet ez a mozgatás hoz létre. Amennyiben az inflexió és a derivációközötti különbséget a lexikonon, illetve a szintaxison belüli fejmozgatásként értelmezzük, akkor a kérdéses műveletet gyakorlatilag inflexióként határoztuk meg, ilymódon egyeztetve össze Haspelmath javaslatát a sajátunkkal.

Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy az itt és a hasonló szerkezetben található fejek (l. a (26) példát, illetve az 5. jegyzetet) lexikális helyett funkcionális kategóriákként is felfoghatók. Az a reláció, amelyet a szorb (vagy macedón, illetve orosz) birtokos melléknevek az affixált DP és a fej, valamint amelyet a magyar U képző az U-összetétel által módosított főnév és a képző NP vonzata között meghatároz, nagyjából és egészében azonos azzal, amelyet a *habeo* birtoklásige jelöl meg az alanya és a tárgya között, más szóval a birtokviszonynak felel meg. A német *-ende* végződés is könnyen tekinthető funkcionális fejnek, ugyanúgy, ahogy a magyar -I is, mivel ezek az olyan predikatív igékre hasonlítanak, mint a határozói állítmánnyal együtt járó *est* kopula. A két igetípus közötti viszonyra többek között Kayne (1993) mutatott rá.

Feltehető, hogy a (26)-ban illusztrált szerkezeteket is eképpen lehetne elemezni, az U-összetételek azonban egy további nehézséget is tartogatnak. Jóllehet az a megállapítás, hogy az U-összetétel szintagma méretű vonzatokat vesz maga mellé, megfelel a tényeknek, arra már nem találunk magyarázatot, miért kell a főnévi fej mellett mindig egy melléknévi (vagy számnévi) csoportnak is megjelennie. Ne felejtsük, hogy a csupán N fejet tartalmazó U-melléknév elfogadhatatlan, vö. (16).

Mindenesetre a dolgozatunkban tárgyalt szerkezetek azt is lehetővé teszik, hogy a szintaktikai kategóriákról szóló elképzeléseinket más fényben lássuk. Olyan kérdések merülnek fel, mint például az, hogy miképpen kategorizálhatók

az olyan prenominális szerkezetek, amelyek az egyébként a mellékneveknek fenntartott pozíciókban fordulhatnak elő, és hogy vajon ez elegendő ok-e arra, hogy melléknevekként kategorizáljuk őket. Chomsky (1955) óta a hagyományos nyelvészeti terminológia számos eleme vagy átértékelődött vagy újra lett értelmezve, mint például az alany vagy a tárgy fogalma, amelyek a generatív grammatikának legalábbis egyes jelentős irányzataiban szerkezeti összefüggésekből vannak levezetve. Van azonban legalább egy hagyományos funkcionális fogalom, a *jelző*, amelyet nem érintett ez az átértékelés, és éppen ez húzódik meg az itt vázolt problémák mögött is. Azt, hogy gondjainkat valóban a jelző okozza, az is mutatja, hogy egyik szerkezetnek sem lehet predikatív használata, noha a „szabályos" melléknévre ilyen tiltás általában nem vonatkozik. A (28a) mondat például helytelen, bár az egyszerű s valószínűleg lexikalizált U-összetétel (28b)-ben nem ad rossz mondatot. A nem lexikalizált (és nem elidegeníthetetlen birtokot tartalmazó) összetétel a (28c)-ben megint elfogadhatatlan, noha jelzőként – akár ugyanazzal a főnévvel is – helyes mondatot ad.

(28) a. *Mari [a Richárdénál hosszabb haj-ú] volt/maradt.
b. Mari hosszú-haj-ú volt/maradt.
c. *Az asztal hosszú-láb-ú volt/maradt.

5. Összegzés

Dolgozatunkban arra mutattunk rá, hogy a zárójeles paradoxonok több bonyodalmat rejtenek, mint amennyiről ezidáig tudomásunk volt. A birtokos összetételeknek két csoportját különítettük el: az OS- és az U-összetételeket. Az U-összetételek, hasonlóan az I-összetételekhez és a **4.** részben idézett további nyelvi példák egészen más jellegű morfoszemantikai ellentmondásokat állítanak fel, mivel szintagma méretű kifejezéseket kell a szóképzés bemeneteként feltenni. A nyelvi adatok és bizonyítékok kikényszerítik, hogy egyes szóképzési műveletek a szintaktikai operációkat követően kerüljenek sorra, ott, ahol korábban csak inflexiós eljárásokról lehetett szó.

Javasoltuk, hogy a képzők olyan fejek legyenek, amelyek maximális kiterjesztéseket vonzanak. Kayne (1994) lineáris megfeleltetési axiómájából az következik, hogy a jobb oldali fejeket tartalmazó magyar összetételekben kötelező a mozgatás, amelynek két alesete, a fejmozgatás és az adjunkció ugyanúgy létrehozza a balraágazó szerkezeteket, mint az angol *can opener* esetében.

Felvetettük a hagyományos „jelző" kategória felélesztésének a lehetőségét is, s azt a szerepet tulajdonítottuk neki, hogy a DP-én belüli birtokos, illetve predikatív viszonyt határozza meg. A „jelző" ezek szerint tehát egy olyan funkcioná-

lis kategória lehetne, amelybe a „szabályos" melléknevek kötelezően mozognak bele, és amelynek a feje csak azokban a nyelvekben rendelkezik morfológiai-fonetikai értelmezéssel, azaz válik láthatóvá a szintaxisban, amelyekben, mint az itt bemutatott esetekben is, léteznek a megfelelő képzők. Mivel ez a kategória a predikátumokban nem lehetséges, az itt tárgyalt szintagmatikus összetételek predikátumban, azaz VP-ben nem fordulhatnak elő.

Irodalom

Ackerman, F. 1987. Pronominal incorporation. In: I. Kenesei, (ed.), Approaches to Hungarian 2. JATE, Szeged.

Beard, R. 1991. „Decompositional composition: The illusion of bracketing paradox and opacity. Natural Language and Linguistic Theory 9: 195-229.

Chomsky, N. 1955. [1975] The Logical Structure of Linguistic Theory Plenum Press, New York.

É. Kiss, K. 1993. Wh-movement and specificity. Natural Language and Linguistic Theory 11: 85–120.

É. Kiss, K. 1994. Sentence structure and word order. In: Kiefer, F.–É. Kiss, K. (eds), The syntactic structure of Hungarian. Academic Press, San Diego.

Grimshaw, J. 1990. Argument structure. MIT Press, Cambridge.

Halle, M.–Marantz, A. 1993. Distributed Morphology and the pieces of inflection. Hale, K.–Keyser, S.J. (eds), The view from Building 20. MIT Press, Cambridge.

Haspelmath, M. 1994. Word-class changing inflectional morphology and moprhological theory. Előadás a 6. Nemzetközi morfológiai szimpóziumra (Szombathely 1994, szeptember).

Kálmán L.–Nádasdy Á. 1994. A hangsúly. In: Kiefer F. (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kayne, R. 1993. Toward a modular theory of auxiliary selection. Studia Linguistica 47: 3–31.

Kayne, R. 1994. The antisymmetry of syntax. MIT Press, Cambridge.

Kiefer, F.–É. Kiss, K. (eds) 1994. The syntactic structure of Hungarian. Academic Press, San Diego.

Laczkó, T. 1985. Deverbal nominals and their complements in noun phrases. In: Kenesei, I. (ed.), Approaches to Hungarian 1. JATE, Szeged. 93–119.

Laczkó, T. 1990. On arguments and adjuncts of derived nominals: a lexical-functional approach. In: Kenesei, I. (ed.), Approaches to Hungarian 3. JATE, Szeged. 123–147.

Laczkó, T. 1993. Predicates in the Hungarian Noun Phrase. Disszertáció kézirat. KLTE, Debrecen.

Lieber, R. 1992. Deconstructing morphology. The University of Chicago Press, Chicago.

Marácz, L.K. 1991. Asymmetries in Hungarian. Foral Gipuzkoa, San Sebastian.

Nespor, M.–Vogel, I. 1986. Prosodic Phonology. Foris, Dordrecht.

Pesetsky, D. 1985. Morphology and Logical Form. Linguistic Inquiry 16: 193–246.

Piñón, Ch. 1992. Heads in the focus field. In: Kenesei, I.–Pléh, Cs. (eds), Approaches to Hungarian 4. JATE, Szeged.

Piñón, Ch. 1995. Around the progressive in Hungarian. In: Kenesei, I. (ed.), Approaches to Hungarian 5. JATE, Szeged.

Postal, P. 1969. Anaphoric islands. Chicago Linguistic Society 5: 205–239.

Ritter, E. 1991. Two functional categories in noun phrases: Evidence from Modern Hebrew. In: Rothstein, S.D. (ed.), Perspectives on phrase structure: Heads and licensing. Academic Press, San Diego. 37–62.

Sadock, J. 1991. Autolexical syntax. Chicago University Press, Chicago.

Spencer, A. 1988. Bracketing paradoxes and the English lexicon. Language 64: 663–682.

Sproat, R. 1984. On bracketing paradoxes. MIT Working Papers in Linguistries 7: 110–130.

Stump, G.T. 1991. Morphosemantic mismatches. Language 67: 675–725.

Szabolcsi, A. 1994. The Noun Phrase. In: Kiefer, F.–É. Kiss, K. (eds) 1994. The syntactic structure of Hungarian. Academic Press, San Diego.

Szabolcsi, A.–Laczkó, T. 1992. A főnévi csoport. In: Kiefer, F. (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Vogel, I. 1989. Prosodic constituents in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica 39: 331–350.

Ward, G.–Sproat, R.–McKoon, G. A pragmatic analysis of anaphoric islands. Language 67: 439–474.

Williams, E. 1981. On the notion lexically related and 'head of a word'. Linguistic Inquiry 12: 245–74.

Általános és speciális nyelvészet

KIEFER FERENC

The linguistic study of particular languages must be based on general considerations. Descriptive grammars must incorporate the main results of theoretical linguistics. The more a descriptive grammar reflects the advances in theoretical work, the more up to date and valuable it is. The article examines some contemporary grammars of English, German and French from this point of view. From among the grammars considered The Grammar of Contemporary English by Quirk et al., Engelberg's Grundriss der deutschen Grammatik, and Le Goffic's Grammaire de la language française fare best.

1. Telegdi Zsigmond meghatározásában (1997. 9) „Az általános nyelvészet tárgya a nyelv általában; ez a tudomány tehát a nyelvek felépítésének, működésének és történeti mozgásának általános törvényszerűségeit kutatja, arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi is egyáltalán az emberi nyelv." Az általános nyelvészet külön diszciplína, mely a hagyományos felfogás szerint nem azonosítható a speciális nyelvészettel, egy adott nyelv leíró vagy történeti szempontú tanulmányozásával. Ugyanakkor Telegdi több ízben rámutat arra, hogy „aki speciális kutatásokkal foglalkozik, nem háríthatja el magától az általános kérdésekkel való törődés gondját" (Telegdi 1968. 9). Telegdi azt is jól látta, hogy a magyar nyelvtudomány – néhány kivételtől eltekintve – elmaradt a nemzetközi nyelvtudomány fejlődésétől. A két világháború közötti időszakban a strukturalizmus nem honosult meg nálunk, Laziczius Gyula munkássága mélyebb hatás nélkül maradt. „Önmagában nem volt hiba, hogy nyelvtudományunk kitartott a hagyományos úton.... Csakhogy ami eddig a teljes nyelvtudomány volt, az új irányzat kibontakozásával a nyelvtudomány egyik részévé, körülhatárolt tartományává szorult össze, és a fejlődés, az elméleti és módszertani fejlődés, a másik területen lendült fel. Nyelvtudományunk így egyoldalúvá vált, egyes területeken elért haladása ellenére elmaradt a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésétől. Ez a helyzet érdemben a felszabadulás után sem módosult; a változás első határozottabb jelei csak újabban kezdenek feltünedezni" írja Telegdi az ún. strukturalista vita bevezető előadásában (Telegdi 1961. 25). Majd így folytatja: „...évek, sőt – nem túlzás – évtizedek mulasztását

kell pótolnunk. ...bizonyos területektől eltekintve súlyosan elmaradtunk, kiestünk a nyelvészet haladásának fő sodrából." (27).

Telegdi megállapításai óta több, mint harminc év telt el, és ma már nyugodtan állíthatjuk, hogy az általános és elméleti nyelvészet terén nemcsak hogy behoztuk lemaradásunkat, hanem nem egy területen nyelvészetünk a nemzetközi kutatásnak szerves részévé vált, annak élvonalába tartozik, és ez nem kis mértékben Telegdi Zsigmond érdeme. Furcsa módon azonban az általános és speciális nyelvészet merev szétválasztása, sőt itt-ott ellentéte nálunk többnyire még mindig fennáll. Tudjuk, hogy a nemzetközi általános nyelvészet művelői a generatív grammatika megjelenése előtt egyúttal a speciális nyelvészet művelői is voltak, speciális nyelvészeti munkáikból szűrték le az általános nyelvészeti tanulságokat (hogy csak néhány nevet említsek a legnagyobbak közül: Bally, Meillet, Benveniste, Jakobson, Trubetzkoy, Hjelmslev). A generatív grammatikának is csak egy viszonylag rövid időszakára volt jellemző az elméleti kérdések vizsgálatának kizárólagossága. A 60-as években már sorra jelentek meg generatív indíttatású speciális nyelvi munkák (ezek közül például a német Studia Grammatica periodikában publikált munkák ma sem vesztették el aktualitásukat, mindenekelőtt azért, mert leíró szempontból is sok újdonságot tartalmaznak.) Ma pedig már alig akad olyan elméleti nyelvész, aki ne tartaná feladatának a speciális nyelvészeti kutatást is. Az elméleti kutatás és a (szinkrón vagy diakrón) leíró nyelvészeti kutatás merev szétválasztása (vagy: szembeállítása), mint ahogy erre Telegdi Zsigmond is többször rámutatott, semmiképpen sem indokolt. Egyrészt a jó speciális kutatás attól jó, hogy elméletileg megalapozott módszereket alkalmaz, másrészt az általános nyelvészet sem nélkülözheti a speciális kutatásokat, nélküle légüres térben mozogna. Az egymástól való idegenkedés többnyire egyoldalú, hiszen az elméleti nyelvészek számon tartják az általuk jónak tartott leíró munkákat. Ezzel szemben a leíró nyelvtudomány művelőinek többsége nem tud mit kezdeni az elméleti munkákkal. Van egyfajta leíró hagyomány, amit még nemzetinek sem nevezhetünk, mert megtalálható Európa más országaiban is. Ez a hagyomány olyan munkákat (beleértve a nyelvtanokat) produkál, amelyekben semmi nyomát nem látjuk a nyelvtudomány újabb eredményeinek. De a 80-as évektől egyre több elméletileg is igényes leíró nyelvtan jelenik meg. Tudjuk, hogy az elméleti kutatás igen sok, a leíró munkában is hasznosítható eredményt hozott. Ezek az eredmények részben tisztán empirikus jellegűek (az új elméleti kérdésfeltevések új empirikus megfigyelésekhez vezettek), és részben módszertaniak. Ezeket a leíró munkáknak is tudomásul kell venniük. Az elméleti és leíró munkák közti távolság viszonylag könnyen mérhető: nem kell mást tennünk, mint megnézni, hogy például egy leíró nyelvtanban mennyire tükröződnek az elméleti kutatás eredményei. (Csak zárójelben említem, hogy a kérdés másik oldalát, ti. azt, hogy az elméleti nyelvészet figyelembe veszi-e a leíró nyelvészet eredményeit, ma már felesleges megvizsgálnunk, mivel az elméleti nyelvészet

egyik alapkövetelménye a biztos empirikus háttér megléte.) A leíró nyelvtanokban az elméleti nyelvtudomány hatását mutathatja a nyelvtan koncepciójának megváltozása, a tematika bővülése, a kritériumokra építő taxonómia, a problémákra, megoldatlan kérdésekre is kitérő tárgyalásmód, az elméleti munkák eredményeinek közvetlen felhasználása.

A következőkben azt a kérdést kívánom kissé részletesebben megvizsgálni, hogy a leíró nyelvtanok mint a speciális nyelvtudomány produktumai mennyire veszik figyelembe az elméleti nyelvtudomány eredményeit. A történeti nyelvtanokat nem vizsgálom, egyrészt azért, mert századunkra elsősorban a szinkrón nyelvtudomány elméleti-módszertani újításai a jellemzőek, másrészt mondanivalóm mutatis mutandis a diakrón nyelvtanokra is érvényes. A magyar leíró nyelvtanokról annál az egyszerű oknál fogva nem szólok, hogy az utolsó átfogó magyar leíró nyelvtan (Bencédy J. – Fábián P.- Rácz E.- Velcsov M. 1968) 1966-ban íródott (első kiadása 1968-ban látott napvilágot), és ezért nem lenne helyes az újabb nyelvtudományi eredményeket számon kérni rajta. A nyelvtan bevezetőjének tanúsága szerint a könyv „anyagában és felfogásában elsősorban az akadémiai leíró nyelvtanra támaszkodik, ...mindamellett figyelembe veszi az újabb kutatási eredményeket is, elsősorban a transzformációs nyelvtan vívmányait" (6). Az újabb kutatási eredmények elsősorban azonban mégiscsak az akadémiai nyelvtan óta megjelent leíró munkákra utal, a transzformációs nyelvtan vívmányai nemigen érhetők tetten a munkában, de ezt nem is lehet tőle rossz néven venni.

2. Kérdésfeltevésünk szempontjából a nagy nyelvek esetében nem egy, hanem tucatnyi nyelvtant kellene megvizsgálnunk akkor is, ha az alsó időbeli határt valahol 1970 körül vonnánk meg. Erre a feladatra természetesen nem vállalkozhattam, ezért néhány reprezentatívnak tekinthető nyelvtant vettem közelebbről szemügyre.

2.1. Az angol nyelvtanok

Az első olyan nyelvtan, amely nemcsak a Bevezetőben említi meg a nyelvtudomány újabb eredményeit, hanem azokat szervesen be is építi a nyelvtanba a Quirk – Greenbaum – Leech – Svartvik-féle nyelvtan (Quirk et.al. 1972). A bibliográfiában több, mint kétszáz tétel szerepel, ezeknek majdnem fele elméleti munka. A tematikai gazdagodásra jellemző, hogy külön fejezetet kap a mondat aktuális tagolása, a fókusz és az emfázis kérdése. A nyelvtan külön fejezetet szentel a „komplex főnévi csoport" kérdésének. Ebben a fejezetben kerülnek bemutatásra a korlátozó és nem korlátozó vonatkozó mellékmondatok, valamint a főnévi és melléknévi igeneves szerkezetek. A tulajdonképpeni alárendelés (a *complementation* címszó alatt) az igék osztályozásán alapszik. Az egyes igeosztályokat a nyelvtan kritériumok segítségével határolja el egymástól. Pl. a *John*

called up the man 'János felhívta a férfit' mondatban a *called up* 'felhív' összetartozik, a *John called from the office* 'János a hivatalból hívott' mondatban a *from* '-ból/-ből,-tól/-től' nem tartozik az igéhez. Ennek igazolásához felhasználható egyik kritérium a szenvedő szerkezet képzése: a *The man was called up* 'a férfit felhívták' jó mondat, a **The office was called from* kb. 'A hivatal hívtakból' nem az. De szétválasztják a kétféle szerkezetet a kérdő mondatok is: az első esetben az ige bővítményére a *whom* 'kit', *what* 'mit', kérdőszókkal, a második esetben a *where* 'hol', *when* 'mikor', *how* 'hogyan' stb. kérdőszókkal kérdezhetünk rá. Az igeosztályok ismeretében a komplementáció osztályozásánál a döntő szempont az, hogy egy ige milyen komplementumot kíván vagy enged meg. Pl. a komplementum lehet egyszerű főnévi csoport (mint pl. a *see, cover* igék esetében), viszonyszós főnévi csoport (mint pl. a *decide on, pay for* igék esetében), finitumot tartalmazó tárgyi mellékmondat (mint pl. az *accept,* 'elfogad', *regret* 'megbán' igék esetében), nem finit mellékmondat (mint pl. az *expect* 'elvár', *promise* 'megígér' igék esetében) és így tovább. A nyelvtan az angol nyelvtanírás történetében valószínűleg először tesz említést az aspektusról és viszonylag részletesen tárgyalja a folyamatos-befejezett aspektuspárt. A nyelvtan szerencsésen ötvözi az elméleti kutatások és a leíró munkák eredményeit. (Ez még inkább érvényes ennek a nyelvtannak bővített és átdolgozott változatára: Quirk et.al. 1985).

Egy más típusú, de ugyancsak korszerű angol nyelvtan a Collins Cobuild English Grammar (főszerkesztő John Sinclair), amelynek első kiadása 1990-ben jelent meg. A nyelvtan koncepciójának újszerűségét jelzik már a fejezetcímek is. Íme, így hangzanak: 1. *Referring to people and things* ('Hogyan utalunk emberekre és dolgokra'), 2. *Giving information about people and things* ('Hogyan írjuk le az embereket és a dolgokat'), 3. *Making a message* ('Hogyan épül fel a közlés'), 4. *Varying the message* ('A közlés változatai'), 5. *Expressing time* ('Az idő kifejezése'), 6. *Expressing manner and place* ('A mód és a hely kifejezése'), 7. *Reporting what people say or think* ('Az idézés'), 8. *Combining messages* ('Közlések kapcsolódásai'), 9. *Making texts* ('Szövegalkotás'), 10. *The structure of information* ('Az információ szerkezete'). A nyelvtan példaanyaga teljes egészében a 20 millió szövegszót tartalmazó Cobuild (=Collins Birmingham University International Language Database) korpuszból származik. A korpusz kizárólag a 70-es és 80-as években publikált írott nyelvi és magnóra felvett beszélt nyelvi szövegekből áll. A nyelvtan az aktuális nyelvhasználat nyelvtana kíván lenni, a „potenciális nyelvhasználatról" nem szól. A nyelvtan nem tartalmaz bibliográfiát, felépítését, koncepcióját illetően azonban, mint ahogy erről az előbb említett fejezetcímek is tanuskodnak, az elméleti nyelvtudomány eredményeinek is sokat köszönhet.

2.2. A francia nyelvtanok

A franciáknak sokáig kellett várniuk az első korszerű leíró nyelvtan megjelenésére. A 60-as, 70-es és 80-as években megjelent nyelvtanaik még nagyon hagyományosak. A sok kiadást megért Larousse nyelvtan például (Chevalier et.al. 1964) ugyan utal a bibliográfiában elméleti munkákra (a strukturalistákon kívül a bibliográfiában Chomsky, Harris, Ruwet neve is szerepel), de a nyelvtan nem tükrözi az idézett szerzők elméleti eredményeit. Új szempont viszont a nyelvtanban, hogy kétféle nyelvi normát fogad el, az írott és a beszélt nyelvét. A beszélt nyelvi jelenségeknél olyan szerkezeteket is tárgyal, amelyek korábban nem kaptak helyet a nyelvtanokban.

A francia nyelvtanírásban a fordulatot két nemrég megjelent nyelvtan jelenti, melyekről érdemes bővebben szólnunk. Az első Pierre Le Goffic nyelvtana (Le Goffic 1991). A nyelvtan mindjárt az 1. fejezetben bevezeti a 'típus' – 'példány' és a 'mondat' – 'megnyilatkozás' oppozíciót. A mondat szerkezetének leírásánál figyelembe veendő szempontok közé sorolja (a) a logikai-grammatikai szerkezetet ('alany' – 'állítmány'), (b) az összetevős szerkezetet, (c) a szintaktikai relációkat leíró szerkezetet, (d) a tematikus szerepeket, (e) a téma – réma szerkezetet, és (f) a modalitást. Pl. a *Le chat mange la souris* ('A macska eszi az egeret') mondatban (a) 'a macska' az alany, az 'eszi az egeret' az állítmány, (b) 'a macska' főnévi csoport, az 'eszi az egeret' igei csoport, amely azonban tartalmaz egy főnévi csoportot is, (c) 'a macska' alanya az igének, 'az egér' a tárgya, (d) 'a macska' ágens, 'az egér' patiens szerepű vonzat, (e) 'a macska' a téma, az 'eszi az egeret' a réma, végül (f) a mondat modális alapértéke a kijelentő modalitás. A tárgyalás igeközponttú: az alapprobléma az igék lexikai ábrázolása. A nyelvtan külön fejezetet szentel a tárgyatlan és tárgyas szerkezeteknek, utóbbiaknál a francia hagyománynak megfelelően kettéosztja az egy és a két tárgy esetét. Ugyancsak külön-külön fejezetet kapnak az egyéb vonzatot tartalmazó mondatok.

Le Goffic nyelvtana nem tagadja meg a hagyományt, és nem újít ott, ahol erre nincs szükség, de nem húny szemet az elmúlt évtizedek elméleti kutatásinak eredményei fölött sem. Az idézett munkák fele elméleti jellegű, ezeknek főbb eredményeit beépíti a nyelvtanba.

Érdekes újítása a nyelvtannak, hogy négyféle normát fogad el: a beszélt nyelvi, írott nyelvi, irodalmi és köznyelvi normát.

Míg az előbb említett grammatika csak a mondattannal foglalkozik, az 1994-ben megjelent nyelvtan (Riegel et. al. 1994) teljes nyelvtant kíván nyújtani: fonetikai, fonológiai, alaktani, szemantikai, pragmatikai és szövegnyelvészeti fejezeteket is tartalmaz. A nyelvtan néhány nem franciául írott műre is hivatkozik, ami korábban halálos bűnnek számított. Az idézett munkáknak nagyobbik hányada elméleti jellegű. Az idézett száz valahány mű szerzői közül kb. 20 külföldi (a bibliográfiában általában műveik francia fordításával szere-

pelnek). A szemantikai fejezetben szó van lexikai és mondatszemantikáról. A lexikai szemantika lényegében strukturalista jellegű, a mondatszemantika néhány alapvető problémáját a nyelvtan a pragmatikával együtt tárgyalja. A pragmatikai fejezetben többek között a vonatkozás problémáiról olvashatunk (a generikus és partikuláris kijelentések különböző fajtáiról, a specifikus – nemspecifikus olvasatról, és így tovább). A mondattan beosztása többé-kevésbé hagyományos, de a tárgyalt anyagba szervesen beépülnek a nyelvtudomány újabb eredményei. A nyelvtan eléggé vázlatos, viszont minden fontos kérdésnél felsorolja a releváns irodalmat. Ebben áll legfőbb értéke.

2.3. A német nyelvtanok

Németországban az első lépést egy korszerű nyelvtan felé G.Helbig és J.Buscha nyelvtana (első átdolgozott kiadása 1981-ben jelent meg) jelentette. A nyelvtan koncepciója még viszonylag hagyományos, az idézett munkák nagyobbik része is tisztán leíró jellegű. Ugyanakkor azonban az elméleti kutatások hatásaként külön fejezetet kapnak benne a partikulák, melyek a nyelvtan felfogása szerint is külön szóosztályt alkotnak, és a módosító határozószók (Modalwörter).

Ugyanabban az évben jelent meg a keletnémet akadémia nyelvtudományi intézetében készült nyelvtan (Heidolph et.al. 19). A leíró nyelvtan elméleti igénnyel készült, de eléggé egyenetlen: az elméleti koncepciót nem sikerült mindenhol érvényesítenie. Legegységesebbek a fonológiai fejezetek, a fonológia tárgyalása lényegében a német fonológiai kutatás akkori szintjének felel meg. A morfológia tárgyalása ezzel szemben eléggé hagyományos. A nyelvtan a pragmatikáról is szól, de csak a szórend tárgyalásával kapcsolatban. A szerzők a mondattani fejezeteknél felhasználták a Studia Grammatica korábbi köteteinek eredményeit. A bibliográfia a szó igazi értelmében nemzetközi: a német nyelvű irodalmon kívül szép számmal szerepelnek hivatkozások angol, orosz, francia és skandináv munkákra. Érdemes azt is megjegyeznünk, hogy nem minden idézett munka vonatkozik a német nyelvre, ami komoly teljesítménynek számít egy leíró jellegű munkánál.

1985-ben jelent meg Peter Eisenberg német nyelvtana (Eisenberg 1985), amely eddig talán a legsikeresebb tudományos igénnyel megírt német nyelvtan. Eisenberg nyelvtana nem foglalkozik sem fonológiával, sem szemantikával, a morfológia és a szintaxis tárgyalására szorítkozik. A tematikai gazdagodást nem új fejezetcímek jelzik, hanem a fejezetek belső felépítése, mely így fest: (a) az első részben található az adatok prezentálása és az adatok közötti formális (morfológiai, szintaktikai) össszefüggések feltárása; (b) a második részben tárgyalja a nyelvtan a forma és funkció összefüggéseit; (c) a harmadik részben mutatja be a szerző azokat a témához tartozó kérdéseket, amelyek elméleti vagy nyelvtudománytörténeti szempontból különleges érdeklődésre tarthatnak számot. Minden fejezethez feladatok is tartoznak, melyek eddig megoldatlan kérdésekre is

vonatkozhatnak. A nyelvtanban a hagyományos témák mellett helyet kapnak a német és nemzetközi nyelvtudománynak a német nyelvtan szempontjából hasznosítható eredményei is. Ez persze nem volt egyszerű feladat, ahogy ezt a szerző a Bevezetőben maga is megjegyzi: „Auf der inhaltlichen Seite bestand die Hauptschwierigkeit im folgendem. Ein grosser Teil der Arbeiten zur deutschen Grammatik verwendet die mehr oder weniger restringierten Beschreibungssprachen der verschiedenen sprachwissenschaftlichen Schulen. Ein Zugang zu ihren Ergebnissen ist nur möglich, wenn man sich auf die Denkweise und die Formalismen der jeweiligen Schule einlässt. Das ist nicht immer einfach und hat die Verbreitung grammatischen Wissens behindert. Besonders im Studium, aber auch beim traditionell an grammatischen Fragen interessierten Publikum wird manches kaum zur Kenntnis genommen. Zwar wäre eine vollständige Umsetzung solcher Ergebnisse in eine verständliche, formal nicht restringierte Sprache die Quadratur des Zirkels. Der 'Grundriss' versucht aber, die terminologischen und theoretischen Barrieren zwischen der unmittelbar zugänglichen deskriptiven und der schwerer zugänglichen konstruktivistischen Grammatik so weit abzutragen, dass man an möglichst viele Aussagen über die Sprache selbst herankommt" (9). Az érvelésnél itt-ott a szerző idegen nyelvi anyagot is felhasznál. Számára nemcsak a megállapodott tudás közvetítése a fontos, hanem a problémák iránti érzékenység fejlesztése is. Éppen ezért a nyelvtan felhasználható az elméleti nyelvészeti stúdium előkészítéseként is.

4. Vajon milyen általános tanulságot vonhatunk le a három nyelv néhány leíró nyelvtanának vizsgálatából? Azt tapasztaltuk, hogy az elméleti és leíró munkák közti szakadékot leggyorsabban az angol nyelvtanírók hidalták át. Ez nem véletlen: a hatalmas mennyiségű angol nyelvű elméleti nyelvészeti irodalom miatt még a hagyományos iskolázottságú és ízlésű angol nyelvész sem teheti meg azt, hogy nem vesz tudomást a nyelvtudomány újabb fejlődéséről. Németországban is elég hamar (a 70-es évek végén, a 80-as évek elején) születtek olyan leíró munkák, amelyek szerzőik alapos elméleti felkészültségéről tanuskodnak. A német nyelvtudomány némi fáziskéséssel ugyan, de megtartotta 'nagyhatalmi' helyzetét. Franciaországban más volt a helyzet: a franciák (is) azt hitték, sajnos túlságosan is sokáig, hogy nem kell tudomásul venni azt, ami kívülről jön. A francia nyelvtudomány csak most kezd ismét magára találni. Mindent összevetve megfigyeléseinket – erősen sarkítva – talán így általánosíthatnánk: egy nyelv nyelvtana olyan, mint amilyen az ország nyelvészete.

A leíró nyelvtanok vizsgálata azonban egyéb tanulsággal is jár. Úgy tűnik, a speciális nyelvészet ma jobban rászorul az elméleti nyelvtudományra, mint régebben. Nélküle szükségszerűen anakronisztikussá válik. Megítélésem szerint a legjobb tudományos igényű leíró nyelvtanokat azok készítették, akik maguk is művelik az elméleti nyelvészetet. Az angol nyelvtanírók közül Leech kitűnő

elméleti nyelvész is, Le Goffic és Riegel elméleti nyelvészként kezdték pályafutásukat és jelenleg is művelik e tudományt, Eisenberg pedig elsősorban elméleti nyelvész és egy jól működő elméleti tanszék vezetője.

Végül azt is megállapíthatjuk, hogy az általános nyelvészet nem különbözik annyira a speciális nyelvészettől, mint azt korábban hittük. Az elméleti munkák is speciális nyelvészeti kutatásokra épülnek, ilyen kutatások nélkül elképzelhetetlenek. Persze az elméleti és leíró nyelvészeti munkák célkitűzése más, de merev szétválasztásuk nem indokolt. Két különálló diszciplínáról ma már aligha beszélhetünk.

Irodalom

Bencédy J. – Fábián P. – Rácz E. – Velcsov M. 1968. A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.

Chevalier, J–C. – C.Blanche–Benveniste – M.Arrivé – J.Peytrand. 1964. Grammaire Larousse du français contemporain. Larousse, Paris.

Eisenberg, P. 1994. Grundriss der deutschen Grammatik. Metzler, Stuttgart/Weimar.

Heidolph K.–E. – W.Flaming – W.Motsch. 1981. Grundzüge einer deutschen Grammatik. Akademie–Verlag, Berlin.

Helbig, G. – J.Buscha. 1981. Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht . VEB. Verlag Enzyklopädie, Leipzig.

Le Goffic, P. 1991. Grammaire de la phrase française. Hachette, Paris.

Quirk, R. – S.Greenbaum – G.Leech – J.Svartvik. 1972. A Grammar of Contemporary English. Longman, London.

Quirk, R. – S.Greenbaum – G.Leech – J.Svartvik. 1985. A Comprehensive Grammar of the English Language. London, Longman.

Riegel, M. – J.Ch.Pellat – R.Rioul. 1994. Grammaire méthodique du français. Presses Universitaires de Françe, Paris.

Sinclair, J. 1990. English Grammar. Collins–Cobuild, London.

Telegdi Zs. 1961. A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről. Az MTA Nyelv–és irodalomtudományi Osztályának Közleményei 18: 11–27.

Telegdi Zs. 1969. Megjegyzések általános nyelvészetünk helyzetéről. Nyelvtudományi Közlemények 71: 227–241.

Telegdi Zs. 1977. Bevezetés az általános nyelvészetbe. Tankönyvkiadó, Budapest.

Az analógia jelentése az arab nyelvtani irodalomban

MARÓTH MIKLÓS

The author examines the role of analogy in the early and late Arabic literature on grammar. It is a traditional question, how far the Arabic sciences were influenced by the methodology of the Islamic religious sciences. Answering this question the author calls the attention to three different meanings of analogy. He points out that the first two meanings (regular or standard forms on the one hand, weak forms explained as regular on the basis of a certain similarity on the other) are known in classical grammatical works as well. The third meaning of analogy (analogical reasoning) is known in Islamic legal texts. It was introduced by al-Šâfiʿî (d. 820) as the fourth source of Muslim law and then it was spread in other Arabic sciences as well. It was in the tenth century that this third meaning of analogy emerged in grammatical treatises, especially in that of al-Anbarî. In Arabic grammatical literature the first two kinds of analogy can be regarded as part of the classical grammatical heritage, while the third kind of analogy is result of the internal development of the Islamic sciences.

Közismert tény, hogy a muszlim teológia alapvető módszerét az *analogikus következtetés* (arabul: *qijâs*) jelentette. Ebből, valamint a muszlim teológiának az arab tudományos gondolkodásban, annak fejlődésében betöltött mintaadó szerepéből következően az analogikus következtetés vált az úgynevezett „arab tudományok" (ide tartoztak az arab nyelvhez kötött tudományok mind) legfőbb módszertani eszközévé, szemben az aristotelési szillogizmusokat használó úgynevezett „görög tudományokkal" (azaz a filozófia fogalma alá tartozó tudományokkal, mint a természettudományi, matematikai, stb. tudományok).

Abú Ḥanîfa (megh. 767-ben) volt az első kiemelkedő muszlim jogtudós, aki megengedte, hogy a Korán és a szunna szövegén túlmenő egyéni véleményt dolgozzanak ki a tudósok olyan esetekre, amelyekre nézve e két forrásban nem volt megfelelő előírás. Jogi rendszerében az egyéni véleménynek az alapját mindig valamilyen, a Koránban vagy a szunnában megtalálható hasonló esetnek kellett képeznie. Az ő rendszerét követő kádik szabadságában állt döntéshozatalukkor a Koránnak vagy a hagyománynak (szunnának) hasonló esetekre vonatkozó előírására hivatkozva ítélniük minden olyan esetben, amelyre nézve egyrészt nem volt kinyilatkoztatott szöveg, másrészt prófétai előírás sem. Ennek az eljárásnak a során a kádi a neki helyesnek látszó, neki tetsző (ennek a terminusa: *istiḥsân*) véleményét (terminusa: *raʾj*) dolgozta ki.

Ibn Mâlik (megh. 795-ben) volt a következő kiemelkedő jogtudós. Ő azonban sokkal inkább hagyománytisztelő volt és ezért nem tért el a Korán és a szunna előírásaitól. Az analógián nyugvó következtetéseket nem tartotta mértékadónak.

Al-Šâfi^{c}î (megh. 820-ban) tevékenysége nyomán azonban polgárjogot nyert az analogikus következtetések egy sajátos formája az általa alapított iskola tevékenységében, mégpedig a Koránon, a szunnán és a *consensus doctorum*-on kívül mint a negyedik, az előzőekkel azonos súlyú jogforrás.

Mind al-Šâfi^{c}î analogikus következtetése (*qijâs*), mind Abú Ḥanîfa véleménye (*ra'j*) az ismert és a forrásként szolgáló szövegben leírt, valamint az új, eddig még nem szabályozott eset hasonlóságán alapult, de kettejük eljárása között volt egy alapvető különbség. Abú Ḥanîfa iskolájában a jogtudósok a hasonló eseteket összehasonlították és mérlegelték, mégpedig úgy, hogy eközben többékevésbé saját szubjektív benyomásaikat követték. Ezzel szemben al-Šâfi^{c}î és követőinek analogikus következtetése szigorú szabályokat követett és a hasonlóság egy jól definiált elméletéből indult ki. Eljárását sajátos terminológia írja le, és a terminusok pontos jelentése mind a hasonlóság elméletének az imént említett jól definiált formáján alapul.

Ebben a šâfi^{c}ita elméletben a *qijâs*-nak a pontos neve *qijâs al-ghâ'ib ^{c}alâ al-šâhid* (következtetés az ismeretlenre az ismert alapján). A következtetéshez két egymáshoz hasonló dologra van szükség. Közülük az egyiket, az ismertet vesszük az alapesetnek (*'asl*), a másikat, az ismeretlent leszármaztatott esetnek (*far^{c}*) nevezzük.

Ha a két dolgot egyszerű hasonlóság köti össze, akkor a következtetést *qijâs al-šabah*-nak avagy 'amârat-nak nevezzük. Az ilyen egyszerű hasonlóságon alapuló következtetés eredménye csak *vélemény* lehet. Ha a hasonlóság a két dolog között strukturális hasonlóság, akkor a részek hasonló struktúrájú elrendeződése mögött azonos okot, avagy *motívumot* (arabul: *^{c}illat*) tesznek fel, amelynek a jelenléte vonja maga után a két különböző dolog fölépítésében található hasonlóságot.

Az egykor tévesen Kornutusnak tulajdonított, de mai tudásunk szerint ismeretlen szerzőtől származó rövid rétorikai traktátusban a hasonlóságról a következő, az eddig elmondottakkal összhangban álló megállapítást olvashatjuk: „A hasonlóságokból származó hely maga is kettős. Az egyik esetben valamilyen tulajdonságbeli hasonlóságról van szó, a másikban pedig analógiáról. Ez inkább illik a bizonyításokhoz.[1] Azaz az ókori görög rétorikai iskolák is tisztában voltak már azzal, hogy az egyszerű hasonlóság bizonyítás szempontjából kevesebbet ér, mint az elrendezésben, a fölépítésben megmutatkozó hasonlóság.

[1] Anónymou tekhné rhétoriké. Tekhné tou politikou logou. in: Rhetores Graeci, II. ex L. recognitione L. Spengel ed. C. Hammer, Lipsial, 1894 383, 10–13: ὁ δὲ ἐκ τῶν ὁμοίων καὶ αὐτὸς διπλοῦς· τὸ μὲν γὰρ κατὰ τὴν ποιότητα ὁμοιόν ἐστι, τὸ δὲ κατὰ τὴν ἀναλογίαν, ὅπερ εἰς τὰς ἀποδείξεις μᾶλλον ἁρμόττει.

A strukturális hasonlóságon alapuló következtetés neve *qijâs al-ʿillat*, és az ilyen következtetés az általános vélemény szerint igazi tudást eredményez. A motívum (*ʿillat*) megléte mind a protasisban, mind az apodosisban azzal jár, hogy mindkettőben ugyanazt az állítmányt (*ḥukm*) találhatjuk meg.

A továbbiakban analogikus következtetésekről, analógiáról beszélve mindig erre, a muszlim teológiában és jogtudományban polgárjogot nyert következtetési elméletre utalok.

Már több elmélet is született annak magyarázatára, hogyan és milyen úton jutott el az analogikus következtetések elmélete a muszlim tudósokhoz.

A muszlim vallástudósok hagyományos válasza erre a kérdésre az, hogy a *qijâs* maga a Koránban már megtalálható, használata onnan, tehát isteni sugalmazásból származik. Azt is igyekeznek bizonyítani, hogy a szunna forrását jelentő hagyományok (*ḥadîth*) irodalma is alapvetően az analógia módszerére támaszkodik.

Más tudósok, mint például J. Schacht, arra az eredményre jutnak, hogy a hasonlóságon alapuló következtetések elmélete és gyakorlata a zsidó hagyományból került az iszlám vallástudomány különböző diszciplínáiba.

Sem az első, sem a második nézetet nem támogatja az a nélkülözhetetlen körülmény, hogy a föntebb leírt elmélet és a hozzá kapcsolódó terminológia kimutathatóan meglenne bennük. Márpedig az elmélet és az elméletet leíró terminológia megléte nélkülözhetetlen abból a szempontból, hogy mindhármukban a hasonlóságon alapuló azonos módszerről beszélhessünk.

G. E. R. Lloyd ugyanis kimutatta könyvében,[2] hogy az ismeretelmélet legegyszerűbb és már primitív fokon is alkalmazott módszere a hasonlóság és a különbözőség megfigyelésén alapszik. A hasonlóság megfigyelése mind a zsidó, mind a korai muszlim hagyományban jelen van. Ennek ismeretében azonban azonnal ki kell jelentenünk, hogy a hasonlóság eme korai időkben való kezelése nem azonos azzal, amit az al-Šâficî tevékenysége után a jogi iskolájában elterjedő *qijâs al-ghâ'ib ʿalâ al-šâhid* esetében figyelhetünk meg. Itt is, ott is hasonlóság alapján igyekszenek új ismereteket szerezni, mégis a két eljárás között óriási módszertani különbségeket eredményez az elméleti háttér hiánya vagy megléte.

Egy korábbi munkámban[3] igyekeztem kimutatni, hogy a *qijâs*-nak az itt leírt elmélete görög forrásokból származik. A hasonlóságon alapuló analogikus következtetéseknek itt leírt elmélete kimutatható az epikureus kanonikában éppúgy, mint az empírikusok tudományos módszertanában. Ez a következtetési eljárás különböző csatornákon juthatott el az arabokhoz, így például az egyházatyák és

2 E. R. Lloyd, Polarity and Analogy. Cambridge 1966.

3 Egy előadásban St. Andrews-ban az ottani egyetemen. Az előadás később egy hosszabb lélegzetű munka részeként fog megjelenni.

a keresztény arab teológusok munkáin, a keresztény hittudósok negyedik században lefolytatott krisztológiai vitáin, az orvostudományi irodalmon és más forrásokon keresztül.[4]

Az eddig elmondottak azt mutatják, hogy véleménykülönbség van köztem és más kutatók között, akik szerint az analógia alkalmazása volt a korai arab grammatikusok legfőbb módszere. Az évszámok összehasonlítása egyrészt, a terminológia összevetése másrészt arra utal, hogy a grammatikusok esetében a *qijâs*-nak egy olyan jelentésével kell számolnunk, amely nem azonos a teológusoknál látott jelentésével. Ha a *qijâs* eredetének és jelentésének kérdésében tisztábban akarunk látni, akkor alaposabban meg kell nézni, mit is jelent az analógia a nyelvtani irodalom esetében.

A kérdés tisztázása egy hosszabb könyv feladata lehetne, ezért itt csak néhány olyan részletre kell korlátozni magunkat, amelyek az eddigi kutatásokban talán nem kaptak kellő figyelmet.

Vizsgálódásainkat Khalîl ibn Ahmaddal (717-778) kell kezdenünk. Ő volt az első olyan nyelvtantudós, aki az analógiát alkalmazta módszerei között. Abú Ḥanîfa kortársa volt. A basrai nyelvészeti iskola egyik legkorábbi tagja.[5] A kutatók Keleten és Nyugaton egyaránt egyetértenek abban, hogy a kúfai és a basrai nyelvészeti iskolák alapvető különbsége abban jelölhető meg, hogy más módszertani alapokon építkeztek: a basraiak az analógiára támaszkodtak, a kúfaiak ezzel szemben a hagyományt részesítették előnyben.[6]

A basrai iskola hagyományos beállítottságát jól jellemzi W. Reuschel, amikor azt állítja, hogy mind a próza, mind a költészet területén a nyelv és a stílus bíráiként működtek. Látva a nyelvi megoldások gazdag választási lehetőségeit egyeseket közülük jónak (*ḥasan*), másokat lehetségesnek (*ǧá'iz*), ismét másokat rossznak (*qabîḥ*) minősítettek. A nyelvi kifejezések íly módon való osztályozása fontos szerepet játszott a mondattani és stilisztikai elemzésekben.[7]

A basrai iskolában általánosan elfogadott nézet szerint a kivétel nélküli formákat alapesetnek, „gyökér"-nek (*'aṣl*) minősítették. A szabályos formától való mindennemű eltérést *analógiával* igyekeztek magyarázni, mégpedig vagy külső

[4] A görög példák közül most csak egy műre szeretnék utalni: Galeni subfiguratio emperica. in: K. Deichgräber: Die griechische Empirikerschule, Berlin-Zürich 1965. 42-90. Angol földolgozásban: Galen, Three Treatises on the Nature of Science. ed. M. Frede, Indianapolis, Indiana, 1985, 23-45.

[5] Mahdi al-Makhzúmî, *Madrasat al-Kúfa wa manahağuhâ fî dirâsat li-lughat wa 'l-nahw* Cairo 1958. 46-47; W. Reuschel, *Al-Khalîl ibn Ahmad, der Lehrer Sîbawaihis, als Grammatiker,* Berlin 1959.

[6] al-Makhzúmî, i. m. 47-50; Reuschel, i. m. 16.

[7] Reuschel, i. m. 16: „... sie wurden wohl hauptsächlich für stilistische Unterscheidung verwendet ..."

formális, vagy belső racionális tényezőkre támaszkodó magyarázatokkal.[8] Az analógia lehetővé tette a szabálytalan formák szabályosakként való magyarázatát.

Mahdî Makhzûmî szerint az arab nyelvtantudósok sok tekintetben függtek egymástól. Elfogadja a basrai és a kúfai iskola föntebb adott jellemzését, és a módszertani különbségeiket a két város kulturális különbségével igyekszik magyarázni. A kúfai nyelvtudósok ugyanis leginkább a városban nagyon erős Korán-olvasók (*qurrâ'*) iskolája hatásának voltak kitéve, márpedig ők a szent szövegek helyes kiejtésére törekedve a hagyományra támaszkodtak. Azt igyekezték reprodukálni, amit hallottak. Számukra a tudás halláson alapuló (*samᶜî*) volt.[9]

A basrai nyelvészek ezzel szemben a városukban működő teológiai iskolával voltak szoros kapcsolatban. Ebből következőleg ők a városban élő teológusok és jogtudósok módszereit vették át. Wâsil Ibn ᶜAṭâ' (megh. 748-ban), a racionális teológiai irányzat megalapítója és ezen belül a muᶜtazilita iskola apja, Basrában élt. Ő a híres Hasan al-Basrî tanítványa volt.[10]

A jogtudomány (*fiqh*) és a jogtudósok (*fuqahâ'*) tevékenységének más tudományokra gyakorolt hatását már G. Anawati méltatta.[11] Anawati nem bizonyítja állításait, mivel az épp most idézett véleményét evidensen igaznak tartja. Ezt a nézetét igazolja G. Endress is, amikor a nyelvtan és a jogtudomány módszertani kapcsolataira mint a szakirodalomban közismert és elfogadott tényre hivatkozik.[12] Idézett művében az *ᶜillat, 'asl* és *farᶜ* terminusokról a következőket mondja:

„Auf die Zusammenhänge zwischen den methodischen Prinzipien der arabischen Grammatik und der Prinzipienlehre der islamischen Jurisprudenz ... ist schon verschiedentlich hingewiesen worden. Beide Disziplinen gehen aus von einem Fundus garantierter Sätze, den *usûl* ..., auch *adilla* (Beweise ...): im Recht die durch den Koran, den Propheten oder eine andere unumstrittene Autorität

8 G. Weil *Die grammatischen Schulen von Kufa und Basra* Leiden 1913. 9: „Nachweise für die Richtigkeit dieser scheinbar unregelmässigen Formen sind die Häufigkeit ihres Vorkommens und die äusserlich schematische oder innerlich rationelle Folgerichtigkeit der Ableitung der abgeleiteten Formen aus den Grundformen. Je nachdem, in welchem Masse diese beiden Kriterien, der Usus (istiᶜmâl) und die Analogie (qijâs) in jedem Falle nachzuweisen sind, ist es erlaubt, weitere Formen nach ihrem Muster zu bilden."[9] Mahdi al-Makhzúmî, i. m. 22-43.

10 Mahdi al-Makhzúmî, i. m. 368-369.

11 G. Anawati, Philosophy, Theology and Mysticism. in: The Legacy of Islam. ed. J. Schacht-C. E. Bosworth, Oxford, 1974. 354: „First of all, the formation of the schools of grammarians, one at Kufa and one at Basra. Discussions between philologists led to the elaboration of a certain number of categories with an exact vocabulary, of which philosophy did not fail to make use. Still more influential was the activity of the schools of religious law ... It is interesting to note the place taken by logic in these discussions, an 'ancient logic' centred entirely on reasoning by analogy (*qijâs*)."

12 G. Endress, Grammatik und Logik; Arabische Philosophie im Widerstreit. In: Sprachphilosophie in Antike und Mittelalter. hrsg. B. Mojsisch – Br. Grüner, Amsterdam, 1986. 163-233.

gefällten Entscheidungen, in der Grammatik die ausnahmslos verwendbaren Grundformen der Sprache. Beide auch gewinnen aus diesen Wurzeln ein kohärentes System abgeleiteter Sätze, *furû ᶜ* ..., indem sie im *'asl* eine Norm (ᶜilla, ratio legis) ermitteln, welche per analogiam auf das fragliche Einzelproblem – den zu entscheidenden Rechtsfall, das Rektionsverhältnis des vorliegenden Ausdrucks – appliziert werden kann. Diese Verfahren (*qijâs,* das Massnehmen an einem 'Richtmass') ist also mehr als eine lose Entsprechung, welche Wahrscheinlichkeit begründet; es enthält bei den islamischen Gelehrten den strengen Charakter einer logischen Figur: die *ᶜilla* ist der terminus medius (cf. An. post. 90a6) eines (hypothetischen) Syllogismus."[13]

Az idézett szöveg jól mutatja, mennyire megzavarja az arab filozófusok és muszlim teológusok néhány félreértett logikai tanítása a kutatókat. Ebben az összefüggésben utalnom kell az *ᶜillat* terminusnak mint *terminus medius*-nak a magyarázatára, valamint az aristotelési *terminus medius* fogalomnak a hipotetikus szillogizmusokkal való lehetetlen összekapcsolására. Abban a művemben, amelyben rekonstruáltam a hipotetikus szillogizmusok tanát, igyekeztem kimutatni azt is, hogy az „ok" szót ott az arab *sabab* adja vissza, az *ᶜillat* terminus ellenben teljesen ismeretlen, de ezen túl is a „motívum" fogalmának abban az elméletben nincs is helye.[14]

Most csak arra akarok rámutatni, hogy az idézett szövegben a vallási törvény és a nyelvtan kérdéseit a szerző párhuzamosan tárgyalja, figyelmen kívül hagyva a kronológiai különbségeket. A muszlim jogtudomány közismerten a nyolcadik század második és a kilencedik század első felében ment át nagy fejlődésen (a végpontokat a 767-ben meghalt Abû Ḥanîfa és a 855-ben meghalt Ibn Hanbal jelentik).[15] Az analogikus bizonyítást a 820-ban meghalt al-Šâfiᶜî vezette be.

Az arab nyelvtani irodalom néhány évtizeddel korábban ment át hasonló gyors fejlődésen (Khalîl ibn Ahmad, megh. 778-ban, Sîbawaihi, megh. 770-ben). A kronológiai különbség tehát arra int bennünket, hogy ne beszéljünk minden különbségtétel nélkül egyszerűen *qijâs*-ról mindkét tudományágban, amíg meg nem vizsgáltuk, azonos-e a jelentésük. Az évszámokból ugyanis jól látható, hogy a módszertani példának kikiáltott jog mértékadó művei a nyelvészetileg mértékadó művek után jöttek létre. Ebben az esetben viszont arról a párhuzamos fejlődésről, amelyet G. Endress műve sugall a fönti idézet tanúsága szerint, szó sem lehet.

Hasonló bizonytalanságokat másutt is találhatunk. H. Fleisch az arab nyelvtan kérdéseinek szentelt alapvető művében nem ad világosabb magyarázatot a

13 i. m. 176-177.

14 A szükséges részletek megtalálhatók az alábbi műben: M. Maróth, Ibn Sina und die peripatetische „Aussagenlogik", Budapest-Leyden 1989.

15 L. Milliot, Introduction a l'étude du droit musulman. Paris 1953. 11-12.

minket érdeklő kérdésre, mint amennyit Endress művében találhatunk. Művében azt olvashatjuk, hogy az arab nyelvtudósok célja az ún. standard rögzítése volt, és mi ezt ismerjük mint *qijâs*-t.[16]

A nyelvi jelenségek különböző fajtáit megvizsgálva megállapítja, hogy a mondattan területén sokkal nehezebb volt a nyelvi tényeket az analógia alá rendelni, mint a fonetikában. E problémával szembesülve két elvet követtek: 1. megkülönböztették az „erős" és a „gyönge" formákat; 2. figyelembe vették a hasonlóságot és a különbözőséget, amikor megállapították a „gyökér", az alap formákat és a származtatott, „elágazó" eseteket.[17]

A folytatásban azt mondja, hogy a basrai hagyományban a *qijâs* megelőzi a szöveget („A Basra le *qijâs,* «(l'analogie», passe avant les textes") és a basrai tudósok gyakran hasonlították a bírókat a nyelvtudósokhoz („Chez les Basrites, comparer le grammairien au juge est chose fréquente").

Fleisch is hivatkozik a nyelvtan és a jog párhuzamosságára, említés nélkül hagyva az *analógia* terminus esetleges jelentéskülönbségét a különböző tudományokban, vagy éppen a nyelvtani és a jogi művek születésének különböző időpontjaiban.

Sîbawaihi könyvét (*Al-kitâb*) olvasva azonnal észrevesszük, hogy óvatosaknak kell lennünk. Ő e legkorábbi és egyben legnagyobb nyelvészek közé tartozik, mégpedig a teológusok racionális módszereit követő basrai iskola tagjaként. Ha könyvét összehasonlítjuk al-Šâfi^{c}î *Risâlat* című művével, akkor észrevehetjük, hogy nála a *qijâs* terminus nem fordul elő olyan gyakran, mint az utóbbiban. Sîbawaihi ezen túlmenően nem ismeri az analogikus következtetésnek sem azt az elméletét, sem azt a terminológiáját, amelyet a bevezetőben éppen al-Šâfi^{c}î munkássága nyomán írtunk le.

Sîbawaihi, aki időben egy fél évszázaddal előzte meg al-Šâfi^{c}ît, nem használta magát a *qijâs* szót sem terminus értelemben, hiszen gyakran helyettesíti más kifejezésekkel. Ez nem fordulhatna elő al-Šâfi^{c}î jogi művében, mivel a szó ott olyan terminus technicus, amelynek jól definiált jelentése van, és ebben a minőségében nem lehet más terminussal helyettesíteni.

Sîbawaihi művében például a következőket olvashatjuk: *Mâ aḥsana ^{c}Abdallâh. Za^{c}ama al Khalîlu annahu bi-manzilati qawlika: šay'un 'aḥsana Abdallâhi.*[18]

Ebben a mondatban a bi-manzilati kifejezés azt sugallja, hogy a két mondat analogikus. A folytatásban (*fa ğa^{c}alahu lahu mithâlan wâḥidan jağrî ^{c}alaihi, fa šubbiha hâdha bi-mâ laisa min al-fi^{c}l...*) a (*šubbiha* szó, valamint a *mithâlan*

16 Henri Fleisch, Traité de Philologie Arabe 1., Beyrouth 1961. VIII: „Le grand effort des grammairiens arabes a été précisément d'établir la norm: le *qijâs*."

17 I. m. 6: „Le concept de ressemblance (*šibh*) et diversité (*farq*), autrement dit de la *ressemblance partielle* (1) permet d'établir des rapports entre des mots différents et donc de constituer *'asl* et *far^{c}*."

18 Sîbawaihi: Al-kitâb 1., ed. ^{c}Abdassalâm Mohammad Hârûn, Cairo 1988. 72-73.

wâḥidan kifejezés mutatja, hogy a hasonlóság, mégpedig az egy, szabályosnak, mércének tekintett formához mért hasonlóság szerepet játszik ebben a két mondatban.

Nemcsak a hasonlóság gondolata merül föl az idézett szakaszban. A kritikai apparátusból láthatóan néhány kéziratban ugyanis volt egy olyan szakasz, amely al-Akhfašra hivatkozva azt mondja, hogy a különböző formák közül az egyik *aqjas* (azaz analogikusabb, hasonlóbb), mint a többi. A két fogalom, hasonlóság és *qijâs* tehát még nincsenek meghatározott, egymáshoz jól definiált módon kapcsolódva.

Később Sîbawaihi megvizsgálja a következő két mondatot: *ḍarabanî wa ḍarabtu qawmuka* és *ḍarabûnî wa ḍarabtu qawmaka.* Mindkét mondatban a *qawm* szó az emberek egy csoportját jelöli, mégis a hozzá kapcsolódó ige egyes számú. Sîbawaihi véleménye szerint mindkét esetben helyes a mondat, jóllehet egyik esetben sem szép.

Hasonló esetre példa az alábbi is: *huwa aḥsani al-fitjâni wa aǧmaluhu,* ahol az egyes számú harmadik személyben álló *hu* szuffixum utal a többes számú *al-fitjâni* szóra.[19] Ezt az utóbbi mondatot nem szabad helyesnek tartani.

E példák összehasonlítása al-Akhfaš szerint nem helyes. Szerinte ezek összevetése *radî' fi 'l-qijâs* (rossz analógia), ugyanis ha elfogadjuk, akkor helyesnek kell majd minősítenünk az olyan mondatokat, mint *aṣḥâbuka ǧalasa.* Ez az utóbbi, grammatikailag helytelen mondat nem analóg *(lâ juqâsu ᶜalaihi) a huwa aẓrafu 'l-fitjâni wa aǧmaluhu* mondattal.

Mindezek a kifejezések (*bi-manzilat, šubbiha, aqjas, juqâsu ᶜalâ* stb.) egy jól körülhatárolható szövegösszefüggésben azt mutatják, hogy a korai nyelvtani irodalomban a terminológiát még nem rögzítették. A központi gondolat lényege a hasonlóság fölfedezése két dolog, jelen esetben két mondat között, ezek összehasonlítása, de ezt a módszert különböző terminusokkal írják le. A terminusok megválasztását stilisztikai megfontolások határozzák meg. A *radî' fi 'l-qijâs* kifejezés nem azt mondja, hogy az analóg bizonyításba hiba csúszott, hanem csak annyit állít, hogy a két összehasonlított dolog, azaz a mi esetünkben a két nyelvtani jelenség között nincs igazi hasonlóság.

A példák azt mutatják, hogy mind Sîbawaihi, mind al-Šâfiᶜî ismeri a *qijâs* szót, de azt különböző módokon használták. Ha meg akarjuk érteni, hogy mi a szó jelentése Sîbawaihinál, akkor a klasszikus grammatikai szövegekhez kell fordulnunk. Jól ismert tény az, hogy „analógia" és „anomália" ismeretelméleti princípiumoknak számítottak a klasszikus görög és latin nyelvtani irodalomban.[20]

19 I. m. 79-80.

20 H. Steinthal, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik, Berlin, 1863. 435-524.

Ha példákat akarunk idézni arra, hogy miként vették az analógiát figyelembe a klasszikus hagyomány hívei, akkor vegyük elő az egyik Donatushoz írt anonim kommentárt. Ebben azt olvassuk: *principis* a *princeps* genitivusa. A genitivus egy szótaggal hosszabb, mint a nominativus. Ebben a tekintetben eltér az *anceps, biceps, triceps* szavaktól, mert ezek genitivusa két szótaggal hosszabb: *ancipitis, bicipitis, tricipitis*. A szerző magyarázatot is fűz ehhez: „Hoc ita soluendum est, quod princeps ex praepositione illa, quae est prae, et a uerbo capio, capis conponitur, praeceps ver et anceps et biceps et triceps, quae duabus syllabis contra analogiam crescunt, a nomine, quod est caput, quod est trisyllabum in genetiuo; ..."[21]

Az *analogia* szó nyelvtani szövegekben olyan összefüggésben szokott előfordulni, mint *secundum analogiam et regulam, analogia et regula, non subiacent regulis et analogiam non servant.*[22] A terminus jelentése és használatának célja emlékeztet bennünket arra, amit Reuschel szövegéből idézve láthattunk, ahol az állt, hogy a szabálytalan formákat a *qijâs* segítségével az arab nyelvtudósok szabályosként tudták magyarázni.[23]

G. Weil kimutatta, hogy az analógia terminusnak három különböző jelentése volt al-Anbarî nyelvtanában: 1. jelentette két dolog közt a hasonlóságon alapuló viszonyt, 2. azt a szabályos formát, amelyre az analógia segítségével vonatkoztatjuk magyarázatunkat, 3. a hasonlóságon alapuló viszonyt és az arra épülő következtetést, ahogyan az a *kalâm* (racionális teológia) elméletében megtalálható.[24]

Ha al-Anbarî könyvét kézbe vesszük, akkor azonnal észrevesszük, hogy a korábbi nyelvtanokkal szemben számos új dolgot tartalmaz. Egyébként maga al-Anbarî is megmondja világosan, hogy egy sajátos nyelvtani módszert igyekezett kidolgozni.[25] A nyelvtan terén kifejtett új nézetei azonban mindenki számára jól ismertek, aki a racionális teológusok és a jogászok módszertanát jól ismeri.

A *qijâs* különböző típusait ismertetve a szöveg beszél *qijâs al-ʿillat, qijâs al-ṭard* és *qijâs al-šabah*-ról.[26] Korábbi forrásaink a *qijâs*-ról általában, minden

21 Ars anonyma Bernensis, in: H. Keil: Grammatici Latini 8. Anecdota Helvetica quae ad Grammaticam Latinam Spectant. ed. H. Hagen, Olms, 1961, 122.

22 I. m. 124, 8. sor; 126, 34. sor; 147, 11. sor.

23 Reuschel, i. m. 16: „Mit dieser ‚Methode' grammatischer Beweisführung konnte der arabische Grammatiker fast jede ausserhalb seiner Regeln stehende sprachliche Erscheinung doch noch als ‚regilär' erklären. Auch Sîbawaih macht davon regen Gebrauch."

24 G. Weil, Die grammatischen Schulen von Kûfa und Baṣra. Leiden 1913. 27: „1. bedeutet es das Prinzip der Analogie, das der einzelnen grammatischen Proportion zu Grunde liegt, und diese Proportion selbst; 2. den aus der Analogie gefolgerten Schluss d. h. die Regel oder die Regelm(ssige Form ... und 3. die analogistisch-rationelle Beweisführung im Sinne von kalam im Gegensatz zu anderen Beweismöglichkeiten ..."

25 Al-Anbarî, *Luma'l-adillat fî usûl al-nahw,* ed. Attia Amer, Göteborg-Uppsala 1963. XIII: „Al-'Anbarî déclara donc être le premier qui eut écrit un ouvrage sur la méthodologie grammaticale, et qui eut ajauté deux «sciences des lettres». Ugyanez a gondolat megismétlődik a XX. lapon is.

26 Attia, Amer, 53-60.

megszorítás és fölosztás nélkül beszélnek, viszont al-Anbarî mind a funkcióját úgy írja le, mind pedig a fölosztását úgy adja meg, hogy az teljes összhangban áll a vallástudományokból jól ismert terminológiával.[27]

Al-Anbarî védelmezi a *qijâs*-ról alkotott nézeteit mindazokkal szemben, akik kritizálják. A „Válasz mindazoknak, akik elvetik az analógiát" (*Fî radd ᶜalâ man ankara al-qijâs*)[28] című fejezetével azt bizonyítja, hogy a *qijâs* nála használatos formáját olyan újításnak tartották, amelynek sok ellenzője volt. Nyíltan elismert és hangoztatott célja az volt, hogy egy, a maga nemében újításnak számító könyvet írjon.[29] Attia Amer maga is idézi al-Sujûṭî (1445-1505) *Al-Muźhir* című könyvéből azt a részletet, amelyben fölsorolja azokat a későbbi időkben tevékenykedő grammatikusokat, akik e harmadik értelemben vett *qijâs* nyelvtudományban betöltött szerepét vagy védelmezik, vagy elutasítják.[30] Ez azt mutatja, hogy al-Anbarî módszertani újítását a nyelvészek nem fogadták el egyöntetűen.

Ha végigtekintjük a fölmerült nézeteket, akkor megállapíthatjuk, hogy bizonyos irányzathoz csatlakozó tudósok elutasítják az analógia minden formáját, mivel ők a hallás útján hagyományozott ismeretek hívei. Az ő fő módszertani elvüknek megfelelően a tudás fő forrása a *samᶜ*. Más tudósok elfogadják a *qijâs*-t abban a két értelmében, amely Weil könyve szerint a terminus második jelentése volt: egyrészt az esetek túlnyomó többségének egymáshoz hasonló, következésképp szabályosnak tekintett, ezért egyszersmind mércének is tekintett forma, azaz a *regula,* részben az ebből a hasonlóság segítségével megmagyarázható és szabályosnak minősíthető egyéb forma. Az analógiának ebben az értelemben vett használata nem volt vita tárgya a basrai iskola hagyományai alapján.

A később, az úgynevezett arab tudományokban az egyetemesen elfogadott nézet az volt, hogy azok a módszerek, amelyekkel új eredményekre juthatunk, alapjában véve két csoportra oszthatók. Ezek közül az alkalmazott módszerek egyik csoportjának a neve *samᶜî* volt, mert érveiket a hagyományból merítették, míg a másik csoport neve *ᶜaqlî* (azaz: racionális) volt, mert érveiket valamilyen mérlegelésre alapították.[31] A kúfai és a basrai iskola módszertani különbsége ezt a minden arab tudományban meglevő kettősséget tükrözte.

Az al-Anbarî féle újításnak az volt a lényege, hogy a tizedik században a második csoporton belül ugyanolyan módszertani differenciát próbált létrehozni, mint amilyen különbség mutatható ki Abú Hanîfa és al-Šâfiᶜî között a muszlim jogtudomány területén. A *qijâs* ebben az al-Anbarî művében látható értelmében

27 I. m. 42-44.

28 I. m. 44-48.

29 I. m. 23.

30 I. m. 44-45.

31 Például al-Ǧuwainî, *Kitâb al-iršâd,* Cairo 1950. 8.

különbözik az imént leírt két értelmétől, jóllehet az arab nyelvtan kutatói gyakran mutatkoznak hajlamosnak kettőjük összekeverésére.

Ha a *qijâs* első két, már a görög nyelvtanokban is meglevő értelmét megkülönböztetjük a harmadiktól, akkor világosan megállapíthatjuk, hogy mi volt a muszlim teológia befolyása az arab nyelvtan fejlődésére.

„Das Ursprüngliche ist das Eigentliche" – avagy az eredeti és a tényleges

NÁDASDY ÁDÁM

When I began my studies of linguistics, I had assumed that the only true and scientific explanation for the facts of language was the historical one. At university I learnt from my masters that this was not so: it was the synchromic rather then the diachronic approach that gave the real answers. I embraced this view, but was still looking for a good formulation of what was "wrong" with the historical approach – or rather, in what sense the historical approach was wrong. It was Prof. Telegdi who gave me the best wording: "They are wrong because they believe that *das Ursprünliche ist das Eigentliche* [the original is the actual]." The present paper explores the meanings of this statement, looking into what "original" and "actual" may and may not mean, comparing "actual" with "real", "true", "correct", etc. Several historical and cultural analogies are cited, like the claim that the centre of the modern city of Split is "actually" Diocletian's palace. The trouble with historical linguistics is that it assigns a more fundamental existence to what things were ("the original") than to what they are. For example, it will teach that in Modern English we address everybody with the polite form *(you)* – but obviously, if the familiar form *(thou)* is no longer used, then *you* can no longer be regarded as "actually" being the polite form.

Amikor beiratkoztam az egyetemre, mint minden normális laikus, én is úgy gondoltam, hogy a nyelvészet igazi tudományos területe a történetiség, hogy csakis a történeti nyelvészet tud magyarázatot adni a nyelv jelenségeire. Azután elkezdtem nyelvészeti tanulmányaimat – ez a hatvanas évek közepén volt – és egyre több helyről hallottam (így elsősorban Antal Lászlótól, akinek remek bevezető előadásait hallgattam), hogy ez nem így van, hogy a történeti nyelvészet távolról sem azonos a nyelvtudománnyal, és hogy inkább – ahogy akkor mondták – a „strukturális nyelvészet" az igazi.

Dehát mi a baj a történeti nyelvészettel? – kérdeztem magamban. Hiszen rengeteg izgalmas – hogy ne mondjam: leleplező – tényt tár elénk, sok rejtett összefüggésre mutat rá, és a felszíni káosz mögött megmutatja a tulajdonképpeni kozmoszt. Persze, nyilván nem tud mindenre magyarázatot adni – dehát ezt semmilyen tudománytól nem várhatjuk. Megismertem a kor modern nyelvészeti irodalmát, Saussure-t és Bloomfieldet, és megtanultam érveiket, amelyek a szinkrón nyelvészet primátusát, a rendszer elsődlegességét támasztják alá. Mégis kielégületlen maradtam: néha úgy éreztem, a strukturális elvet valamiféle hitelvként

hangoztatom, melyet ugyan számos észérv is támogat, mégis alapvetően inkább meggyőződés kérdése, hogy a szinkróniát fölébe helyezzük-e a diakróniának vagy sem. Hiszen például nyilvánvalóan igaz – gondoltam – a nyelvtörténetnek az a megállapítása, hogy a mai magyar *híd* szóhoz azért járulnak veláris-magánhangzós toldalékok (tehát *hídnak, hidat,* stb.), mert a tőmagánhangzó valaha veláris /ɨ/ volt, ami szabályszerűen veláris toldalékokat kívánt, s ennek emlékét őrzi a mai nyelv, jóllehet első látásra a *híd* szó /i/-je olyan, mint bármely más palatális /i/. Mi a baj ezzel a magyarázattal? Lehet ennél jobbat mondani?

Úgy éreztem, olyan embertől kaphatnék erre választ, aki nagyon jól ismeri a történeti nyelvészetet, aki koránál, iskolázottságánál fogva – hogy úgy mondjam, „von Haus aus" – ebben járatos, de aki ugyanakkor rokonszenvvel és érdeklődő nyitottsággal fogadja a strukturális nyelvészet tanait és érvrendszerét. Ez az ember Telegdi Zsigmond volt, akinek ezidőtájt olvastam kitűnő Saussure-tanulmányát (Egy fordulópont a grammatika történetében, 1972). Mint kezdő tanársegéd eljártam speciális kollégiumaira, majd elszegődtem iráni szakosnak, hogy szűkebb körben, igazi műhelymunkában tanulhassam tőle a történeti nyelvészetet.

Egy előadás szünetében szóbahoztam, hogy nem tudom elég pontosan és tömören megfogalmazni, mi is a baj tulajdonképpen a történeti nyelvészettel. „A történeti megközelítésnek az alapfeltevése hibás – felelte –, amennyiben abból indul ki, hogy »das Ursprüngliche ist das Eigentliche«". Sokszor idézem föl azóta is ezt a tömör német mondatot, melyet így fordíthatnék: „az eredeti a tulajdonképpeni", „the original is the actual". Bevallom, máig nem tudom: konkrét forrást idézett-e Telegdi, vagy valamelyik tanára fogalmazott így, talán ő maga találta a német nyelv tömörségét a legalkalmasabbnak arra, hogy ezt így szavakba öntse.

Gondolkodásunkban – a 19. század örökségeképp – még most is mélyen benne van ez az elv. A dalmáciai Splitről például ezt mondja egy útikönyv: „a város központja tulajdonképpen nem más, mint Diocletianus római császár palotája". Mármost Split város élete és működése szempontjából, a közlekedés, kereskedelem, szemétszállítás szempontjából ez nyilvánvalóan nem igaz (gondolom, a városi tanács nem úgy fogalmaz, hogy – teszem azt – „Diocletianus palotájában nem engedélyezzük további diszkók nyitását", hanem a városközpontról, vagy óvárosról vagy hasonlóról beszél). De ami még fontosabb: nem biztos, hogy az ott élők mindegyike tudja, hogy lakhelye „tulajdonképpen" Diocletianus palotája. Ha pedig nem tudja, akkor nem úgy viselkedik benne, nem akként használja, nem úgy működteti. Ebből következik, hogy a városközpont nem Diocletianus palotája, hanem igenis Split város központja, mert a városrészek azok, aminek használják őket – bármit is állapít meg róluk a régész vagy a történész.

Ezzel nem azt mondom, hogy a strukturális elv szerint nem szabad történeti információkat használni. A strukturális elv nem ezt mondja, hanem azt, hogy a történeti információ – mint a nyelv működését magyarázó anyag – csak ott és

csak annyiban érdekes, amennyiben azt a mai használat igazolja (ekkor meg már persze csak kisérőanyag marad a történeti információ, hiszen a mai használat úgyis kimutatja). Például Splitben a székesegyház eredetileg Diocletianus mauzóleuma volt. Kegyhelynek épült, kegyhely ma is. A székesegyházzal kapcsolatban – hogy úgy mondjam – helyesek a városlakók intuiciói: az épület kegyhely. Ursprünglich und eigentlich.

És ezzel már vissza is kanyarodtunk a nyelvészetbe, hiszen a nyelv ugyanolyan függőségi és értékrendszer, mint a város (az sem épületekből és utcákból áll, hanem ezek használati rendszeréből). A magyar *híd* szó olyan, mint Diocletianus mauzóleuma, mely – úgymond – őrzi eredeti kegyhely mivoltát; csakhogy vigyázzunk a logikai fűzésre: e szót ma nem azért toldalékoljuk velárisan, mert veláris /ɨ/ a tőmagánhangzója, hanem azért tételezhetünk föl benne veláris /ɨ/ tőmagánhangzót, mert velárisan toldalékoljuk! Ezzel szemben az a nyelvtörténeti megállapítás, hogy a mai angol *you* névmás „tulajdonképpen" többesszám, melyet a mai nyelvben egyesszámú értelemben is használunk, Diocletianus palotájával analóg. Az angol *you* többesszámú eredete nem kereshető vissza a mai nyelvből, azaz régészeti adattá süllyedt. A *you* névmás „ursprünglich" többesszám, „eigentlich" már nem az.

Szeretném a következőkben Telegdi professzor idézett mondatát – hogy tehát a történeti nyelvészet téves alapveltevése az volt, hogy az eredeti a tulajdonképpeni – körüljárni, tartalmát kibontani.

A mondat alanya a „das Ursprüngliche", „az eredeti", már önmagában is vitára ad alkalmat, hiszen mennyire eredeti az eredeti? Egy francia szó vagy nyelvi jelenség eredetijén a latin megfelelőt szoktuk érteni, dehát ez csak konvenció, hiszen a latinnak is megvolt az eredetije – az indoeurópai, mely többnyire még rekonstruálható –, ám nyilván annak is volt még egy eredetije, mely már nem rekonstruálható, és így tovább. Hogy mi maradt ránk és meddig tudunk visszamenni, az a történelem és a szöveghagyományozódás szeszélyeinek van kiszolgáltatva. Az „eredetin" tehát legföljebb az általunk föllelhető vagy rekonstruálható legrégebbit érthetjük. Ez szakzsargonnak, terminus technicusnak jó – de a fenti mondat alanyaként nem, mert a mai nyelvek megmagyarázását, a tulajdonképpeni, „eigentlich" lényeg megragadását a történelem szeszélyeitől teszi függővé. Ha azt mondjuk: „az angol indoeurópai nyelv, így tulajdonképpen flektáló nyelv, bár ennek ma már kevés nyomát őrzi" – azzal nemcsak az a baj, hogy az állítás nem felel meg a mai angol nyelv működésének és szerkezetének, hanem az is, hogy történetileg sem biztos, mert nem tudjuk megmondani, vajon az ős-indoeurópai „tulajdonképpen" (azaz eredetileg!) flektáló nyelv volt-e, hiszen az előtörténetéről alig tudunk valamit.

De nyugodjunk bele az „eredeti" kifejezésnek ebbe a belterjes szakmai használatába (tehát „az elérhető legrégebbi"), s nézzünk meg néhány ehhez kapcsolható állítmányt.

Fogalmazhatnánk úgy, hogy „das Ursprüngliche ist das Richtige" – az eredeti a helyes. Ez komolytalan tétel, tudós nem állítja, akár nyelvtörténész, akár nem, legföljebb a puristák, a nyelv változásában minduntalan romlást látók vélik így. Nem mondhatjuk, hogy a magyar nyelv névelő nélkül helyes, mert „eredetileg" olyan volt. A laikusnak meg van engedve, hogy így gondolkozzék – például, hogy a *férfival* alak helyesebb, mint a *férfivel,* mert „eredetileg" veláris /i/ volt benne –, sőt az is, hogy bírálja a mai nyelvhasználatot az eredetitől való eltéréseiért; de a nyelvész nem kezdheti bírálni a leírandó objektumot – ez olyan volna, mint ha a csillagász bírálná az égitesteket, mert nem ugyanarra járnak, mint azelőtt.

Fogalmazhatnánk úgy, hogy „das Ursprüngliche ist das Wichtige" – az eredeti a fontos. Ez tiszteletreméló és komoly álláspont, de egyértelműen a történészé vagy régészé, akinek legföljebb csak zavaró tényező, hogy Diocletianus palotájában ma egy város éli nyüzsgő életét, és aki mindent elkövet, hogy ettől elvonatkoztasson. A nyelvtörténészhez képest a nyelvész olyan, mint a történészhez képest a szociológus: őt a ma ott élők élete és tudata érdekli. (Vegyük észre, hogy a megszorító jelző nélküli, „sima" nyelvészen manapság a szinkrón vagy strukturális nyelvészt értjük).

Fogalmazhatnánk úgy, hogy „das Ursprüngliche ist das Wahre" – az eredeti az igaz. Ez problematikus (ugyanúgy, mint fentebb a „richtig"), hiszen az „igaz" terminus értékítéletet tartalmazhat, s akkor nem való tudományba. Ha azonban azt értjük rajta, hogy „kézzelfogható, valós, igazolható, dokumentálható", akkor a gonolat – bár vitatható – nem alaptalan: a nyelvtörténet fő forrásai, a nyelvemlékek, mint minden írásban rögzített anyag, valóban „igazabbnak" (vagy „igazibbnak"?) tűnnek a mai (főleg a beszélt) nyelvnél, mely efemer, kavargó, és nehezen rögzíthető. Ha le akarom írni a mai magyar zárt magánhangzók (*i, ü, u*) hosszúsági viszonyait, minden purizmus és értékítélet nélkül is visszamenekülhetek az írott alakok biztonságába, mert igen nehéz eldönteni, hol van ma hosszú avagy rövid *i, ü, u* (lásd *víz* de *v/i/ziló, firka* de *pacs/i:/rta,* stb.). Ezért gyakran a „mai" nyelv leírásában a régebbi, írott alakok elemzését találjuk.

A fenti közelítő fogalmazások azonban vagy túl részlegesek, felszíniek voltak, vagy tudománytalanok – s a nyelvörténetet mindennek lehet nevezni, csak tudománytalannak nem. Alapvető tévedését tehát nem ragadhatjuk meg a fenti tételekkel. Ezért becsültem meg annyira Telegdi találó kifejezését: „das Ursprüngliche ist das Eigentliche", vagyis a nyelvtörténet azért elégtelen, mert az eredetit tekinti a tulajdonképpeninek. A dolgoknak két létezést tulajdonít: egyrészt a mai, felszíni létezést, másrészt a múltbeliben föllelhető, t u l a j d o n k é p p e n i létezést.

A nyelvtörténész, ha következetes, azt mondja: a mai angolban mindenkit magázunk, hiszen a *you* névmás tulajdonképpen többesszámú (a francia udvarias magázás mintájára használták), s később terjesztették ki az egyesszámra is.

„Ursprünglich Plural, also eigentlich Plural". A praktikus nyelvtanár megfordítva, azt mondja: mindenkit tegezünk. A szinkrón nyelvész csak annyit mondhat: a mai angolban a tegezés/magázás oppozíció nincs értelmezve, így egyik állítás sem helyes – olyan volna, mintha azt mondanánk, hogy a magyarban minden főnév hímnemű, avagy hogy minden főnév nőnemű.

Sokszor vettem hasznát Telegdi e megfogalmazásának tanítás közben. Például amikor angol középkori szemináriumokon kiadtam beszámoló-témának, hogy a szerzetesség mibenlétéről, fajtáiról tartson valaki kiselőadást – ez még a 80-as években volt, amikor a hallgatóság alig tudott erről valamit –, rendszeresen előfordult, hogy a kiselőadás a szerzetesség e r e d e t é t ismertette, részletesen szólt obskurus egyiptomi remetékről és jó esetben eljutott Szent Benedekig – de nem szólt arról, m i is tulajdonképpen a szerzetesség, miért megy valaki annak, mik az előnyei és hátrányai, melyek ma a fő rendek, stb. Vagyis kihagyta azt, ami strukturális szempontból a szerzetesség lényege, és bevette azt, ami a történeti szemlélet szempontjából az: az eredetét.

Nyelvtörténeti kurzusaim elején mindig rámutatok nyelvtörténészi szóhasználatunk e csapdájára, hogy aztán én is önfeledten mondhassak a munka során olyasmiket, hogy – például – az angol *sophisticated* szó tulajdonképpen azt jelenti: „mesterkélt, hamisított, elferdített" – bár ma más jelentésben használjuk. Ha ebben megállapodtunk, akkor a „tulajdonképpen" kifejezés is ártalmatlan szakkifejezéssé válik.

Emlékképek Telegdi Zsigmond professzor úrról

PAPP FERENC

Ференц Папп – во времена проф. Телегди – преподаватель провинциального университета. Впияине проф. Телегди распространялось далеко как внутри Венгрии, так и за ее пределами. Он являлся моральной опорой молодых лингвистов в Венгрии.

Telegdi professzor hatása igen mély és messzire nyúló volt. Ezt kívánom az alábbiakban egy-két példával illusztrálni. Mások, akik szorosabban mellette dolgoztak, nyilván többet és érdekesebbet tudnak elmondani róla.

Nem emlékszem, mikor beszéltünk egymással először. Amikor 1963-ban az Általános Nyelvészeti Tanulmányok első kötete megjelent, azt megelőzően kellett találkoznunk. Igen gondos szerkesztő volt, nyilván beszélni kívánt (úgyszólván) minden egyes szerzőjével. (Később egy kéziratom kapcsán észrevételezte, hogy abban túl sok idézőjelet használok. Pedig nagyvonalúsága mellett elképzelhető lett volna, hogy ilyen apróságokra egyáltalán nem is figyel, „csak a lényegre". Persze, ő itt sem magára a nyomdai jelre figyelt fel, hanem arra, „ami mögötte van".) De ezt megelőzően is az akadémiai nyelvészeti viták során. Tehát mint fiatal, harminc év körüli egyetemi oktató kerülhettem először kapcsolatba vele.

Ezt követően kivált bizottságokban találkoztunk. Ő volt az elnök és ez alkalmat adott meghitt beszélgetésekre. Van, akivel nem lehet (szabad) ülés alatt beszélni – van, akivel lehet, sőt, úgy látszik, egyenesen igényli ezt. Telegdi ilyen volt – ez annál is különösebb, mert igen szabályosnak, előírásosnak mutatkozott különben. Egyik utolsó beszélgetésünk is így, egy ülés alatt folyt. Ennek során kellett rádöbbennem, mennyire korszakokat átfogó alak. Ekkor ugyanis annak kapcsán, hogy ma már sokszor diszket kért a szerkesztőség, amellett még olykor a hard copyt is, megemlítette, hogy az ő első kéziratait a Párizsban székelő neves nemzetközi folyóiratok valóban kézírással fogadták el... (Ő elvárta volna tőlem, hogy kiválóan ismerem a szövegszerkesztő rendszereket. Talán csak a mellettem ülő társamnak hitte el igazán, hogy nem szerénykedem: a szövegszerkesztőket külön tanulni kell.) Persze, ezek a korszakok, melyeket átölelt, nem csupán a szövegszerkesztésre vonatkoznak. És ő igazán sokat tett azért, hogy az egyik korszakból a másikban átlépjünk. Nálunk öregek-fiatalok, – ez még nem lett volna

baj – de kivált a hithű marxisták szívből ellenezték a modern módszerek, így a gépek alkalmazását a társadalomtudományokban. (Ez utóbbiak egyrészt féltek mindentől, ami új; másrészt minden ilyen kísérletet olybá vettek, hogy pl. a társadalomtudományok ki akarnak kerülni az ideologikus diszciplínák halálosnak bizonyuló karmai közül, az egzakt tudományok felé „törve".) Telegdi professzor minden újat szívből felkarolt, így az adott kérdésben is, életkora ellenére, a hónunk alá nyúlt, úgy éreztük, valószínűleg okkal-joggal, hogy bennünket támogat, nem a kézzel írott kéziratok szerzőit.

Amerikai tanulmányútjáról hazatérve nem emlékszem, hogy hivatalos beszámolót tartott volna. De arra igen, hogy büszke volt: valamelyik amerikai könyvtárban, tán épp a kongresszusiban, az ott beszélgető fiatalemberek, tán éppen a szívéhez oly közel álló egyetemi hallgatók, elbeszélése szerint akkor s azért hitték el, hogy Magyarország létezik, amikor ő – nyilván egy rögtönzött frappáns angol nyelvű kiselőadásban, erről természetesen nem szólt – beszélt nekik a hazai Chomsky-fogadtatásról, a magyar egyetemi fiatalságnak a nyelvész Chomsky recepciójáról (akkor még másféle Chomsky emlékezetem szerint nem volt).

Kis hazáját, a magyar nyelvet egyébként is nagyon szerette. Egy, az ő tiszteletére rendezett akadémiai fogadáson (tán hetven éves volt akkor éppen) valaki felvetette, hogy Telegdi professzor egyes fontos állításait megismétli – németül, hogy mindenki értse. Telegdi professzor elkomolyult: „Én igazán csak magyarul tudok mondani valamit". Ez megint annál meglepőbb volt tőle mert, ahogy magam egy magdeburgi kongresszuson személyesen meggyőződhettem arról, amit különben is tudunk: például németül aztán valóban anyanyelvi fokon beszélt. És még hány nyelven ezen kívül! A nyelvek s hazája mellett nagyon szerette még szélesebb hazáját – a nyelvtudományt. Nem tudom elfelejteni azt a megdöbbenését, melyet egy ifjú kandidátusi minimumvizsgára megjelent, különben igen tehetséges, kollégánk váltott ki belőle azzal, hogy Saussure-t úgyszólván nem ismerte. (De Paninit igen – valószínűleg ez mentette meg a jelöltet – ám nem egészen.)

Érdekes, hogy óriási tudása, hatalmas nyelvismerete ellenére (vagy éppen ezért?), hithű marxista volta mellett a magyar állami és pártszervek nem nagyon szerették. Nem tudom elfelejteni, hogy az akkori TMB egyik adminisztratív funkcionáriusa (talán már elfelejtettük: ezek akkor rengeteget jelentettek), amikor első fordulóra Telegdi professzort, talán kevés számú publikációja miatt, nem sikerült „doktori formátumúvá tenni", így szólt hozzám: „De hát annyira kell nekünk ez a Telegdi?". Akkor értettem meg egyszerre: igen, ennyire kell nekünk ez a Telegdi. (Mire jók az adminisztratív dolgozók.) (A történet teljessége kedvéért hozzáteszek két dolgot. Egyrészt a „nagy TMB" (a TMB plénuma), ez a teljesen impotens, mert éppen fél Noé bárkányi – ti. minden „nemből" csak egyet tartalmazott – szervezet csupán arra a szavamra hitte el, hogy Telegdi nagy ember, amikor arra utaltam: perzsa szótára(at) az ő elmélete nélkül nem

lehet készíteni. Másrészt végül is „nagydoktorira" csak Herman József közreműködésével a pártközpont beavatkozására – nem akarok nevet mondani, akinek kell, úgyis tudja, kiről van szó – engedte a „nagy TMB", az én személyem ehhez „messze kevés lett volna".) Hadd jegyzem itt meg – most már talán megtehetem a denunciálás veszélye nélkül –, hogy Telegdit az akkori Szovjetunió vezető modern nyelvészei sem szerették. Hiába mondtuk, hogy ő a mi Rozencvejgünk, a mi ideológiai mentsvárunk stb. – nekik Telegdi túlságosan feszes volt, túlságosan nyakkendős és úriember. Ma már, közülük ki Kanadában, ki az Egyesült Államokban, ki Ausztráliában, talán ők is másként gondolják, illetőleg maguk is Telegdi professzorhoz hasonlóvá váltak.

Telegdi professzor személyéről, szerepéről szólva nem lehet említetlenül hagyni Antal Lászlót. A maga szarkasztikus stílusában, de Antal is kiemelte rendkívül gondos szerkesztői munkáját, otthonának melegségét, mely nyilván sokban segítette tudós életvitelét. Alig lehet két ellentétesebb személyt megnevezni, mint Telegdi és Antal. Telegdi, mint igazi nevelő, ha nem értett is valakit vagy távolról sem értett egyet a nézeteivel, azért egyengette az útját: a tehetséget messziről felismerte. Le-lenyesegette ugyanakkor tollasodó fiai szárnyát: Antal nagy tervéből, hogy a morfémáról gyűjtsünk mindent egy kötetbe, mint ahogy az orvosok írnak le mindent a veséről (kb. ezek Antal szavai), nem lett semmi sem. Antal nyilván sokat tanult Telegditől. Többek között – ügyszeretet is. Antal elmondása szerint például Telegdi professzor szinte hedonista érzéssel visszavisszakérte a gépírónőtől a Bevezetés a nyelvtudományba egyes, lassan-nehezen születő lapjait, hogy még néhány javítást eszközöljön e szerény – jegyzeten.

Hiányzik. Nincs kivel beszélgetni hosszú akadémiai üléseken, nincs kiért kiállni a nagy TMB-ben (már nagy TMB sincs), a szovjet kollégák előtt (már szovjet kollégák sincsenek)... És ez csak a felszín...

Szükség van-e stilisztikára?

PÉTER MIHÁLY

The paper argues against the claim of dissolving stylistics in other branches of linguistic pragmatics as observed in some recent works on textlinguistics, sociolinguistics, theory of discourse, etc. Starting from the dichotomy of linguistic systematics and linguistic pragmatics, stylistics should be considered as an independent discipline of the latter for the study of the functional variability of language usage. Different fields and typical situations of communication bring about different ways of selection and combination of language elements and of text processing as well. Variants of language usage appropriate to the requirements of these (historically and socially changing) fields and situations are regarded as styles. This traditional concept of style, elaborated in the Linguistic School of Prague, should be completed by taking into consideration some more comprehensive and constant criteria ensuing from the three main types of human thinking: everyday, scientific and artistic. Variants of language usage realizing these main types of thinking should be superimposed on the traditional classification of styles.

A forradalom, úgy mondják, felfalja saját gyermekeit; a stilisztikát viszont saját gyermekei készülnek felfalni – legalábbis ez a benyomás alakulhat ki bennünk, amikor a nyelv használatával foglalkozó újabb és legújabb irodalomban lapozgatunk. A tudomány dialektikus fejlődésének sajátos megnyilvánulása, hogy a stilisztikát nem azért fenyegeti a bekebeleztetés veszélye, mert eljárt felette az idő, hanem ellenkezőleg: azért, mert bizonyos tekintetben jóval előtte járt a nyelvtudománynak. Valóban, az ókori retorika keretei között kialakult stilisztika a nyelvtudomány egyik legrégebbi és ugyanakkor legmodernebb ágazata. Évszázadokon át ugyanis a stilisztika volt (a retorika mellett) az egyedüli olyan, nyelvvel foglalkozó tudományág, amely számára a szöveg jelentette a vizsgálatnak nemcsak anyagát, hanem tárgyát is. A stilisztika volt az a diszciplína, amely módszeresen figyelembe vette a szövegek nyelvi sajátosságainak funkcionális kapcsolatát a közlés nem nyelvi körülményeivel, s igyekezett meghatározni a kommunikációs helyzet azon tényezőit, közöttük elsősorban a közlés szándékát, amelyek az egyes stílusok elkülönülése szempontjából relevánsnak bizonyulhatnak. Mai szemmel nem nehéz felismerni, hogy az ókori stilisztika és retorika magukban hordozták a mai szövegtan, szociolingvisztika és nyelvészeti pragmatika csíráit, vagyis éppen azoknak a diszciplínáknak voltak legfontosabb

előzményei, amelyek ma kimondva-kimondatlanul kétségbe vonják az önálló stilisztika létezésének jogosultságát.

Nem lehet itt feladatom annak a folyamatnak nyomon követése, hogyan „csúszott át" a stilisztika fokozatosan a művészi nyelvhasználat vizsgálatának területére, illetve másfelől, hogyan korlátozta a nyelvtudomány önmagát egyre inkább a nyelvi rendszer immanens vizsgálatára. Csupán századunk derekán vált szélesebb körben is nyilvánvalóvá, hogy a rendszer immanens vizsgálata önmagában nem képes választ adni számos lényeges kérdésre, amelyek a nyelv használatával, változataival, változásával kapcsolatban merülnek fel. Vissza kellett térni ahhoz a humboldti szemlélethez, amelyet a nagy német tudós legalaposabb hazai ismerője és értelmezője, Telegdi Zsigmond tömören így foglalt össze: „A nyelv... tevékenység és rendszer egysége; ...a kutatásnak a nyelvet mindig a maga „kettős természetében" kell szemlélnie, tevékenységet és rendszert együtt kell szem előtt tartania és kölcsönhatásukat felderítenie" (Telegdi 1985: 336). Ennek a szemléletnek a szellemében bontakoztak ki, illetőleg indultak erőteljes fejlődésnek századunk közepe táján olyan diszciplínák, mint a szövegtan, a pszicholingvisztika, a szociolingvisztika és a körvonalaiban máig nem kellőképpen meghatározott nyelvészeti pragmatika.

Mármost naiv és retrográd lenne az óhaj, hogy mindezek az új tudományágazatok „térjenek meg" egy, a korábbihoz képest kibővített és korszerűsített stilisztika fennhatósága alá, ám éppúgy indokolatlan lenne a törekvés a stilisztika hagyományos terrénumának felosztására az említett ágazatok között. A nyelvi cselekvés természetéből, intencionális és szituatív meghatározottságából következik, hogy vizsgálata szükségképpen interdiszciplináris jellegű. Ennek az interdiszciplinaritásnak azonban nem annyira a kutatás tárgyának felparcellázásában kell megnyilvánulnia, mint inkább a vizsgálat aspektusának, a megközelítés irányának és módszereinek megkülönböztetésében. A *Hát mi újság az oskolában?* nyilatkozatot értelmezhetem úgy is, mint szociolingvisztikai jelenséget, és úgy is, mint stilisztikait. Az első esetben a beszélő korára, származására, iskolázottságára nézve vonhatok le következtetést; ha viszont e nyilatkozat, mondjuk, egy 35 éves budapesti menedzser szájából hangzik el, akkor nyilván a tréfa, a nyelvi szerepjátszás eszközeként, vagyis stiláris jelenségként fogom értelmezni.

Az ehhez hasonló példák utalnak stilisztika és szociolingvisztika közös érdekeltségére abban a vonatkozásban, amelyet a prágai iskola nyomán a szinkrónia dinamikájának nevezünk. Mintegy anticipálva a saussure-i szinkrónia–diakrónia dichotómia bírálatát, a modern nyelvtudomány másik nagy úttörője, Baudouin de Courtenay már 1909-ben hirdette, hogy a nyelv mindenkori állapotában számolni kell egyfelől a múltból örökölt csökevényes formákkal, amelyek már nem felelnek meg a nyelv jelenlegi általános rendszerének, másfelől azokkal a jelenségekkel, amelyek mintegy előre vetítik az adott nyelv elkövetkező állapotát és még nem illeszkednek be a nyelv mai rendszerébe (Baudouin

de Courtenay 1963 [1909] 186). A továbbiakban a prágai iskola (elsősorban Jakobson) érdeme volt a felismerés, hogy a csökevényes és a csírázó elemek az adott nyelvállapotban stíluseszközökként élnek egymás mellett (Jakobson 1969 [1952]: 167). Arra is fény derült – amint azt Fónagy Iván a hangváltozások lefolyásáról írt tanulmányában bizonyította –, hogy ezek a stilárisan jelölt elemek rendszerint egyes társadalmi csoportok beszédében állandósulnak, s így „miliőt felidéző »evokatív« értékre tesznek szert" (Fónagy 1967: 149).

A stiláris szféra emellett nemcsak a nyelv belső indíttatású mozgásainak elsődleges pályája, hanem a külső hatásokra is gyorsan és érzékenyen reagál. Századunkban az orosz társadalom két ízben élt át földcsuszamlásszerűen gyors és gyökeres változást: először 1917-ben és az azt követő években, másodszor a 80-as évek közepétől kezdődő s mindmáig tartó korszakban. Az orosz sztenderd nyelv mindkétszer stiláris konstellációjának a társadalmi folyamatokat és eseményeket úgyszólván napra követő, látványos átrendeződésével reagált a külső történésekre.

Stilisztika és szociolingvisztika vizsgálódási területe tehát részlegesen fedi egymást, de a megközelítés iránya, a vizsgálat elvi és módszertani kerete a két tudományágban különböző. Egyébként a kutatás tárgyának egybeesése valóban csak részleges. A szociolingvisztikának vannak olyan területei, amelyek lényegében kívül esnek a stilisztika vizsgálódási körén, s a stilisztika is foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyek közvetlenül nem érintik a szociolingvisztika érdekeltségét.

Hasonló a helyzet a stilisztika és a szövegtan vonatkozásában, bár itt nagyobb hangsúlyt kell kapnia a két tudományág egymásra utaltságának. A szövegtan, amely a nyelvi szövegeket belsőleg összefüggő egészekként vizsgálja, nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a stílus (beleértve még a stílustörés vagy stílusvegyülés jelenségeit is) a szöveg kohéziójának egyik alkotóeleme. Másfelől a stilisztikának, amely elsődlegesen szövegeket vizsgál, fel kell használnia a szövegtan eredményeit; nem mehet el például a kérdés mellett, hogy vannak-e a szöveg kohézióját létrehozó formális eszközök vagy logikai-szemantikai viszonylatok között olyanok, amelyek stiláris szempontból is relevánsak. Kimutathatók-e, mondjuk, egy államközi szerződésben, egy kórházi zárójelentésben vagy egy színikritikában a szövegkohézió biztosításának stilárisan jellegzetes módjai?

Némiképp más a helyzet a stilisztika és a nyelvészeti pragmatika viszonyának vonatkozásában. Ez utóbbi, mint ismeretes, a szemiotika ihletésére jött létre. (Morris a jeleknek az interpretálókhoz való viszonyát nevezte a szemiózis pragmatikai dimenziójának.) A 60-70-es években kibontakozó pragmatikának, mint említettem, nincsenek határozott körvonalai, „étvágya" azonban annál nagyobb: voltaképpen magának vindikálja mindazon kérdések vizsgálatát, amelyek a nyelvi közlés folyamatában a feladót, a címzettet és a köztük lévő viszonyt (beleértve a közlési szituációt is) érintik. Úgy tűnik, hogy a nyelvészeti pragmatika

nemcsak a stilisztika, hanem a szociolingvisztika, pszicholingvisztika, kommunikáció-elmélet, diskurzus-elmélet stb. „bekebelezésére" is hajlamot mutat. E törekvésének racionális magvát abban látom, hogy a Saussure-től tételezett langue- és parole-nyelvészet meg nem valósult (mert meg nem valósítható) dichotómiájának feladása után a nyelvtudomány – immár magasabb szinten – visszatérőben van a nyelv mint rendszer és mint tevékenység korábban említett humboldti megkülönböztetéséhez. Ennek értelmében beszélhetünk a nyelvi szisztematika és a nyelvi pragmatika dichotómiájáról: az előbbi a nyelvi rendszer különböző szintjeinek leírását foglalja magában, az utóbbi pedig mindazon diszciplínákat, amelyek a nyelvet működésében, azaz mint cselekvést vizsgálják. Eszerint a nyelvészeti stilisztikát a nyelvi cselekvés elmélete (pragmatika) azon ágazatának tekinthetjük, amely a nyelvhasználat funkcionális varianciáját tanulmányozza. Az egyes nyelvközösségek társadalmi gyakorlatában kialakulnak olyan közlési szférák és tipikus közlési helyzetek, amelyekre a nyelvi elemek kiválasztásának és összekapcsolásának, a szövegalkotás módjának meghatározott sajátosságai jellemzőek. Az egyes közlési szféráknak, illetve szituáció-típusoknak megfelelő nyelvhasználati változatokat nevezzük stílusoknak.

Úgy tűnik azonban, hogy ez a stílusfelfogás (amelyet egyébként a prágai iskola dolgozott ki) további pontosításra, illetőleg kiegészítésre szorul. A történetileg és társadalmilag változó tényezők mellett a nyelvhasználat funkcionális változatainak kialakításában átfogóbb és állandóbb jellegű ismérveknek is szerepe van, amelyek az emberi gondolkodás, illetőleg megismerő tevékenység sajátosságaiból következnek. Ebben az értelemben beszélhetünk a stílusalkotás kognitív aspektusáról: az emberi gondolkodás történetileg kialakult három fő nemének, a mindennapi, a tudományos és a művészi gondolkodásnak a nyelvhasználatban való tükröződésére gondolok. (A mágikus gondolkodásnak nyelvi szempontból korántsem érdektelen problémáját most nem érintem.) E kapcsolat felismerése korántsem új dolog. Az európai tudomány történetében alighanem Arisztotelész volt az első, aki az igazságismérv alapján megítélhető nyelvhasználat, a „logos apophantikos" mellett megkülönböztette a képzeleten alapuló költői nyelvhasználatot („logos poiētikos"), valamint a „logos pragmatikos"-t, amely a mi „mindennapi beszéd" fogalmunkhoz áll közel.

De hivatkozhatunk ismét csak Humboldtra is, arra a megállapítására, hogy „a nyelv egyszerre képmás és jel". E kettősségből kétféle nyelvhasználat lehetőségét vezeti le: „Ha a nyelv e kétféle használatát nemek szerint kívánjuk szembeállítani, ...akkor az egyiket tudományosnak, a másikat szónokinak nevezhetjük. ...a tudományos használat csak a tisztán gondolati konstrukció tudományágaira és a tapasztalati tudományok bizonyos részeire, valamint bizonyos feldolgozási módjaira alkalmazható; minden olyan ismeretnél, mely az emberi erő összpontosítását követeli meg, a szónoki lép előtérbe" (Humboldt 1985: 62-3).

E kérdés újabb irodalmából kiemelkednek a matematikai nyelvészet egyik úttörőjének, Solomon Marcusnak a 70-es évek első felében megjelent tanulmányai (Az emberi nyelv két pólusa, Ötvenkét oppozíció a tudományos és a költői kommunikáció között; 1. Marcus 1977. 147-165 és 191-232). Marcus határozottan leszögezi: „Az emberi nyelvnek két olyan formája van, amelyek révén a kifejezés a koncentráltság maximumát éri el: a matematikai nyelv, vagyis a tudományos alkotás nyelve és a költői nyelv, amely a művészi alkotás nyelvi változata". Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy a valóságban egyik forma sem fordul elő „tisztán" (Marcus 1977. 191). Igen érdekes és tanulságos Fónagy Iván egyik legutóbbi tanulmánya, amelyben feltárja Szabó Lőrinc A huszonhatodik év című szonett-ciklusának szinte megdöbbentő gondolati egyezését a pszichoanalitikus (freudi) gyász-elmélettel (Fónagy 1992).

A nyelvhasználat e két szélső pólusa mellett semmiképp sem hanyagolható el a harmadik pólus, a mindennapi beszéd, annál is kevésbé, minthogy a tudomány és a költészet nyelve egyaránt a mindennapi nyelvhasználat „húsából és véréből" vétetett és azzal szoros kölcsönhatásban változik, gazdagodik. Sem a tudomány, sem a költészet nyelve nem képes teljesen elszakadni a mindennapi nyelvtől: a legelvontabb matematikai absztrakciók sem értelmezhetők a köznyelv közreműködése nélkül, ami pedig a költészetet illeti, tapasztalatból tudjuk, hogy minden olyan kísérlet, amely a költői nyelvet le akarja választani a mindennapi nyelv köldökzsinórjáról, szükségképpen esztétikai zsákutcába vezet.

A mindennapi beszéd a mindennapi tudat alapvető, legáltalánosabb objektivációja. A mindennapi tudat vizsgálatában a magyar tudomány jelentős eredményeket mutathat fel. Gondolunk itt elsősorban Lukács György tanítására a mindennapi gondolkodás általános jellegzetességeiről és a belőle kifejlődött tudományos és művészi visszatükröződésről (Lukács 1969), Heller Ágnes monográfiájára a mindennapi életről (Heller 1970), Bence György és Kis János közös tanulmányára (Bence-Kis 1970), Hernádi Miklós könyvére a közhely természetrajzáról (Hernádi 1973). Lukács már annak idején jelezte, hogy „a mindennapi gondolkodás sajátossága a legplasztikusabban talán akkor fejeződne ki, ha a beszédet e különös szemszögből beható elemzésnek vetnénk alá" (Lukács 1969. 33). Ennek alátámasztására lássunk egy roppant egyszerű példát. Lukács György a mindennapi tudat két végletes sajátosságának tekinti a megmerevedést (sztereotípiát) és egyfajta elmosódottságot. Vegyük mármost a mindennapi élet egyik legbanálisabb párbeszédét: *Hogy vagy? Köszönöm, megvagyok.* A kérdés nemcsak sztereotip, hanem szemantikailag „elmosódott" is, hiszen nemcsak, illetve főleg nem a megszólított hogylétére vonatkozó információ kérését fejezi ki, hanem kontaktus-teremtő (fatikus) funkciót lát el. (Vannak ismerősök, akik mellett nem mehetünk el csupán csak köszönéssel.) A válasz szintén sztereotip és ugyanakkor szemantikailag nagy mértékben diffúz: a 'jól, de nem dicsek-

szem' jelentésétől a 'rosszul, de nem akarok panaszkodni'-ig sok mindent jelenthet, többnyire azonban csak egy szemantikailag kiürült udvariassági formula.

A gondolkodás és a nyelvhasználat három főnemének figyelembevétele lehetőséget nyújt a stílusok adekvátabb osztályozásához, kölcsönviszonyuk jobb leírásához. A stílusok hagyományos felosztása jórészt a stilárisan jelölt nyelvi elemek előfordulási valószínűségén alapul és nem veszi figyelembe, hogy a stíluseszközök és az egyes stílusok között (legalábbis a mai európai sztenderd nyelvek többségénél) nincs kölcsönösen egyértelmű megfelelés: orvosi műszavakat nemcsak az orvos használ, hanem a betege is; némely bűnöző nemcsak érti, hanem nagy biztonsággal idézi is a BTK rá vonatkozó paragrafusait stb. A kognitív aspektus érvényesítésével fény derülne arra, hogy a tudományos, a gyakorlati-szakmai (pl. műszaki), valamint a hivatali (jogi, közigazgatási) nyelvhasználat között nem húzódik olyan éles határvonal, mint ahogyan azt a hagyományos stílus-osztályozások sugallják. Ugyanakkor mélyebb betekintést nyerhetnénk egyes ún. hibrid stílusfajták (pl. publicisztika, perbeszéd) természetébe. Úgy vélem továbbá, hogy a kognitív aspektus figyelembevétele fontos szempontokkal járulhat hozzá annak a jelenségnek vizsgálatához, amely talán a legnagyobb kihívást jelenti napjaink nyelvészeti stilisztikája számára: a tömegkommunikáció nyelvére gondolok, amely elterjedtségét és hatékonyságát tekintve már-már a nyelvhasználat negyedik fő nemének rangjára emelkedik. A tömegkommunikáció közegében, állapítja meg Hernádi Miklós szociológus, „túlnyomórészt a mindennapi tudatnak sajátos, n o r m á v á e m e l t minősége nyilvánul meg", de hozzáteszi, hogy ez egy „másodlagos-mesterséges mindennapiság" (Hernádi 1973. 76-7). Tegyük hozzá – minthogy itt stilisztikai szempontból jelentős különbségről van szó –, hogy a mindennapi beszédtől eltérően a tömegkommunikáció nyelvhasználata általában nem spontán, hanem szerkesztett (vagy éppen manipulált), továbbá gyakran nem párbeszéd jellegű, nem feltételez közvetlen visszacsatolást a címzett részéről.

Összefoglalva: a címben feltett kérdésre válaszunk igenlő. A nyelvet működésében, cselekvésként vizsgáló nyelvészeti pragmatika keretében szükség van egy olyan tudományágra, amely a nyelvhasználat történetileg és társadalmilag változó funkcionális varianciáját vizsgálja. Szükség van egy olyan nyelvészeti stilisztikára, amely a társ- és határtudományokkal, kivált a szövegtannal és a szociolingvisztikával együttműködve feltárja a mindenkori stiláris konstellációnak megfelelő szövegfajták és szövegtípusok egymáshoz viszonyított, releváns nyelvi sajátosságait. Szükség van egy olyan stilisztikára, amely úgyszólván szenzoros érzékenységgel jelzi a nyelv mindenkori állapotában végbemenő belső mozgásokat, valamint a nyelvet érő erőteljes külső hatásokat. Végül meggyőződésem, hogy a mindennapi, a tudományos és a művészi gondolkodás és a nekik megfelelő nyelvhasználati változatok összefüggésének felderítése igen gyümölcsöző lehet a stilisztika és általában a nyelvtudomány számára. Ugyanis – ismét Teleg-

di Zsigmond tömör megfogalmazásával élve – „a gondolkodás a nyelvre támaszkodik, de mindig újabb követelmények elé is állítja, és ezzel fejleszti tovább" (Telegdi 1985. 351).

Irodalom

Baudouin de Courtenay 1963 [1909]
И. А. Бодуэн де Куртенэ: Заметки на полях сочинения В. В. Радлова. In: Избранные труды по общему языкознанию, т. 2. Москва, 175-186.
Bence Gy. – Kis J. 1970. A nyelv a mindennapi élet elméletében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 7: 17-55.
Fónagy I. 1967. Hangváltakozás és hangváltozás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 5: 123-153.
Fónagy I. 1992. A költői kutatásról. In: Petőfi S. J. – Békési I. – Vass L. (szerk.) Szemiotikai szövegtan 5. Szeged. 77-117.
Heller Á. 1970. A mindennapi élet. Budapest.
Hernádi M. 1973. A közhely természetrajza. Budapest.
Humboldt, W. 1985. Wilhelm von Humboldt válogatott írásai. Budapest.
Jakobson, R. 1969 [1952]. A szinkrónia és a diakrónia egysége. In: R. Jakobson, Hang – jel – vers. Budapest. 1959-167.
Lukács Gy. 1969. Az esztétikum sajátossága. Rövidített kiadás. Budapest.
Marcus, S. 1977. A nyelvi szépség matematikája. Budapest.
Telegdi Zs. 1985. Utószó Wilhelm von Humboldt válogatott írásaihoz. Budapest. 303-370.

Az intencionalitás mint a kognitivizmus alapkategóriája

PLÉH CSABA

The paper surveys and analyses the central notion of intentionality as it appears in present day cognitive studies. The presentation is historical, and spans from the time of Brentano to present day cognitivists like Daniel Dennett. The attitude of the author is that of someone following the guidelines of naturalistic epistemology, and evolutionary psychology. That is to say, the author does not see a real gap between intentionality and the natural world. The main theses illustrated by this survey are the following. 1. The issue of intentionality is a cyclic problem in the history of European philosophy. At each occasion of its return it specifically touches upon the defining features of the mental. 2. It is fundamentally related to the reducibility of mental qualities, and thus separates even present day cognitivists into three groups: intentionality is an irreducible quality thus providing for the boundary conditions of naturalism; intentionality as such does not exist; it does exist but it can be given a naturalistic reduction. The author aligns himself with the later view. 3. In our century the issue of intentionality got tied not to the classical Brentano problem, but to the issues of the goal directedness and teleology in human and animal action as well. The paper specifically analyses the importance of the classic debates between Loeb and Jennings, as well as the theories of animal action proposed by John Holt and Karl Bühler. 4. Present day cognitivism pulls up new types of naturalistic solutions. The approach that takes intentionality as an issue of a stance towards animal action as proposed by Dennett is especially promising in this regard. Some data indicate that this instrumentalist attitude towards intentionality is indeed based in our evolutionary history. Data show that taking the intentional stance is an early achievement both in human infants, and it has its predecessors in the animal world.

Tézisek

1. Az intencionalitás kérdése ciklikusan visszatérő probléma az európai filozófia történetében, s minden visszatérésekor sajátosan érinti a lelki meghatározó jegyeit, majd később a pszichológia szakmai státuszát is.

2. Alapvetően kapcsolódik a mentális tulajdonságok visszavezethetőségéhez, s így a mai kognitív kutatókat is három táborra osztja ezzel kapcsolatos véleményük alapján:

a. az intencionalitás visszavezethetetlen mozzanat s így a naturalizmus lehetőségeinek határát adja meg

b. nem létező dolog
c. naturálisan visszavezethető, ugyanakkor létező tulajdonság

3. Az intencionalitásnak századunkban sajátos történeti kapcsolatai alakultak ki:
a. az állati és emberi viselkedés teleológikus mozzanataival
b. a természetes nyelv interszubjektív szemantikájával

4. A mai kognitivizmusban a naturális megoldás új típusait figyelhetjük meg.

Előtérbe kerül a tudományelméleti levezetés valamint az a felfogás, mely az emberektől mint intencionális ágensektől használt evolúciósan kialakult naív értelmezési elméletekre helyezi a hangsúlyt. Mindez járható utat nyit meg az intencionalitás naturalista kezelésére.

Az intencionalitás két értelme: valamire vonatkozás és szándék

A filozófiai és köznapi szóhasználatban egyaránt két értelme van az intencionalitás és az *intentio(n), intenció* kifejezéseknek. A köznapi vagy bevettebb szóhasználat szerint az intenció valami jövőre irányuló szándékot jelent. Tágabb terjedemű, de ugyanakkor szűkebb körben használatos a kifejezés filozófiai értelme, a valamire vonatkozás. A Magyar Értelmező Kéziszótár a következő meghatározást adja: intenció fn 1. Szándék, cél(zat), elképzelés. ~ *ink szerint. 2. Lélt.* A tudatnak valamely tárgyra irányulása. [nk: lat]

A mai filozófiai segédletek kezdve Chisholm (1967) klasszikus összefoglalójától, mind figyelmeztetnek e kettősségre, s arra, hogy az intencionalitást mint filozófiai terminust ne keverjük össze minden további nélkül a jövőre irányuló szándékkal (Audi 1995, Guttenplan 1994, Honderich 1995). John Searle, aki a Guttenplan kötetben, ebben a személyes állásfoglalásokra összpontosító kognitív kompendiumban az egyes számú intencionalitás címszót írta (merthogy kettő van), nem marad meg a figyelmeztetésnél: el is magyarázza, hogy mi a két jelentés viszonya: a hétköznapi értelemben vett intenció pusztán az intencionalitás egyik formája, a hiedelem, a vágy, a remény, a félelem és egyebek mellett (Searle, in Guttenplan 1994. 380).

Daniel Dennett, a kifejezésrendszer egyik mai felújítója The Intentional Stance (Dennett 1987. 17) című programadó írásában fogalmazza meg a szóhasználati dilemmát: „Korábban az „intencionális" kifejezést nagybetűvel írtam minden olyan alkalommal, amikor Brentano *intencionalitás* fogalmát kívántam használni, azért, hogy elkülönítsem e szakkifejezést egyik unokatestvérétől, amely például olyan kifejezésekben jelenik meg, mint az ideggyógyásznál az *intencionális tremor,* azaz kézremegés szándékos mozgáskezdeményezésnél. A Brentano bevezette szakkifejezés sokkal elfogadotabb, mint korábban, minden használója

belenyugszik az összekeverés lehetőségébe, így némi habozás után úgy döntöttem, hogy felhagyok tipográfiai kilengésemmel. A beavatatlan olvasót azonban figyelmeztetem, hogy az „intencionális" itteni használata *nem* azonos a hétköznapi szóhasználatban megjelenő intencionális kifejezéssel.

Történetileg, mint Chisholm (1967) is rámutat, tanulságos módon a ma sajátosabb jelentés, a 'vonatkozás, irányulás' volt az elsődleges. A középkori kifejezés az *intendere* igéből származik, mely 'megfeszítés'-t jelent, s ennek megfelelően, ahogy a Webster Szótár mondja, a lélek, a figyelem valamire való feszült irányulását is jelenteni kezdte. Konkrétabb metaforával pedig a középkori jelentés az íj megfeszítéséből származik, s a 'valamire irányulás' a nyílvessző valamire irányításának felel meg, mikor az íj ki van feszítve. Vagyis az igen elvont filozófiai értelmű kifejezés, mint oly sokszor, itt is igencsak konkrét metaforából származik.

Az európai filozófia (és pszichológia) történetében az intencionalitás fogalmának központi jelentősége ciklikusan alakult, s kapcsolata más kérdésekkel, elsősorban az állati viselkedés célszerűségével csak századunkban, s leginkább az utóbbi évtizedben vált világossá A skolasztikus hagyomány vezette be a kifejezést, elsősorban az absztraktumok referenciájának elemzésére, annak tisztázására, miről is beszélünk, amikor Istenről, jóságról, pirosról vagy az egyszarvúról szólunk. A fogalom felújítása a múlt század utolsó harmadában Brentano nevéhez fűződik. A klaszszikus örökséget feleleventve egyszerre ad inspirációt az akkoriban születő új pszichológia egyik irányának, az aktuspszichológiáknak, s lesz tanítványa, Husserl közvetítésével (l. erről Osborn 1949, Vajda 1968) inspiratív szerepe a – gondolatok személy feletti objektívitását s a „zárójelbe tett egyén" melletti érvényét hangsúlyozó – modern filozófiák, továbbá a logikát előtérbe állító tudás-modellek megszületésében.

Dolgozatomban pusztán a modern intencionalitás fogalommal foglalkozom, aminek számos fontos aspektusától is eltekintek. Csak arról szólók, ami releváns a mai pszichológia és a kognitív kutatás alakulása szempontjából. Enek ellenére felsorolom, mivel nem foglalkozom, mert így máris kiviláglik, miért központi kategória az intencionalitás.

Mivel nem foglalkozom?

1. Nem foglalkozom azzal, hogyan kapcsolódik az intencionalitás az absztraktumok létmódjának s a velük kapcsolatos igazságoknak, ezen belül a nem létező tárgyakról való beszélésnek a kérdéséhez, s ennek megfelelően Brentano ontológiai értelmezéséhez.

2. Nem foglalkozom azzal sem, milyen módon kapott logikai értelmezést az intencionalitás, s hogyan függ össze a predikátumok szerkezetével, milyen viszony van az *intenzionális* és az *intencionális* között.

Itt egyrészt egy olyan definiáló mozzanatról van szó, mely szerint léteznek predikátumok, amelyek mellett a referenciálisan azonos értékű kifejezések helyettesíthetik egymást (pl. 1a és b), míg bizonyos intencionális attitűdöknél ez nem így van (2 a és b).

(1) a *János látta, hogy Grósz bement a csűrbe.*
(1) b *János látta, hogy Kádár utóda bement a csűrbe.*

(2) a *János azt hitte, hogy Berecz lesz Kádár utóda.*
(2) b *János azt hitte, hogy Berecz lesz Grósz.*

Másrészt, s ez a pszichológust talán jobban érdekli, arról van szó, hogy bizonyos állítmányok mintegy magukkal hozzák a mellékmondat feltételezett igazságát, mások viszont nem. Hasonlítsuk össze a (3) alatti három mondatot abból a szempontból, hogyan kezelik az alárendelt mondat igazságát. (3a)-ban a tényszerű értelemzés az érvényes: megjött a vonat. (3b) nem kötelez el semmi mellett. (3c)-ben pedig a mellékmondat nem igaz.

(3) a. *Feri **tudta,** hogy megjött a vonat*
(3) b. *Feri **elhitte,** hogy megjött a vonat*
(3) c. *Feri **álmodta,** hogy megjött a vonat.*

Ezek a példák nem öncélúak vagy kuriózumok: azt mutatják, hogy a szándékokról való beszéd elemzése sokat elmond a természetes nyelv logikai szerkezetéről.

3. Végül nem foglalkozom az intencionalitási módok részletes elemzésével sem. Mi igazolja, hogy ezek (az észlelés, az ítélet, az érzelmi értékelés) egymástól elkülönítve léteznek, s hogyan lesz például Husserl közvetítésével az intencionalitásból fenomenológiai pszichológia Sartre (1940, 1976) korai munkásságában.

Előadásom témája az intencionalitás harmadik mozzanata, az, amely a fogalom első felújításakor lépett előtérbe, nevezetesen Brentanotól kezdve: mit mond az intencionális mozzanat a lelki lényegéről? Mit értünk meg a lelki jelenségből, ha abból a valamire vonatkozás mozzanatait emeljük ki, s hogyan értelmezi ezt a mai kognitív mozgalom?

Brentano és a mentális jelenségek kritériumai

Mint Brentanóról szóló monográfiájában Rancurello (1968), s újabban Mezei Balázs (1994) is rámutat, Brentano a „lelki" pozitív meghatározásának igényével jutott el a skolasztikus intencionalitás fogalom felújításához. Ez az újrafel-

fedezés olyan korban zajlott le azonban, amelyben mások, – a tágan értelmezve naturalistának nevezett irányzatok – számára is alapvető kérdés volt, hogy miként határozzuk meg a mentális, a lelki alapvető jegyeit. Az éppen születő új diszciplína, az önállósuló pszichológia számára alapvetően érdekes volt ez az elhatárolás. Ettől függött ugyanis, az új diszciplína helye s önállósága a tudományosságban. Az uralkodó, pontosabban a legnagyobb hatásúvá vált megoldás az új pszichológia módszeréből indult ki. Legalábbis a német tudományosságban az új pszichológiát a kísérletezés és az önmegfigyelés házassága hozta létre. A kísérletezést a spekulatív filozófusokkal szemben hangsúlyozták, az önmegfigyelést pedig a teljesen redukcionista fiziológusokkal szemben (Wundt 1896, l. erről Pléh 1990). Brentano radikálisan más utat választ: a lelki jelenség kategoriális elemzéséből indul ki, s nem a módszerből. A kategóriák tekintetében tartja döntő, definiáló mozzanatnak az intencionalitást. Az intencionalitás klasszikus koncepciójának felújítása mellett szóló fontos érve, hogy nem elégszik meg a „lelki" negatív, valami nem-térbeliként való meghatározásával,ahogyan Descartes tette. Ezt az utóbbit az alábbi idézet eleveníti fel: „A lélek valójában az egész testtel van összekapcsolva és ... nem állíthatjuk valójában, hogy ... a test valamelyik részében van. ... Semmiképpen sem képzelhetjük el a felét vagy a harmadát egy léleknek, sem azt, hogy mekkora kiterjedést foglal el, és hogy egyáltalán nem válik kisebbé attól, hogy a test egy részét levágják, de teljesen különválik tőle, amikor szerveinek együttesét felbomlasztják" (Descartes 1994, 50.).

Brentano számára ez nem megfelelő. Részben azért – mert, mint ő maga is említi – saját korának lokalizációs tanításai úgy is értelmezhetőek, mint amelyek megkérdőjelezik a tériséggel történő elválasztást. Másrészt, ha a fizikai tárgyak téri elhelyezését azok tanult, s nem inherens tulajdonságaként képzeljük el, akkor hasonló tanult, levezett lokalizálást a lélek világában is megfigyelhetünk. Ahogy ma mondanók – intencionális attitűdjeinket kivetítő módon – hajlunk arra, hogy magukat a mentális folyamatokat is az őket kiváltó tárgyba lokalizáljuk asszociatív tanulási alapon: „pl. a harag jelenségét a felingerelt oroszlánba és gondolatainkat az általunk kitöltött térbe helyezzük" (Brentano 1983. 160.).

A pozitív meghatározás igénye vezeti el Brentanót ahhoz az elképzeléshez, mely a lelki lényegét a lelki jelenségek kettős tagolódásában látja: gondolataink mindig valamire vonatkozó gondolatok, érzéseink is valamire vonatkoznak, miközben a tárgyak világa semmiről sem szól, önmagán kívül semmire sem vonatkozik.[1] Klasszikus munkájában a lelki jelenség meghatározásakor abból indul ki,

[1] Van persze itt két mozzanat, amit legalább érintenem kell. Egyrészt – ha már a kategóriaelemzésnél tartunk – Wittgenstein kedvenc témáját: a gondolatok egyben *valakinek* a gondolatai is, vagyis van a nyelvben kódolt vonatkozásuk a megismerőre is. Másrészt: ma már nem mindenki veszi kézenfekvőnek azt a mozzanatot, hogy a fizikai tárgyak nem szólnak semmiről sem. A természet hermeneutikája, vagy legalábbis a hermeneutikus természettudomány koncepciója nehezítené Brentano definíciós dolgát.

hogy a lelki mindig valamire vonatkozik, mindig valami önmagán kívülire utal. „A pszichikai jelenségeket akként tudjuk definiálni, hogy kimondjuk, ezek olyan jelenségek, amelyek intencionálisan egy tárgyat foglalnak magukba" (Brentano 1983. 161.) Egy másik, későbbi megfogalmazásban: „Minden pszichikai közös jellemvonása abban található, amit sajnálatos módon gyakran olyan félreérthető kifejezéssel tudatnak neveznek, vagyis egyfajta szubjektív magatartásban egyfajta, mint mondják *intencionális* viszonyban, mely valamire irányul, ami talán valójában nem létezik, ám belsőleg tárgyként adott. Nincs hallás valami meghallott, hívés valami elhitt, remény valami reménylett nélkül, nincs törekvés a törekvés célja nélkül ..." (Brentano 1994. 55).

Mindez érvényes az érzelmekre is, védi ki Brentano előre az ellenvetést, azok sem puszta tárgytalan érzések: „az ember örül *valami miatt,* vagy örül *valaminek* ... és azt is mondja az ember: *ennek* örülök, *ez* fáj nekem, *ez* bánt engem" stb." (Brentano 1983. 162.). Persze az érzések vonatkozhatnak belső dologra is (reprezentációkra, például emlékekre), de a kettős szerkezet: *valamit* látok, *valamire* gondolok, *valamit* érzek stb., mindig megmarad a lelki jelenségeknél.

Brentano (1983) háromféle intencionális viszonyt különít el: a **képzetalkotást** (ez a legalapvetőbb, ugyanakkor nem tartalmaz létre vonatkozó állásfoglalást) , az **ítélést**, mely létezőnek vagy nem létezőnek állít be valamit, és az **érzést** (valójában szeretetről és gyűlöletről beszél). Ahogyan jogfilozófiai és etikai alapvetésében (1994. 58) kifejti, míg az érzelmekre és az ítéletekre alapvetően polaritás a jellemző (szeretem-gyűlölöm, igaz-hamis), addig a képzetekre (reprezentációkra) ez nem érvényes. Illetve, ha van is polaritás (fekete-fehér), ez nem a szubjektum intencionális attitűdjeire érvényes.

A kognitív szemlélet alakulása szempontjából az első két intencionalitásfajta, a reprezentáció és az ítélet lesz kitüntetett jelentőségű: a reprezentáció mellett– amellett, hogy valami a tudat számára megjelenik – fontos mozzanat az is, hogy azt igaznak vagy hamisnak, létezőnek, kívánatosnak stb. tartjuk-e. Valójában a mai reprezentációs tudatelmélet a maga kijelentés alapú szerveződésével és a vélekedés és a vágy egymásra épülésével (Fodor 1996) úgy is tekinthető, mint e kettősség egységes modellbe foglalása.

Mindnyájan ismerjük az intencionalitásbeli nüanszokat köznapi életünkből. Valójában az intencionális mozzanat különíti el például a múlt keltette érzelmeket a múltbeli érzelmekre való emlékezéstől. Az első esetben érzelmet élünk át és egy korábbi reprezentációra irányulunk, vagyis az intencionális tárgy egy képzet, az aktus pedig az általa kiváltott érzés. A másik esetben viszont az intencionális tárgy egy egykori érzelem, az aktus (vagyis az értékelés) pedig reprezentációs aktus, ennek a tudat színterére emelése.

Brentano a különböző mentális folyamatok közül a reprezentációs mozzanatot tartja központinak. Hasonlít majd erre az az álláspont, amit évtizedek múlva Karl Bühler (1933, 1934) képvisel nyelvelméletében (l. róla Pléh 1984).

Bühler felfogásában a nyelvi jelek kifejeznek (érzelem), irányítanak (viselkedés) és ábrázolnak (reprezentáció és ítélet egyszerre). Az emberi nyelvi funkciók tekintetében azonban szerinte az alapvető, legfontosabb funkció az ábrázolás, mely az indíciumokon keresztül megvalósuló kifejezéssel szemben rendszerszerű jeleken keresztül érvényesül: az ábrázoló funkció a domináló, s amennyire ma át tudjuk látni, ez a specifikusan emberi az emberi nyelvben (Bühler 1933. 121).

Brentanonál mindez még nem jelelméletileg, hanem az intencionális viszonyok szempontjából fogalmazódik meg: „a megjelenítési [reprezentációs, P.Cs.] eljárás képezi alapját nemcsak az ítéletalkotásnak, hanem éppenúgy a vágyakozásnak is, mint minden más pszichikai aktusnak. Semmit sem lehet megítélni, de semmit sem lehet kívánni se, és semmitől se lehet félni vagy rettegni, ha azt nem jelenítjük meg" (1983. 160).

Ontológiai vagy pszichológiai doktrína-e az intencionalitás? Egy kis kitérő

Maga az intencionalitás természete nem triviális dolog. Nem volt az már a középkorban sem, hiszen akkor a kérdéshez kapcsolódott, hogy hol is vannak az elvont jelentések? A Brentano filológiának nemcsak szöveg-elemzési kérdése, hogy miként is értelmezze az intencionális tárgyak létezését. Ráadásul Brentano eredeti kifejezése, az *Inexistenz,* mint Richardson (1982) rámutat, úgy is fordítható és értelmezhető is, mint a „nem létezés doktrínája", s eszerint intencionalitás-tézise a nemlétező dolgokról szóló beszédre vonatkozna.

Valójában arról van szó, hogy Brentano téziseinek van egy ontológiai és egy pszichológiai értelmezése, – amint már Chisholmnál (1967. 202) szerepel.

Az intencionalitás ontológiai tézisének kifejezése szerint az *intencionális* egy, az elmén *belüli* létezésmódra utal; az intencionalitás pszichológiai tézisének kifejtésekor viszont az *intencionálist* az elmén **kívül** is létezhető tárgyakra való irányulás leírására használjuk.

Vannak radikális olvasatok, amelyek szerint viszont a mára már klasszikus angolszász Brentano értelmezés, elsősorban Chisholmé, nemcsak hogy az ontológiai tézis mellett állna ki, hanem egyenesen csak azokat a tárgyakat tartaná intencionálisan létezőknek, melyek pusztán így léteznek, melyeknek a valóságban nem felel meg semmi (Richardson 1982). Ez feltehetően túlzás, még a Chisholm elemezte skolasztikus intencionalitás fogalomra is, ahol Isten és az egyszarvú létmódjáról vitatkoztak. Hagyjuk ezt a kérdést (van-e ontológiai olvasat, s hogyan változik ez Brentano élete során) a Brentano-filológusokra. Számunkra mindenképpen Brentano intencionalitás fogalmának pszichológiai értelmezése a releváns. Úgy is mondhatnánk, hogy az a fajta értelmezés, mely nála magánál is,

későbbi munkásságában az intencionalitás kizárólagos értelmezésévé vált (Brentano 1982, Osborn 1949, Gilson 1955).

A pszichológiai értelmezés szerint létező dolgok esetén négy elemű viszonyról van szó. (E viszonyok kritikus bemutatására jó forrás Driesch 1925.)

EGO --------► AKTUS ------► TARTALOM -------► TÁRGY
belül kívül

Nem létező dolgok, például az unikornis vagy az aranyhegy esetén a viszonyrendszer háromeleműve egyszerűsödik:

EGO --------► AKTUS ------► TARTALOM
belül

Absztraktumoknál, pl. négyzetgyök 2 esetén az bonyolítja helyzetet, hogy a TARTALOM és a TÁRGY azonossá válik, s ugyan rajtunk kívül léteznek, de nem a tárgyak világában.

EGO --------► AKTUS ------► TARTALOM/TÁRGY
belül ?kívül?

Mindez ismét nem puszta ujjgyakorlat a mai kognitivizmus szempontjából. A reprezentációelméletben, különösen ami a reprezentációs váltásokat, s annak jelentőségét illeti a reprezentációs funkciók –, hogy ti. bizonyos dolgok kettős értéket kapnak, azaz hol Mikulások, hol meg szomszéd bácsik, avagy hol seprűnyelek, hol meg lovak, s így tovább – a Brentano elindította különböző intencionális lehetőségek meg a Frege megfogalmazta kettősség jelentés és jelölet között a mai fejlődési kognitív pszichológia alapvető kereteit adó elemzési kategóriák Leslie (1987) vagy Perner (1991) számára.

Brentano tágabb jelentősége a kognitív mozgalom szempontjából
Az elégedetlenség a korai kísérleti pszichológiával

Brentano élete közismerten gazdag fordulatokban. A tudományosság igénye a filozófiában a fiatal katolikus papot szembeállítja a pápai csalhatatlanság eszményével, s többszöri hely- s életstílusváltásokra kényszeríti. Ennek a „hányattatásnak" köszönhetjük persze, hogy munkássága mind *de facto,* mind intellektuálisan az osztrák szellemi élet részévé vált, s oly nagy hatást gyakorolt a pszichoanalitikus gondolkodásra, a dél-német nyelvterület aktuspszichológiáira, a logika

beszüremlésére a pszichológiába, s (inkább negatív értelemben) a pozitivista tudományosság alakulására Ernst Machnál.[2]

Mint Gilson (1955) és Rancurello (1968) rámutatnak, a pszichológiában Brentano munkásságának zenitjén több, egymással is versengő irányzat kétségbe vonta a kibontakozó wundti hagyományt. Voltak filozófiai ellenérzések, amelyek a laboratóriumi pszichológia elementarizmusát, kísérletező ambícióit, naív realistának tűnő ismeretelméletét, szenzualizmusát, természettudományos determinizmusát vonták kétségbe. A mérés és a materializmus kérdését állítja előtérbe Bergson (1896) kritikája, míg Husserl (1901, 1992) a pszichológia terjeszkedő ambícióit, mindent magyarázó igényeit és naturalizmusát vitatja. Theodore Lipps, Alexis Meinong és Vittorio Benussi viszont megmaradnak a pszichológa keretein belül. Itt küzdenek a kezdeti természettudományos pszichológia szélsőségei ellen, illetve valamilyen interpretáltabb, struktúrákra irányuló pszichológiáért. Dilthey (1975) valamivel később kifejtett elégedetlenségének lényege pedig a történeti beágyazottságú „leíró pszichológia" programja, mely a szimbólumokra irányuló, a kultúrába ágyazott embert állítja szembe a laboratóriumi ember egyetemességeivel. (Ezekről az alternatív utakról jó összefoglalást ad O'Neill 1968, viszonyukról Brentano céljaihoz pedig Gilson 1955). Brentano, ha őt is az „elégedetlenek" közé soroljuk, nincsen tehát egyedül, ugyanakkor még hisz az új tudományban, egyáltalán a pszichológiában mint tudományban. Amit azonban főként kategóriaelemzésként képzel el; mint látni fogjuk ez lenne leíró pszichológiájának lényege.

Ráadásul, mint Gilson (1955) monografikus feldolgozásában részletesen, Brentano munkásságának szakaszait is elemezve rámutat, Brentano helyzete legalábbis kettős, ti. magát a tudományosság szerepét illetően. Mind a jelszavak, mind a „tudománypolitika" terén a természettudományos szemlélet képviselője. Erre utal korai lelkesedése John Stuart Mill iránt is, érdeklődése Comte iránt, no meg későbbi alapos tájékozottsága elsősorban (a meglehetősen Mill-követő) Helmholtz pszichofiziológiai munkáiban. (Lásd erről például Chisholm, Baumgartner és Müller előszavát a Leíró pszichológia angol kiadásához).

[2] Brentano (1838-1916) életére a legjobb forrás Rancurello (1968) részletes monográfiája. Ő mutatott rá arra, hogy Brentano szakítása a katolikus egyházzal nem hirtelen aktus, amint sokan állítják. Már középiskolás korában foglalkoztatják olyan kérdések, melyek a hit és doktrína viszonyát érintik, például az eredendő bűn problémája. A fiatal papnak azután a Würzburgi Egyetemen (1866-1873) is felemás helyzete volt. Habilitációja ellenére azért nem terjesztik fel professzornak, mert túl arisztoteliánus. Mindeközben, megelőzve a későbbi neokatolikus mozgalmat, a tudományos és a katolikus gondolkozás közelítéséért küzdött. 1873-ban a pápai csalhatatlanság deklarációja miatt szakított az egyházzal: ez közismert mozzanat életéből. 1880-ban meg is nősült, aminek következtében egy darabig megszakítja kapcsolatát a Bécsi Egyetemmel, ahol 1874 és 1894 között tanított. Pszichológiai doktrínájának részletesebb kidolgozása erre a korra esik. Sőt, legismertebb művét, a Psychologie vom empirischen Standpunkt címűt igen rövid idő alatt, würzburgi és bécsi oktatási periodusa között írta.

Híres negyedik habilitációs tézise pedig a tudomány mindenhatóságában hívő fiatalembert mutatja be: *Vera philosophiae methodus nulla alia nisi scientiae naturalis est.* „A filozófia igazi módszere nem más, mint a természettudományé".

Hasonló módon, a bécsi egyetemen – Exner rektorral szemben –, határozottan védelmezte a pszichológia természettudományos módszereit (Gilson 1955). Ugyanakkor 1874-es neves alapvetésében például nem tér vissza ehhez a „szcientista" attitűdhöz. Amiként sokan észrevették – a reflektív kísérleti pszichológusok közül elsőként Titchener (1921) – Brentano e műve sajátos helyet foglal el a korai német pszichológia palettáján. Jelszava (a könyv címe is) empirista, ez azonban mind hangulatilag, mind ténylegesen szembenáll a kor kísérleti pszichológiájával. Egyszerűen fogalmazva: számára az empirikus a kísérleti alternatívája volt. Különös attitűd ez, mert a (spekulatívval szembeállított) tudományos jelszóval együtt Brentano hosszú távon valójában a fenomenologikus, nem természettudományos pszichológiák elindítójává vált. Félreértés lett volna a jelszó? Nem. Mint Husserl logikai munkásságának gyökereit vizsgálva Osborn (1949) rámutatott: amíg Wundt és a korai kísérleti pszichológusok számára az ihlető tudományág a fiziológia volt, addig Brentano számára ezt a matematika jelentette, s követőinél innen vezetett a királyi út a logika, mégpedig egy relációs logika felé. Brentano számára a „tudományos" jelszó elsősorban kategorikusan érvényes viszonyokat jelent, s nem szokásos empirikus adatgyűjtést. A filozófia s a pszichológia is annyiban tudományos, hogy nem önkényes.

A századelő amerikai közege számára mindez kevésbé volt világos, s Brentano értékelését ekkor inkább az európai aktus-pszichológiák és az amerikai funkcionalizmus közös vonásainak hangsúlyozása uralta. Kitüntetett szerepet játszott ebben az értelmezésben Titchener, aki – Wundtot és Brentanot összehasonlító írásában (Titchener 1921), de még inkább szisztematikus elméleti pszichológiájában (Titchener 1929) – átmentette ugyan Brentanót a későbbi történeti tudat számára, ám ugyannakkor egy kissé félrevezető jellemzést adott róla. E jellemzés nemcsak amerikanizált – Brentanót ő illeszti be a funkcionalista vonalba, hanem lekezelő is az egész filozófikus pszichológiával szemben. Titchener a Wundttól induló hagyományt mint a biológiai „morfológia" legtágabban vett pszichológiai analógiáját fogja fel. A Brentanótól induló aktus-hagyományt – mely a lelki jelenségekben a lélek tevékenységét látja, az amerikai funkcionlizmussal együtt, a morfológia örök kiegészítőjeként, mindenütt megjelenő, fiziológiai (működési) elvű pszichológiai megfelelőjeként kezeli. Ebben az értelmezésben Titchenert persze támogatja az is, hogy Brentano (1977) saját munkásságát Arisztotelész modern felújításaként képzelte el. Titchener, aki maga is Wundt tanítványa, azt hirdeti, hogy a morfológiai-anatómiai (statikus) szemléletnek mindig elsőbbsége van a működés feltárásával szemben. Ezért szerinte a kor feladata **a lélek szerkezetének feltárása,** s működésének vizsgálatára csak a felépítés teljes tisztázása után térhetünk át.

A Wundt és a Brentano fémjelezte két irány nemcsak általános attitűdöket tükröz, hanem saját korában számos kérdésben igen konkrétan s világosan szembenállt egymással. Ezeket a szembenállásokat Titchener (1921) elősorolta, mint az 1. táblázat mutatja.

Tulajdonságok	Wundt	Brentano
érvelésmód	adatok, megfigyelés	apodiktikus, kategorikus
ismeret jellege	befejezetlen	befejezett, szükszégszerű
lélektani megismerés	kísérlet s rendszeres megfigyelés	belső észlelés
időperspektíva	jövőbe néz , nyitott	múltba néz , tekintélyek
tudományos alkat	természettudós	filozófus

1. táblázat Wundt és Brentano összehasonlítása Titchener (1921) nyomán

Mai felfogásunk szerint a Titchener kialakította képnek van egy tanulságos, noha tulzó mozzanata. A kísérleti pszichológia – lelkesedésében, az új kísérleti eredmények feletti izgatott örömében a Brentano képviselte fogalmi elemzést lenézte. A tudatelméleti vizsgálódás valahogyan megvetett, a múltbéli dolog, mely nincsen kapcsolatban a kísérleti tudományokkal. Ha ebből a perspektívából tekintjük, akkor az a gondolati keret, amelyben a mai tudatelmélet többek között az intencionalitás kérdéseit is megfogalmazza, a tudományos attitűdök egy évszázada tartó érlelődését és megváltozását mutatja. Az analitikus filozófia vagy hatvan évnyi hódítása után a fogalmi elemzés nem idegen tőlünk. Ugyanakkor – éppen az analitikusok által is képviselt naturalizált ismeretelméleti program (Quine 1969) hajtásaként – a legújabb időben sokak számára világossá vált, hogy ez a típusú elemzés nincsen ellentétben a kísérleti tudományokkal. A mentális működés konceptuális és a kísérleti megközelítése, ha nem halad is kéz a kézben, mégis figyel egymásra.

Nyelvi elemzés és intencionalitás

Visszatérve Brentanóra, az „empirikus" jelzővel olyan pszichológiát indít el, amely 70-80 év múlva kategoriális elemzésnek számítana. Olyan módszereket használ, mint amilyeneket majd Gilbert Ryle (1974) fog a diszpozíciós fogalmak elemzésénél, vagy Wittgenstein (1953/1992) a privát nyelv kritikája során. Nyelvi példákat vesz. Amit „empirikus érvnek" nevez, az tulajdonképpen a kifejezések elemzéséből származik. Ennek a módszernek persze van egy sor veszélye is. Hadd illusztráljam ezt éppen azzal, hogy mi történik, amikor Brentano eljárását követve nyelvi különbségekből intencionalitásbeli eltéréseket vezetünk le. Egy korábbi

dolgozatomban (Pléh 1996b) magam is használtam ilyen példákat, amellett érvelve, hogy a mienkéhez hasonló, gazdag alaktanú nyelvekben a mentális igék vonzatkerete csak látszólag önkényes és véletlenszerű:

(4) *emlékszik **RÁ**, haragszik **RÁ**, gondol **RÁ**, figyel **RÁ***
(5) *fél **TŐLE**, undorodik **TŐLE**, megijedt **TŐLE**.*

A feltételezett rejtett szabályszerűség az lett volna, hogy a (4)-be tartozó mentális igék az alanyt, az attitűd hordozóját mutatják be kezdeményezőként, akinek, – hogy Brentano korának terminológiáját használjam – az aktusa a lélekből indul ki, mentális attitűdje szándékos. Ennek felelnének meg azok a vonzatok, amelyek elsődleges, téri jelentésükben a mozgás CÉLJÁT kódolják, a vonatkoztatási tárgyat mint egy pálya célpontját (-RA típus), ahol a pálya feltételezett kiindulópontja az ÉN, illetve általánosabban a CSELEKVŐ (*Rátettem a ceruzát az asztalRA*). Az (5)-ben található mentális kifejezések viszont olyan helyzetet mutatnak be az intencionalitási fogalmi elemzés szempontjából, melyben a kiindulópont a külső tárgy, s a lélek mintegy „elszenvedi" az érzéseket. Ezekkel jellegzetesen járnak együtt olyan ragok (-TÓL típus), melyek téri jelentésükben a vonatkoztatási tárgyat mint egy pálya kiindulópontját kódolják (*Az autó elment a házTÓL*). Az esetlegesnek s önkényesnek tűnő rendszert lehet úgy tekinteni tehát, mint ami megkülönböztetéseket tükröz az intencionalitás szempontjából. Számos igepár – *néz valamire / lát valami, hallgat valakire/hall valamit* – még az észlelési igék körében is alátámasztani látszik, hogy a nyelv Brentanónak engedelmeskedik. Nem szabad azonban feltétlenül beleesnünk abba a csapdába, amely a nyelvet általában egyetlen nyelv példái alapján szükségszerűen áttetszőnek tekinti a kognitív szemantika, ebben az esetben az intencionalitási distinkciók szempontjából. Gondoljunk csak arra, van-e világos irányulásbeli (intencionalitási) eltérés mondjuk a *gondol valamit, gondol valamire, gondolkozik valamiről* között.

A leíró pszichológia koncepciója

Brentano az Empirikus pszichológia után is alakítja pszichológiai nézeteit, ami főleg a tanítványokban élt tovább, publikációkban kevéssé. Ennek megfelelően hasonlítja össze 1921-ben Titchener igen gúnyosan Brentanót Wundttal, akinek Fiziológiai pszichológiája ekkor már a negyedik, gyökeresen átdolgozott kiadást éri meg, míg Brentanotól még mindig az 1874-es munkát kell idézni. Brentano, mint kisebb publikációiból s posztumusz megjelent Leíró pszichológiájából (Brentano 1982, 1995) tudjuk, magát az intencionalitás-koncepciót is alakította, de nem volt érzéketlen a kor naturalisztikus pszichológiájának fejleményeire sem. Ez utóbbit illeti kettős pszichológiai koncepciója. A kései Brentano meg-

különbözteti a *pszichognózist* vagy leíró pszichológiát, és a *genetikus pszichológiát.* Míg az előbbi a lelki jelenségek szerkezetével (kategóriaelemzéssel) foglalkozik, az utóbbinak – a természettudományos pszichológia elkötelezettségeinek megfelelően – az, hogy miként bontakoznak ki és tűnnek el a lelki jelenségek, vagyis azok anyagi és környezeti feltételeivel foglalkozik. A kettő viszonya tehát megengedő: Brentano nem gondolja, hogy a kategóriaelemzés kimerítené a pszichológiát, csak éppen számára ez a fontosabb.

A pszichológia az emberek belső életének tudománya, vagyis az élet azon részének, mely a belső észlelés számára hozzáférhető. Szeretné kimerítően meghatározni az emberi tudat elemeit, s (amennyire lehet) ezek kapcsolatait, s megadni azokat az oksági feltételeket, melyek az egyes jelenségeket meghatározzák.

Az első a pszichognózis, a második pedig a genetikus lélektan tárgya. A pszichognózis tiszta pszichológia, míg a genetikus pszichológiára nem is illik olyan rosszul a fiziológiai pszichológia meghatározás. (Brentano 1982. 1).

Ha kicsit elengedjük fantáziánkat, szerkezetében olyan elméleti pszichológiát látunk itt, mint amilyet száz éve múlva az elmefilozófusok egy része hirdet, mégpedig azok, akik számára a „genetikus" pszichológiának csak a kategorikus oldala releváns. Brentano (1982) a leíró pszichológiában utal a kísérleti pszichológia eredményeire, de sosem a kutatás folyamata érdekli, hanem azok a strukturális viszonyok, amelyek az élményben elsődlegesen adottak. Fontos számára az osztályozás, például a színek viszonya egymáshoz, akárcsak a naív geometria kérdése Helmholztnál, de a színkeverési kísérletek vagy a térlátás részletei viszont nem érdeklik. Mindez már a genetikus pszichológiára tartozna. Ha szabad elnagyolt párhuzamot vonni, olyan ez, mint ma a Fodor-féle elmefilozófia (Fodor 1996), melynek ellenpárja, a Dennett (1987) képviselte gondolatmenet viszont állandó dialógust tételez fel a kategoriális elemzés értelmében felfogott elméleti pszichológia és a kísérletezés részletei között. A kísérleti tudomány eredményei a mai naturalista számára természetesen relevánsak, hiszen saját elméletét ezekkel igyekszik igazolni.

A kategóriaelemzés igényének megléte nem belemagyarázás Brentano nézeteibe. Már erről szóló könyve első lapjain részletesen kifejti, hogy valójában a leíró pszichológia az egzakt tudomány, s a genetikus lenne az „inegzakt", a pontatlan. Ezen azt érti, hogy az elméleti leíró pszichológia nem spekulatív, hanem általános törvénytan. A kettő viszonya olyan, mint a mechanikáé és a meteorológiáé.

Ez persze túl teoretikusnak tűnik. Ismét emlékeztetek azonban a mai helyzetre: a modern kognitivizmus alapgondolatát is egy olyan funkcionalizmus képezte, amelyik a funkciókat létrehozó mechanizmusokra nem volt tekintettel. Vagyis az a hit irányított minket is, hogy információs elemzés végezhető a mechanizmusok feltárása nélkül is (Haugeland 1996). A gondolat formája a központi téma a mai kognitivizmusban is. A legalábbis deklarált természetelvűség alapján a gondolati és az oksági rend között legfeljebb izomorf viszonyt tételezünk, a mechanizmussal való pepecseléssel azonban nem foglalkozunk (Fodor 1996).

Brentanotól a fenomenológiai pszichológiákig

Brentano spekulatív-filozofikus karosszék-pszichológus, aki ugyanakkor hisz a lelki élet sokféle minőségében. Számára a kísérletezés csak a sorsdöntő kísérlet, *experimentum* crucis értelemben volt fontos. Saját korának pszichológus követői nem annyira a lelki aktusok osztályozásának igényét vették át tőle, nem a törekvést a kategoriális elemzésre, hanem magát az intencionalitás gondolatot és a finom fenomenológiai leírás szándékát, ami egyértelműen szembenállt a fővonalbeli kísérletezők naturalista pozitívizmusával. A fenomenológiai gondolat a kor pszichológiájában nem azzal a filozófiai rigorral jelenik meg, ahogyan azt Edmund Husserl a német filozófiába bevezette. Az eredetileg Brentano-tanítvány Husserl továbbviszi a mester intencionalitási gondolatát: a fenomenológiát olyan tudományként deklarálja, amely a tudat által intencionált dolgokat nem objektív létezőként, hanem intencionált jelenségeként írja le. Husserl felfogásában az élmények világa több részre bomlik, s Brentanónál sok minden, ami Husserlnél mintegy a lelki alacsonyabb szintje lenne, a fizikai történések rendjébe tartozik.

Ami a módszert illeti, Husserl számára a fenomenológia a tudat jelenségeinek minden ontológiai előfeltevés nélküli leírása; a pszichológiának pedig, mondja 1910-ben, rendszeres fenomenológiára kell épülnie, a tudatjelenségek világos fogalmi tanulmányozására. Az igazi pszichológia előfeltételezi a fenomenológiai elemzést. A kor pszichológusainak azonban nem ez volt a gondolatmenete és nem voltak ilyen szigorúak, amikor bevezették a fenomenológiai „beszédmódot". A fenomenológia számukra is meghaladja az önmegfigyelést, de nem úgy, mint Husserlnél: nem a „lényegek"-re, nem a fogalmi elemzésre, hanem az analízissel szembeállított közvetlen élményszerűségre helyezik a hangsúlyt. Érdekes s a pszichológusokat tanulságosan bíráló összefoglalást ad az átvétel kísérleti leírásokat eredményező sikereiről és fogalmi nehézségeiről Max Scheler (1995) magyarul most megjelent könyve.

A fenomenológiai gondolatnak a pszichológiában való megjelenéséért Carl Stumpf tett sokat. Brentano tanítványaként mindig filozófikus elme maradt, akit a kísérletezés csak mint a filozófia következménye érdekelt. Halláspszichológiája (Stumpf 1965) a fenomenologikus szemlélet első részletes alkalmazása a professzionális pszichológiában. Deklarált elveiben Stumpf a „jelenségeket", az érzetadatok, a tartalom világát kiszorítaná a pszichológiából, a fenomenológiába transzportálná; a pszichológia pusztán a *funkciókkal* (aktusokkal: észlelés, tudás, emlékezés, akarás stb.) foglalkozna. A kísérletező Stumpf azonban paradox módon éppenhogy behozza a pszichológiába a fenomenológiai elemzést. Az előfeltevések, különösen az elementarista előfeltevések nélküli élményleírás igénye Husserl nevéhez fűződik. Az inspiráció kindulópontja és intenzitása azonban korántsem olyan egyértelmű, ahogyan azt sokan állítják.

Az aktuspszichológiák mindig a lélek belső cselekvéséről gondolkodtak. Amikor e fogalomrendszert az amerikai funkcionalizmusra is érvényesítjük, meg-

lehetősen ingatag talajra kerülünk. Egy mentségünk van: az ösvény történetileg nem hibás, a kettő közötti rokonságot Brentano már korábban is kereste. Pedig az európai aktus-pszichológiák számára a belső cselekvés a lényeges, s ha európai követőik kísérleteznek is, ezt inkább finom fenomenológiai leírások keretében teszik: az aktus mozzanat a reprezentációk keletkezésében érdekes számukra. Ezzel szemben az amerikai funkcionalistáknál az „aktus" külső cselekvés, s az ő kísérleteik a cselekvés meghatározóira vonatkoznak (l. erről Rancurello 1968).

A Brentano elindította törekvések a pszichológián belül – s ezt a mozzanatot nem lehet elégszer hangsúlyozni – nemcsak az észleléskutatásban, hanem a logikai mozzanatok hasznosításában is megjelentek. Brentano hozzájárult a pszichológiai szenzualizmus leküzdéséhez, amelyben magának az aktusnak a gondolata is segített, amennyiben a gondolkodásban majd a nem szemléletes logikai műveletek kerülnek előtérbe.

Az intencionalitás a korai gondolkodáslélektanban: az absztraktumok „vonatkozása" avagy: Hol van a logika (Külpe, Bühler)?

Századunk első évtizedében – ha nem is mindig közvetlenül Brentanóra és Husserlre reflektálva, közvetve mégis sokat merítve tőlük – a kísérleti lélektanban megjelent egy olyan alternatív irány is, mely a századelő antipszichologista filozófiai és logikai hullámának egyes vonatkozásait a pszichológia számára hasznosította. Ennek keretében elsőként próbálták kísérleti kutatás témájává tenni az absztrakt reprezentációk vizsgálatának máig érvényes kérdéseit. A würzburgi iskola, hiszen erről van szó, számos tekintetben kétségbe vonja a szenzualizmust (l. Dwelhauvers, é.n. és Dienes 1914 korabeli leírását). Az önmegfigyelésnek mint kísérleti módszernek a határait kitágítva a korai gondolkodáskutatók paradox eredményekre jutottak: a személyek olyan mentális folyamatokról számoltak be, amelyeket nem lehetett összeegyeztetni a hagyományos szenzualista metaelméletekkel. Feladatmegoldás közben a személyek általános beállítódásokat élnek át, elillanó absztrakciókat, s sokszor bizony nem szemléletes képzeteket.

Eközben, s ez a releváns most számunkra, a würzburgi kísérletezők a gondolkodást nem pusztán képzetek asszociatív játékaként mutatják be. Külpe (1910, 1983) egy összefoglaló dolgozatában Husselre és a korabeli logika platonisztikus, képzetellenes fordulatára is hivatkozva olyan értelmezést ad kísérleteikről, melynek lényeges mozzanata, hogy a gondolkodás az egyéni tudaton túlmutató tényállásokra irányul. Gondolkodásunk intencionalitása, amikor például egy közmondás vagy aforizma értelmezésére törekszik, a személyek feletti jelentésekre s nem saját képzeteinkre vonatkozik.

A hangos beszámoltatást alkalmazó későbbi kutatások majd szakítanak a würzburgiak önmegfigyelés módszerével. Észreveszik, hogy a személy nem saját munkájának, hanem csak a feladatnak van tudatában, s a kutató a feladatot megoldó személy folyamatos beszédét elemzi. A beszámolóból nem megfellebezhetetlen önmegfigyelési adat lesz, hanem a gondolkodás közben zajló műveleti

átalakítások másodlagos elemzésének segédanyaga. A würzburgi iskola késői követői éppenséggel a gondolkodási folyamatok tudatos hozzáférhetőségét vonják kétségbe. A folyamathangsúlyt a würzburgiaktól öröklik, szakítanak azonban a közvetlen tudatosság doktrinájával.

A német filozófia antipszichologista fordulatából (l. erről Kusch 1995) a pszichológusok egy része két fontos elemet vett át. Az első: az egyén gondolkodása nem jellemezhető szemléletes képzetek asszociációjával. Más eszközre van szükség: az absztrakciók mentális valóságok, s jellemzésükhöz a logika nyújthat segítséget. A másik: az egyénen felüli realitás eszméje. A logikai szerveződés akkor még csak kibontakozó gondolata, visszatekintve, győztesnek bizonyult. Azt is mondhatjuk, hogy a propozicionális elmélet az emberi megismerésről, mely a Gondolat Nyelvének hipotézisétől (Fodor 1975) kezdve, a propozicionális reprezentáció képeket is legyűrő koncepcióján (Phylyshyn 1985) át, egészen az emlékezet konkrét propozicionális hálózat modelljéig (Anderson – Bower 1973) terjed, úgy is tekinthető, mint Frege (vagy akár Leibniz) győzelme vagy bosszúja. A Frege által önnállónak, s a pszichológiától végre megszabadultnak titulált logika száz év múlva mintegy visszaszahódítja az egyéni elmét, s legfontosabb fogalmi újítása, a függvényszerű propozicionális reprezentáció lesz az egész modern kognitivizmusnak is a kulcsfogalma, szóljon akár emberekről, gépekről, vagy állatokról.

Ha részletes tudománytörténetet írnánk, jogosan merülhetne fel a kérdés: mi történt közben? Mármint a würzburgi gondolkodáslélektan és a hatvanas évek között. A triviális válasz a behaviorizmus. De nemcsak ez: valójában a kognitív szemlélet másik előfutára, az alaklélektan – a maga határozott és expliciten kifejtett logika-undorával (Wertheimer 1945) – visszahozta a szemléletes mozzanatot a gondolkodás elemzésébe is. Szenzualista metaelméletet használt az absztrakciók helyett, ám ez az új szenzualizmus már nem volt atomisztikus. A Newell és Simon nevével fémjelezhető fordulat a gondolkodás kutatásában a gépek hatására vezeti vissza újra a logikát a feladatmegoldás elemzésébe.

Elválasztó vonás-e az intencionalitás?

Brentano értelmezésével kapcsolatban alapető kérdés, hogy vajon az intencionalitást a mentális világ olyan jegyeként tételezi-e, amely áthidalhatatlanul elválasztja azt a fizikai világtól, még az állatok világától is. Erre szoktak úgy hivatkozni, mint Brentano tézisére.

Brandl (1996. 261) újabban megjelent, s e kérdést a mai intencionalitás vitákkal, Searle, Fodor és Dennett elemzésével összekapcsoló rendszerezése szerint Brentanónak az intencionalitás felújításával hármas szándéka volt.

(1) A pszichológia független és objektív tudományként meghatározása, mintegy az élettan mellett.

(2) A fizikai és pszichológiai jelenségek dualizmusának igazolása.
(3) A lelki jelenségek új és rendszeres osztályozása.

A második cél, „Brentano tézise" nem csupán mai érdekeink és érdeklődésünk szempontjából lényeges. Nem sokkal Brentano fénykora után ebben a korban is határozottan felmerültek olyan kérdések az állati viselkedés értelmezésével kapcsolatban, amelyeket ma az intencionalitás problematikájához sorolnánk. Akkor többnyire csak úgy fogalmazódtak meg, mint az állati célszerű viselkedés kérdései. Néhányan azonban, elsősorban Karl Bühler, világosan látták azt is, hogy mindez kapcsolatban áll a sajátosan emberi, magasabb, ha úgy tetszik, szellemi intencionalitás problémájával.

Az állati viselkedés célirányosságának kérdése a századelőn

Ezzel a kérdéssel valójában áttérünk az intencionális kifejezés első, a köznapi használatban uralkodó jelentésére.

A modern tudományosság kibontakozásának egyik értelmezési lehetősége az, ha megnézzük, hogyan képzeltük és képzeljük el a különböző mozgások magyarázatát. A modern gondolkodás első nagy forradalma akkor következik be, amikor az szakít a fizikai mozgás céloksági (teleologikus) felfogásával. A mechanikus oksági értelemzés (átterjedvén az állati mozgásra is) minden célokság nélkül, automatikus reflexes determinációként írható le, mely pusztán általános fizikokémiai törvények eredménye. Szabadon fogalmazva: a behaviorizmus ezt az attitűdöt terjeszti azután ki az egész emberi lelki világra, megtagadva nemcsak a reprezentáció, hanem a szándék relevanciáját is. A kognitivizmus egyik újdonsága az, hogy nemcsak a fizikai és az állati mozgás eltéréseit látja meg, hanem azt is felismeri, hogy minket embereket – s tán némely állatot is – nemcsak célok és szándékok vezérelnek, hanem megfelelő értelmezési eljárást is megvalósítunk; ezt nevezi Daniel Dennett (1987) az intencionális hozzáállásnak. A 2. táblázat ezeket a szemléleteket foglalja össze.

Irányzat	Fizikai mozgás	Állati mozgás	Emberi lelki élet
Arisztotelész	Teleológia	Teleológia	Kogníció is van
Descartes — 1900	Mechanikus	Mechanikus	Kogníció sajátos
Naiv behaviorizmus	Mechanikus	Mechanikus reflex	Mechanikus reflex
Intencionális kognitivizmus	Mechanikus	Mechanikus és teleologikus	Teleologikus

2. táblázat: A fizikai és állati mozgás értelmezésének néhány változása

Az állati szándék: Loeb és Jennings vitája a századfordulón

Messze vezetne ha végignéznénk, hogy akárcsak a 19. században is miként jelentkezik a teleológia az állati reflexes viselkedés magyarázatában. George Canguilhem (1955) francia orvostörténész a reflex-fogalomról szóló könyvében a 19. századi fejlődés lényegi mozzanatának azt tartja, hogy a fogalmat meg kellett szabadítani antropomorf vonásaitól. Ez persze nem ment könnyen, s valójában ismételten visszatért a kérdés: hogyan lehet célszerű az, ami ennyire gépszerű? A neves német fiziológus, Pflüger kezdeményezte vita (hogyan lehetnek célszerűek az állat mechanikusan determinált reflexei) csak ötven évvel később vezetett el egy megállapodott darwinista értelmezéshez a reflexeket illetően. Sherrington (1906) szögezi majd le világosan, hogy a reflexek célszerűsége nem igényel külön ágenst (legyen az akár a gerincvelői lélek): a természetes kiválasztódás magyarázza azt.

A nem kiváltott, vagy legalábbis spontánnak **tűnő** állati viselkedés elemzésében azonban nem ez volt az utolsó szó. Ismételten felmerült, hogy vannak-e olyan sajátos biológiai törvények, amelyek ugyanakkor nem célokságiak? A századfordulón ez Jacques Loeb és Arthur Jennings vitájában fogalmazódott meg ilyen élesen. A tropizmusok elemzésében Jennings a szándék-elvű, Loeb a szigorúan fizikokémiai magyarázat mellett állt ki. Nem érdektelen ebből a szempontból, hogy Loeb volt John Watsonnak, a behaviorizmus atyjának nagyrabecsült tanára (lásd erről Pauly 1987). Ugyanakkor Ersnt Mach követője volt, fő művét neki dedikálta (Loeb 1900).

Loeb szerint minden reflexes és ösztönös folyamat valójában a protoplazma általános fizikokémiai tulajdonságaiból vezethető le, legfeljebb magasabbrendűeknél egészíti ki ezt az asszociatív emlékezet. A cél, szándék (*purpose*) fogalmának nincsen helye a tudományban.

Jennings viszont a mai „intencionális kognitivizmus" elismert előfutára lesz. Jennings, aki az egysejtűek célszerű próbálkozásairól beszélt, s egyenesen odáig ment, hogy a dennetti értelmében vett szándéktulajdonításra nagyon emlékeztető „kivetítésekről", saját szándékrendszerünk másoknak tulajdonításáról beszélt – ami nem is áll olyan távol Dennett „hozzállásaitól": „Általában nem tulajdonítunk tudatosságot egy kőnek, mert ez nem segítene a kő viselkedésének megértésében és ellenőrzésben. ... Másrészt viszont általában tudatosságot tulajdonítunk egy kutyának, mert ez hasznos; a gyakorlatban lehetővé teszi, hogy sokkal jobban tudjuk értékelni, előrelátni és ellenőrizni cselekedeteit, mint egyébként. Ha egy amőba olyan nagy lenne, mint egy bálna, elképzelhetően lennének olyan helyzetek, amikor elemi tudatállapotok hozzárendelése megmentené a nem túl felkészült embert az egyébként ilyen tulajdonítások nélkül bekövetkező pusztítástól" (Jennings 1906).

Nicholas Humphrey (1986) részletesen tárgyalja a vitát Loeb és Jennings között, valójában aktualizálja Jenningset, s Dennett (1987, 1994) ezt viszi tovább. Nemcsak arról van szó tehát, hogy a tudós mikor használhat cél- és funkció-fogalmakat az állati viselkedés magyarázatában, hanem arról is, hogyan segít a funkciós beszédmód, az intencionális hozzáállás abban, hogy eligazodjunk a világban, vagyis hogyan támogatja az értelmezést, a rend keresését. Jól tesszük, ha az értelmezésben Jennings követői vagyunk, miközben a magyarázat szintjén talán Loeböt kell követnünk, s végső soron fiziko-kémiai mechanizmusokban hiszünk a lelki élet magyarázatakor is (Dennett 1991).

Edwin Holt (1915), az amerikai korai behaviorizmus kifinomult teroretikusa fejlesztette tovább Jennings gondolatait: kidolgozta a viselkedés különböző szinteken való leírhatóságának elvét, amiből látható, hogy Loeb és Jennings nem szükségképpen zárják ki egymást: „Hajlamosak vagyunk – még a behavioristák is – azt hinni, hogy a viselkedés valahogy reflex-tevékenységekből áll össze. Ez teljesen igaz, már ami a folyamatot illeti. Így a végső elemzés szerint a korallzátony is pozitív és negatív ionokból áll, de a biológus, a földrajztudós vagy a hajóskapitány nem értené meg a dolog lényegét, ha ekként fogná föl" (Holt 1915. 232).

De akkor mi adja meg a viselkedés elemzésének igazi vagy releváns színterét? Holt szerint annak elemzése, hogy **mit csinál** az állat. Ebben középponti jelentőségű, hogy a szervezet milyen távoli objektumok – s nem egyszerűen a proximális ingerek – hatására viselkedik. Holt pozitív tanácsa a viselkedés elemzésére: a szervezet a környezet valamely tárgyához vagy tényéhez viszonyítva mozog (Holt 1915. 55).

Azt, hogy **az állat, mint egész** hogyan viselkedik, nem lehet leírni a közvetlen ingerek terminusaiban; csak azoknak a környezeti **tárgyaknak** a keretében tehető ez meg, melyekre az állat viselkedése irányul. Pontosan ez a különbség a reflexes aktus és a specifikus válasz vagy viselkedés között (Holt 1915. 76).

Holt híres könyve – melyben függelékként jelent meg a viselkedéselemzés gondolata – a „Freudi vágyról", a libidókoncepcióról szól. Hogyan kapcsolódik ez a viselkedés célszerűségéhez? Holt értelmezésében Freud lényegi hozzájárulása a pszichológiához az, hogy a „vágy" segítségével alakította ki elméletét. Olyan dinamikus pszichológia ez, mely vágyainkban keresi cselekvéseink koherenciáját. Az intencionalitás ezáltal nem természetfeletti, hanem természeti mozzanatok eredménye lesz. Bár előadásomban nem térek ki rá, közismert s részleteiben sokat vitatott, hogy milyen szerepe is volt Brentanónak Freud nézetei alakulásában. Valójában nehezen kerülhető meg az az értelmezés, mely szerint Freudnál a szimbolizációsnak az a lényege, hogy manifeszt gondolataink rejtve valami másra utalnak. Ebben a brentanói ihletés, a „valamire vonatkozás" Freudnál. Ez olyannyira így van, hogy egy mai áttekintés, Roger Smith (1997) kiváló munkája egyenesen úgy állítja be, mintha Brentanónál az egész inten-

cionalitási kérdéskör nem tudatos tárgyakat tételezne. Mintegy a külső tárgynak lennénk tudatában, ám saját aktusunknak, amely arra irányul, már nem: Brentano szerint a mentális *aktus* két részre vagy tárgyra bontható: az elsődleges tárgy, amelyet közvetlenül megfigyelünk (a teáskanna) és a másodlagos tárgy, melyet tudattalanul észlelünk, de nem figyelünk meg közvetlenül (Smith 1997. 524-5).

Másrészt – s Holt is ezt a mozzanatot emeli ki – a vágy irányította gondolkodás valójában az intencionalitás „szándék" értelmének felel meg, ismét csak azzal a kiegészítéssel, hogy Freudnál rejtett, magunk számára sem áttekinthető vágyakról van szó.

Egon Brunswik (1952, 1956, 1988) szerint Holt koordinációs szemlélete az ökológiai gondolatrendszer történeti előfutára. Az utóbbi az állati viselkedést irányító mozzanatokat reprezentáló ingereket és kísérleti elrendezéseket keres, továbbá a viselkedés egységeinek keresésében a 'célokból' indul ki.

Karl Bühler, a korai etológia és a behaviorizmus a célekvivalenciáról

Karl Bühler (1922, 1927), a bécsi egyetem nagyhatású pszichológus professzora a Jennings és Loeb közötti viták ismeretében sokat tett azért, hogy az állati viselkedés Jennings-féle felfogása, ha nem is a fővonalban, de fennmaradjon. A Loeb és Jennings közötti vita ugyanis elkeserítő zsákutca volt. Pauly (1987) Loebről szóló monográfiája megmutatja, hogy a vita mellékhatásaként az amerikai összehasonlító pszichológiában évtizedekig mindenki óvakodott az alacsonyabbrendűek kutatásától.

Ha a célszerű próbálkozásokról van szó Bühlernek is kedvenc példája az amőba, ami egyben annak is metaforája, hogy az állati célszerűség s a magasabb emberi intencionalitás, a kultúra objektivációira irányulás a gondolkodásban nem éles határokkal elválasztott folyamatok. Bühler elemzésében az állati viselkedés válaszekvivalenciái is azt mutatják, hogy teleologikus mozzanatokat kell tételeznünk. Már az a tény, hogy egy állat fajtársa viselkedését támadásként értékeli, olyan – a „cél" keretében megfogalmazott – absztrakciókat jelent, mint amikor valamely hang nyelvi hangként való azonosítása sem csak a hang fizikai tulajdonságain alapul.

Bühler **három aspektus elmélete,** melyet leghatározottaban a nyelvre nézve fejtett ki (Bühler 1933, 1934), noha szerinte minden lelki jelenségre érvényesíti, hidat teremt a viselkedés és a kultúra vizsgálata között.

A **viselkedés** mint a legnyilvánvalóbb mozzanat nem fizikailag jellemezendő: valamely mozdulat „értelmes", „teleologikus" viselkedés, melyet jelek irányítanak. Az **élmény,** a hagyományos pszichológia vezérfogalma sem eleve „értelmetlen": tárgyi vonatkozásokkal bír. Magát az észlelés folyamatát is jelek közvetítik.

Az objektív szellemi képződmények világa ennek megfelelően nem valami egyén feletti objektív szellem megnyilvánulása, hanem a koordináció különleges formája, az emberi nyelv által létrehozott képződmény, melyhez azután viselkedésünk igazodik.

Bühler tehát, amellett, hogy sok olyan témát elővételez, amelyek Karl Popper (1963, 1972, 1976, 1998) munkásságában találnak közismertebb folytatóra (a szellemi világ realitása s ugyanakkor folytonossága az élővilággal), maga is világosan látja, hogy lehet olyan elméletet alkotni, mely Brentano kihívására (a lelki élet intencionalitása mindentől elválaszt minket) pozitívan válaszol: a célszerűség és az irányulás egyszerűbb viselkedésekben is jelen van.

Az intencionalitás felújítása a mai kognitivizmusban

A mai kognitivizmus ebből a szempontból úgy is tekinthető, mint amelyben az intencionalitás kétféle hagyománya, vagyis a leíró pszichológiai, jelenségtani, s az emberi kultúrára összpontosító hagyomány, illetve az állati viselkedés célszerűségéből kiinduló hagyomány egymásra talál. Temészetesen egy fontos fenntartást előrebocsátásával: már akiknél egymásra talál! Nem arról van szó ugyanis, hogy a mai kognitivisták egységesen elvetnék „Brentano tézisét": inkább az a helyzet, hogy újrafogalmazzák a lehetséges álláspontokat.

Gépek és az intencionalitás

Az intencionalitási kérdéskör felújításának egyik központi problémája ugyanis annak újrafogalmazása, hogy elválaszt-e az intencionalitás. Ez az elválasztási igény, s a neki megfelelő redukálhatatlan mentalizmus azonban ma már nemcsak az állatokkal kapcsolatban merül fel, hanem a gépekre nézve is. A negatív programot Hubert Dreyfus (1979) fogalmazza meg, hogy azután John Searle (1990, 1996) folytassa: gépeknek márpedig nincsen eredeti, elsődleges intencionalitásuk, csak származtatott, ezért azután gondolkodni sem tudnak. Jellegzetes és tanulságos, hogy azok, akik az intencionalitás természeti gyökereit keresik az állatvilágban, elsősorban Daniel Dennett (1971, 1987) e kérdésben nagyvonalúak: megengedik, hogy intencionalitást rendeljünk a gépekhez: elég sikeresen tudjuk e kompjútereket intencionális rendszerekként kezelni – írja –, függetlenül azoktól a megfontolásoktól, hogy milyen anyagból épültek, mi az eredetük, mi a helyük az erkölcsi ágensek közösségében (vagy éppen nincs is helyük ott), van-e tudatuk vagy öntudatuk, s hogy műveleteik determináltak vagy determinálatlanok-e. A stratégia alkalmazása mellett szóló döntés pragmatikus, s nem intrinzikusan jó vagy rossz. Mindig fennáll a lehetősége annak, hogy az ember megtagadja az intencionális nézőpont alkalmazását a számítógéppel szemben, s aztán mattot is kap tőle. Kényünk kedvünk szerint váltogathatjuk a nézőpontokat

anélkül, hogy következetlenségbe vagy embertelenségbe bonyolódnánk. Alkalmazhatjuk az intencionális nézőpontot ellenfél szerepünkben, a tervezeti nézőpontot, ha mi végezzük a tervvisszafejtést, a fizikai nézőpontot pedig mint szerelők (Dennett 1971. 90).

Dennett azt is megfogalmazza, mi is a tekintetben vitája Searle-el: „bár egyetértünk abban, hogy a számítógép szintaktikai gépezet s így csak közelíteni képes egy szemantikai gépezet teljesítményét, Searle szerint a szerves világban kifejlődött agy olyan mechanizmus, mely valahogyan kikerüli a számítógépeknek ezt a korlátját. 1980-as cikkét Searle így fejezi be: »Akármit csinál is az agy az intencionalitás létrehozása érdekében, ez nem lehet pusztán egy program megvalósítása, hiszen a programok önmagukban nem elégségesek az intencionalitáshoz«. Searle s én egyetértünk abban – folytatja Denett –, hogy az agyak gépezetek, Searle szerint azonban nagyon sajátos gépezetek: „Tudnak gondolkodni a gépek?" Véleményem szerint csupán gépek tudnak gondolkodni, ráadásul nagyon speciális típusú gépek, nevezetesen az agyak, valamint olyan gépek, melyeknek ugyanolyan oki erejük van, mint az agyaknak (Searle 1980/1996. 424). Számomra – így Denett – az agynak ezek a szellemként megidézett oki erői adják azt az alkímiát, mely ellen retorikus kérdésemben felhívtam a figyelmet. Egy gép pusztán egy gépezet, s semmi nincs az altípusok konstrukciójában vagy anyagában, mely lehetővé tenné, hogy a gép túllépjen a mechanizmus korlátain, s kiizzadjon egy „valódi szemantikát", túlmenve puszta szintaktikai őrölgetésein" (Dennett 1987. 69–70).

A naiv pszichológia és a vágy-vélekedés felfogás

A mai kognitivistáknak egyik nagy tábora központi kérdésként kezeli az intencionalitást. Úgy is mondhatnám, hogy bizonyos értelemben középutas tábor ez, mely a neurofilozófiai redukcionisták és a javíthatatlanul redukálhatatlanságot hirdetők között helyezkedik el. E tábor, ha a klasszikus pszichológiatörténet fogalmait alkalmazzuk rá, felteszi, hogy van egy, a lelki életnek megfelelő szerveződési szint, amelynek sajátszerű törvényei vannak. Az intencionalitást illetően azonban megoszlanak abban a tekintetben, hogy e sajátlagos szerveződést valamiféle automatikus evolúciós ajándéknak tartják-e – mint pl. Fodornál (1975) a Gondolat Nyelve-koncepciója – vagy pedig egy evolúciósan kialakult és megerősödött, de mégiscsak állandó konstrukciót igénylő munka eredményének.

Sokat vitatják, mi is a pontos elválasztó tényező ezen a táboron belül. Kiss Szabolcs (1996) meggyőzően elemezte, hogyan is áll szemben Fodor realizmusa Dennett instrumentalizmusával. Ezzel a vitával nem foglalkozom. Ehelyett egy közös mozzanatot emelnék ki: mindkét felfogás elfogadja, hogy létezik egy naiv vagy népi pszichológiai elmélet, amelyet mi emberek alkalmazunk mások és magunk viselkedésének értelmezésére. Ezt szoktuk a Vágy-Vélekedés pszichológiájaként emlegetni. A viselkedést mint kijelentésekben (is) szerveződött tudá-

sok és hozzájuk kapcsolódó propozicionális attitűdök függvényét értelmezzük. Brentano leíró pszichológiája – még maga a meglehetősen kategorikus érvelésmód is – újra visszakerül nemcsak a filozófusok, hanem a pszichológusok világába is. Csakhogy a leíró pszichológiát visszahozók egy széles tábora ebben már nem redukálhatlanság tézisét látja, hanem kihívást: találjunk természeti értelmezést az intencionalitásra.

Visszakerül a Brentano-kérdéskörrel maga a mentális folyamatokra vonatkoztatott absztrakció igénye is. Dennett az alábbi módon értelmezi instrumentalizmusa és a naív pszichológia kategóriáinak viszonyát: a naiv pszichológia tehát abban az értelemben instrumentalista – írja –, ahogy a legvadabb realisták is megengednék: az embereknek ugyanígy vannak vélekedéseik és vágyaik a népi pszichológia változatában, ahogy van súlypontjuk is, és ahogyan a Földnek van Egyenlítője (Dennett 1987. 52–53).

„Újra konstruálhatnám instrumentalizmusomat – így Dennett – olyan realizmusként, amely bizonyos elvont viszonytulajdonságokra vonatkozik: olyan tulajdonságokra, melyek egy szervezetet vagy egy műtárgyat bizonyos meghatározott módon hoznak kapcsolatba környezetével" (Dennett 1987. 30).

Dennett felfogásában közismerten hozzáállások szintjeiről van szó. A **fizikai hozzáállás** felel meg a természettudományok végső redukciójának, annak a szintnek, mely Holt szerint nem sokat segít a viselkedésben való eligazodásban. A **tervezeti hozzáállás** a gépezet működésének megfelelő szint, az a szint, amely például humán aspektusból az agyfiziológia szintje lenne. Az **intencionális hozzáállás** pedig annak a szintnek felel meg, amit a gépezet elkészítőjének szándéka képvisel, az élők esetében pedig a természetes kiválasztódás funkcionalitása.

Az intencionális gondolkodásnak ebben a felújításában két dologról van szó, s Dennett mindkettőben összekapcsolja a Brentano-féle hagyományt az állati viselkedés célszerűségének kutatásával. Intencionalitásunk végső soron természeti, evolúciós eredetű, hangzik az általános tézis. Másrészt magát az intencionalitást mint egy evolúciósan beváló gondolkodásmódot is használjuk: nemcsak viselkedésünknek magának van intencionalitása, hanem a rendszerek viselkedéséről való gondolkodásunk is állandóan intencionalitást tulajdonít ezeknek. S itt nem pusztán valami humoros metakognitív megkettőzésről van szó. Dennett megengedi azt az értelmezést, hogy valóban e két szintre bontsuk szét az intencionalitás eredeti kérdéskörét.

Közismert, hogyan használja fel ezt a második, tulajdonítási szintet Dennett a magunkról alkotott absztrakcióknak, pl. az Én és a tudat fogalmának a kezelésére: elmélete szerint „a self nem valami régi matematikai pont, hanem egy olyan *absztrakció,* melyet milliónyi attribúció és értelmezés határoz meg (beleértve az önattribúciókat és az önértelmezéseket is), melyek az élő test életrajzát alkotják, s melyeknek Narratív Gravitációs Központja". Dennett szemiotikai materializmusnak nevezi saját elméletét (Dennett 1991. 426–427).

Mach mint előfutár

Ezzel a „lágy szemléletű" – mert azt attitűdszerűen elképzelő, de ugyanakkor természeti alapú – intencionalitásban Dennett nem áll egyedül. Igen hasonlóan gondolkozott, csak éppen nem az intencionalitás köré szervezte mondandóját a századforduló filozófiai pszichológiájában Ernst Mach is. Dennett két szempontból is emlékeztet Machra. Az Én pusztám viszonylagos állandóságát, s súlypontszerű absztrakt mivoltát már Mach hangsúlyozza. Az absztrakciók, amelyek oly fontosak mind az intencionalitáselmélet, mind Brentano, mind pedig e korban új logika számára, Machnál hipotetikus értelmezést kapnak. Vagyis az Én nem kiinduló lényeg, hanem viszonylagos, megkonstruált állandóság. (Érdekes módon már Frege is súlypontról meg az Egyenlítőről beszél, amikor a pszichologizmust bírálja az Aritmetika alapjaiban, s példát keres arra, hogyan is létezhet valami egy elvont létmódban.)

Másrészt Mach magyarázata, szándékai szerint, egyértelműen evolúciós. Én fogalmunknak s hasonló absztrakcióinknak története van, mégpedig funkcionális, evolúciós története. Ami Dennettnél az evolúciósan beváló hozzáállás, az Machnál ökonómia és a hipotézisek világa.

Nézzünk néhány példát a hasonlóságokra! Mach az intencionális hozzáállás kérdését is felveti, mégpedig, mint erre Gergely György felhívta a figyelmemet, a mai álláspontok közül a **szimulációs** felfogást képviselve: mások viselkedését magunkból kiindulva értelmezzük szándékok eredményeként: gondolatban megjósoljuk az emberek viselkedését azzal, hogy testükhöz kapcsolódóan a mienkéhez hasonló érzékleteket, érzéseket, és akaratokat tételezünk fel náluk (Mach 1910. 207), s ezeket a tulajdonításokat „tudattalanul minden gyermek végrehajtja" (Mach 1910. 208).

Az Én hirhedett és sokat tárgyalt (Nyíri 1994) dekonstrukciója során Mach is egy evolúciós értelmezést ad az Én integratív szerepéről. Számára maga az Én is egy evolúciós füzér, személy mivolta (az intencionális ágens feltevése) puszta szimbolikus hipotézis, nem valami esszenciális dolog: „vagyis készek vagyunk arra, hogy magunkat, s minden gondolatunkat az egyetemes evolució termékének és alanyának tekintsük" (Mach 1910. 235), „úgy érezzük, hogy az élet igazi gyöngyszemei az állandóan változó tudattartalomban rejlenek, s hogy a személy pusztán egy semleges szimbolikus fonál, melyre ezek fel vannak fűzve" (Mach 1910. 234–235). „Az Én élményeink emlékeiből s az általuk provokált asszociációkból áll" (Mach 1910. 46).

Mach szerepe valójában két szempontból érdekes az intencionalitás naturális kezelésének történetét keresve. Az egyik a struktúrális szempont. Úgy tűnik, hogy az evolúció elméletét alkalmazva egy évszázadnyi különbséggel is, igen hasonló elképzelések születnek. Másrészt kettejük, Mach és Dennett, – még tágabban pedig Dennett s a századelő természetelvű pszichológiája között meg a mai pszichológia között van egy közvetítő: Karl Popper. Popper (1976, 1998)

közvetíti Dennett számára az absztrakciók realitásának központi szerepét, mind pedig az episztemológiai és pszichológiai kérdések, így az intencionalitás egységes evolúciós keretben való kezelésének igényét.

Az intencionális kérdéskör egy mai természettudományi keretben

Összefoglalásként vázolom, szerintem ma az intencionalitás kérdésével kapcsolatban, amelyek a naturalista igényű megközelítés kulcsmozzanatai. Hogyan is lehet logikusan rekonstruálni nemcsak a fogalom történetét, hanem azt is, ahogyan az intencionalitás kérdésköre és az állati viselkedés elemzése kapcsolatba kerülnek. Úgy képzelem el, hogy a célszerűség, a célracionalitás és az intencionalitás szempontjából mintegy evolúciós fokozatok tételezhetőek fel. Az egyes kutatások többnyire csak valamelyiket vizsgálták, mára azonban – nem utolsósorban Dennett munkáinak szószerint naturalista értelmezése révén – állnak már az állatoktól a kultúrális absztrakciókhoz vezető híd pillérei.

0. Az élővilág célszerűségei (reflexek, tropizmus) a kutató számára evolúciós magyarázatot kapnak. A látszólagos célszerűség nem mond ellent az okságnak és a fizikalizmusnak. Jennings nyújtja Loeb számára a magyarázni valót: nélküle, aki a tervezeti hozzáállást képviseli, a fizikai hozzállás nem tud mit kezdeni az élő rendszerrel, nem tudja, minek keresse a fizikai magyarázatát.

1. Az állati viselkedés ekvivalenciaviszonyai. Magasabbrendűeknél az állati viselkedésében megjelenik a cél szempontjából vett racionalitás. Csibra és Gergely (1998) részletesen bemutatják, milyen alapvető jelentőségű ez komplexebb élő rendszerek viselkedésének magyarázatában. Az állat az azonos célhoz vezető utakat egyenértékűként kezeli vagy például a pedálnyomás lehetséges módozatai is egyenértékűek számára. Ez felel meg a Kardos és Barkóczi (1953, Kardos 1988) által leírt aequiterminális célszerűségnek. Az állat viselkedését a tárgyak irányítják, ebben az értelemben van „vonatkozási" intencionalitása, de szándék nem tulajdonítható neki. Társas viselkedését a motivációs folyamatoknak megfelelő ekvivalenciák szervezik, de ebben sem tételezhetünk fel szándéktulajdonítást.

2. Szándék és célracionalitás tulajdonítása megjelenik már az észlelésben is, mind mások, mind a tárgyaknak tulajdonított „racionális viselkedés" elvárásának megfelelően. Gergely, Nádasdy, Csibra, és Bíró (1995) kísérletei bizonyították, hogy a Fritz Heider és Marianne Simmel (1981) bemutatta szándékattribució embergyermekeknél igen korán megjelenik az észlelésben, s természetesen egymás értelmezésében is. Mindez kialakít egy dennetti értelmében vett elsőrendű intencionális rendszert: szándékokat tulajdonítunk az ágenseknek.

Sajátos kérdés, hogy vajon a cél tulajdonítás, a teleológiai hozzáállás megelőzi-e az intencionális hozzáállást (Csibra és Gergely 1998).

A kutatás izgalmas kérdése természetesen nem a puszta tény megállapítása, hanem annak elemzése, hogyan bontakozik ki a gyermeknél (pl. előprogramozott rendszer-e), s vannak-e előfokai főemlősöknél. Erről ma meglehetősen sok az empirikus adatokat összevető vita.

3. A reprezentáció és a valóság elválasztása: vélekedés tulajdonítás a tudatelméletben. Számos eredmény utal arra, hogy a gyermek három-négy éves kora közt egy további változáson megy át (Perner 1991). Naív pszichológiája kifinomulabbá válik: a másikat nemcsak szándékokkal rendelkező lénynek tekinti, hanem olyan intencionális rendszernek, amelynek vélekedései vannak a világról. Ez a fordulat jelenik meg a nevezetes hamis vélekedés próbákban, ez teszi lehetővé a pillanatnyi helyzetekről való leválást, s a második szándékú szimbolikus kommunikációkat (Leslie 1987, l. erről Kiss 1996). Itt jelenik meg a nem létezőről és a nem-igazról való gondolkodás, – már közeledünk Brentanóhoz. Mindezt egy tagolt, naív tudatelmélet megjelenésének tartjuk (Gergely 1994). Más szempontból viszont a denetti értelemben vett másod- és harmadlagos intencionális rendszerek megjelenése az eredmény: nemcsak szándékot tulajdonítok a partnernak, hanem felteszem, hogy ő is ezt teszi, és modellje van arról is, hogy én ezt teszem.

Nem véletlen, hogy ez a kérdés, vagyis a magasabbrendű intencionális rendszerek kialakulása oly mértékig hasonlít Grice (1997) kommunikáció szervező és jelentéstulajdonító elveihez.

4. Az intencionális hozzáállás szabad és hajlékony alkalmazása. Az emberek az intencionális attitűdöt másodlagos célokra kezdik szabadon használni. Úgy tűnik, hogy sokszor antropomorfizmusuk rabjai, de valójában józanabbak: intencionális természetfölötti ágenseket hoznak létre, hogy rendezni tudják a világot, majd így értelmezik a maguk alkotta gépezeteket is. De ezt az attitűdöt alkalmazzák állataikkal kapcsolatosan is. Mindeközben azonban, s ettől hajlékony az alkalmazás: tudják, hogy például a sakkozó számítógép nem ember, de sokszor hasznosabb, ha úgy játszunk vele, mintha az lenne.

Irodalom

Anderson, J. R. – G.H. Bower 1973. Human Associative Memory. Winston and Sons, Washington.
Arisztotelész 1988. Lélekfilozófiai írások. Magyar Helikon, Budapest.
Audi, R. 1995. The Cambridge Dictionary of Philosophy. Cambridge University Press, Cambridge.
Bergson, H. 1896. Matiere et mémoire. Alcan, Paris.
Block, N. 1980. Readings in the philosophy of psychology. Harvard University Press, Cambridge.

Brentano, F. 1983. A pszichikai és fizikai jelenségek közötti különbségről. In: Pléh Cs. (szerk.), Pszichológiatörténeti szöveggyűjtemény 1. Tankönyvkiadó, Budapest. 157–163.
Brentano, F. 1977. The psychology of Aristotle: In particular his doctrine of active intellect. University of California Press, Berkeley.
Brentano, F. 1982. Deskriptive Psychologie. Meiner, Hamburg.
Brentano, F. 1994. Az erkölcsi ismeret eredete. Kossuth, Budapest.
Brentano, F. 1995. Descriptive psychology. Routledge, London.
Brunswik, E. 1952. The Conceptual Framework of Psychology. In: Carnap, R. – Morris, Ch, (eds) International Encyclopedia of a Unified Science 1. no. 10. University of Chicago Press, Chicago.
Brunswik, E. 1956. Perception and representative design of psychological experiments. University of California Press.
Brunswik, E. 1988. A megismerési probléma hatóköre és nézőpontjai. Pszichológia 8: 593–615.
Bühler, K. 1922. Die geistige Entwicklung des Kindes. 3. Fischer, Jéna.
Bühler, K. 1927. Die Krise der Psychologie. Fischer, Jéna.
Bühler, K. 1933. Die Axiomatik der Sprachwissenschaften. Kant-Studien 38: 19–90.
Bühler, K. 1934. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. Barth, Jena.
Canguilhem, G. (1955): La formation du concept de reflex aux XVIIe et XVIIIe siecles. Presses Universitaires de France, Paris.
Chisholm, R. 1967. Intentionality. In: P. Edwards (ed.), The Encyclopedia of Philosophy), 3–4. MacMillan, New York 201–204.
Chisholm, R., W. – B. Müller, 1995. Introduction. In: Brentano 1995. X-XXVI.
Csibra, G. – Gergely, Gy. 1998 The teleological origins of mentalistc action explanations: A developmental hypotheis. Developmental Science. Megj. előtt.
Dénes, M. 1933. A tárgy problémája Brentanónál és Meinongnál. Elek, Budapest.
Dennett, D. 1971. Intentional systems. The Journal of Philosophy 68: 87–106.
Dennett, D. 1987. The Intentional Stance. MIT Press, Cambridge.
Dennett, D. 1991. Consciousness Explained. Little Brown, Boston.
Dennett, D. 1994. Darwin's Dangereous Idea. Simon and Schuster, New York.
Dennett, D. 1996a. Szövegek, emberek és más készítmények értelmezése. Holmi 8: 251–265.
Dennett, D. 1996b. Micsoda elmék. Kulturtarde, Budapest.
Dennett, D. 1996c. Igazhívők: Az intencionális stratégia és sikerének forrásai. In: Pléh Cs. (szerk.), 1996. 152–168.
Dennett, D. – Kinsbourne, M. 1992. Time and the observer: The where and when of consciousness in the brain. Behavioral and Brain Sciences 15: 183–247.
Descartes, R. 1994. A lélek szenvedélyei. Ictus, Szeged.
Dienes, V. 1914. A mai lélektan főbb irányai. Haladás, Budapest.
Dilthey, W. 1975. A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat, Budapest.
Dreyfus, H. 1979. What computers can't do: A critique of artificial intelligence. 2. Freeman, San Francisco.
Driesch, H. 1925. The crisis in psychology. Princeton University Press, Princeton.
Dwelhauvers, G., é.n. L'étude de la pensée. Tégui, Paris.
Érdi P. 1991. Posztmodern (természet?)tudomány. BUKSZ 3: 454–460.
Fodor, J. 1975. The language of thought. Harvard University Press, Cambridge.
Fodor, J. 1990. A theory of content and other essays. MIT Press, Cambridge.
Fodor, J. 1996. Fodor kalauza a mentális reprezentációhoz. In: Pléh Cs. (szerk.), 1996.
Frampton, M.F. 1991. Considerations on the role of Brentano's concept of intentionality in Freud's repudiation of the seduction theory. International Review of Psycho-analysis 18: 27–36.

Frege, G. 1953. The foundations of arythmetics. Oxford Univesrity Press, Oxford.
Frege, G. 1980. Logika, szemantika, matematika. Gondolat, Budapest.
Gergely Gy. 1994. Az önfelismeréstől a tudatelméletig. Pszichológia 14: 123–141.
Gergely, Gy. – Nádasdy, Z. – Csibra, G. – Bíró S. 1995. Taking the intentional stance at 12 months of age. Cognition 56: 165–193.
Gilson, L. 1955. La psychologie descriptive selon Franz Brentano. Vrin, Paris.
Greenwood, J.P. (ed). 1991. The future of folk psychology. Cambridge University Press, Cambridge.
Guttenplan, S. 1994. Companion to the Philosophy of Mind. Blackwell, Oxford.
Harkai Schiller P. 1940. A lélektan feladata. M.T.A, Budapest.
Haugeland, J. 1996. A kognitivizmus lényege és kézenfekvő volta. In: Pléh Cs. (szerk.), 1996.
Heider, F. – M. Simmel, 1981. A viselkedés észlelésnek kísérleti vizsgálata. In: Csepeli Gy. (szerk.), A kísérleti társadalomlélektan főárama. Gondolat, Budapest. 178–95.
Holt, E. 1915. The Freudian wish and its place in ethics. Holt, New York.
Honderich, T. (ed.), 1995. The Oxford Companion to Philosophy. Oxford University Press, Oxford.
Humphrey, N 1986. The inner eye. Faber and Faber, London.
Husserl, E. 1901. Logische Untersuchungen. 1–2. Halle.
Husserl, E. 1992. A filozófia mint szigorú tudomány. Kossuth, Budapest.
Husserl, E. 1972. Válogatott taulmányai. Gondolat, Budapest.
Jennings, H.S. 1906. Behavior of the lower organisms. Columbia University Press, New York.
Kardos L. 1988. Az állati emlékezet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kardos L. – Barkóczi I. 1953.„Aequiterminális" viselkedésrészletek jelentősége az állati tanulásban. MTA Biológiai Osztályának Közleményei 2: 95–114.
Kiss Sz. 1996. Az „elmélet" elmélet és a szimulációs megközelítés szerepe a gyermeki tudatelmélet magyarázatában. Pszichológia 16: 383–396.
Kusch, M. 1995. Psychologism: A case study in the sociology of philosophical kowledge. Routledge, London.
Külpe, O. 1910/1983
Leslie, A. 1987. Pretense and representation: The origins of the „theory of mind". Psychological Review 94: 412–426.
Loeb, J. 1900. Comparative Physiology of the Brain and Comparative Psychology. Putnam, New York.
Loeb, J. 1912. The Mechanistic Conception of Life. University of Chicago, Chicago.
Mach, E. 1910. Popular scientific lectures[4]. Open Court, Chicago.
Macnamara, J. 1993. Cognitive psychology and the rejection of Brentano. Journal for the Theory of Social Behaviour 23: 117–137.
Magyar Értelmező Kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972.
Mezei B. 1994. Pszichologista volt-e Franz Brentano ? In: Brentano 1994. 5–38.
Norman, D.A. (ed.) 1981. Perspectives on cognitive science. Lawrence Erlbaum, Hillsdale.
Nyíri K. 1994. A hagyomány filozófiája. T-Twins, Budapest.
O'Nell, W.M. 1968. The beginnings of modern psychology. Penguin, Harmondsworth.
Osborn, A.D. 1949. Edmund Husserl and his Logical Investigations 2. Edwards Brothers, Cambridge.
Pauly, P.J.,1987. Controlling life. Jacques Loeb and the engineering ideal in biology. Oxford Universisty Press, New York.
Perner, J. 1991. Understanding the representational mind. MIT Press, Cambridge.
Pléh Cs. 1984. Karl Bühler nyelvelmélete és a mai pszicholingvisztika. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15: 237–256.
Pléh, Cs. 1990. Wundt időszerűsége. Pszichológia 10: 279–316.
Pléh Csaba 1996a. A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. Holmi 8/2: 265–282.

Pléh Cs. 1996b. Szociális modellek a megismeréskutatásban: Spekulatív szintézis. Pszichológia 16: 209–235.
Pléh Cs. (szerk.), 1996. Kognitív tudomány. Osiris, Budapest.
Popper, K.R. 1963. Conjectures and Routledge, London.
Popper, K.R. 1972. Objective knowledge: An evolutionary approach. Clarendon Press, Oxford.
Popper, K.R. 1976. Unended quest: An intellectual autobiography. Fontana, London.
Popper, K. 1998. Elme és test. Typotext, Budapest.
Pylyshyn, Z. W. 1984. Computation and cognition. MIT Press, Cambridge.
Quine, W. V. 1969. Ontological Relativity and Other Essays. Columbia University Press, New York.
Rancurello, A. C. 1968. A Study of Franz Brentano: His Psychological Standpoint and his Significance in the History of Psychology. Academic Press, New York.
Richardson, R. 1982. Brentano on intentional inexistence and the distinction between mental and physical phenomena. Philosophy and Phenomenological Research 14: 236–248.
Ryle, G. 1974. A szellem fogalma. Gondolat, Budapest.
Searle, J. 1990. Számítógépprogram lenne az emberi elme? Tudomány 6, 3: 110–15.
Sartre, J.P. 1940. L'imaginaire. Gallimard, Paris.
Sartre, J.P. 1976. Egy emóció-elmélet vázlata. In: Sartre, J.P.: Módszer, történelem, egyén. Gondolat, Budapest.
Scheler, M. 1995. Az ember helye a kozmoszban. Osiris, Budapest.
Searle, J. 1980/1996. Az elme, az agy és a programok világa. In: Pléh (szerk.), 1996.
Smith, B. 1994. Austrian Philosophy: The Legacy of Franz Brentano. Open Court, Chicago.
Smith, R. 1997. The Fontana History of the Human Sciences. Fontana Press, London.
Sherrington, C.S. 1906. The Integrative Action of the Nervous System. Yale University Press, New Haven.
Spiegelberg, H. 1989. „Intention" und „Intentionalitat" in der Scholastik, bei Brentano und Husserl. Studia Philosophica 29: 189–215.
Stich, S. 1983. From folk psychology to cognitive science. MIT Press, Cambridge.
Stumpf, C. 1965. Tonpsychologie. Hilversum, Knuf.
Stumpf, C. 1910. Philosophische Reden und Vortrage. Barth, Lepizig.
Titchener, E. 1921. Brentano and Wundt: Empirical and experimental psychology. American Journal of psychology 32: 108–120.
Titchener, E. B. 1929. Systematic psychology: Prolegomena. Macmillan, New York.
Vajda M. 1968. „Zárójelbe tett" tudomány. Gondolat, Budapest.
Vedeler, D. 1991. Infant intentionality as object directedness: An alternative to representationalism. Journal for the Theory of Social Behaviour 21: 431–48.
Webster's New World Dictionary of the English Language. 2. World Press, Cleveland.
Wertheimer, M. 1945. Productive thinking. Wiley, New York.
Wittgenstein, L. 1992. Filozófiai vizsgálódások. Atlantisz, Budapest.
Wundt, W. 1898. A lélektan alapvonalai. Franklin, Budapest.

Szintaxis, szemantika, nyelvi érintkezés[1]

SZABOLCSI ANNA

This paper discusses two syntactico-semantic features that some languages of the Danube basin share, presumably due to areal influence rather than genetic or typological relatedness. One is the preposing of multiple interrogative phrases in Romanian, Serbo-Croatian, and Hungarian. The other is the existence in Serbo-Croatian and Hungarian of negative polarity items whose licensors do not include clause-mate negation. These phenomena indicate that linguistic contact (if indeed that is the culprit) can impact quite subtle and high-level properties of grammar.

1. Nyelvszövetségről (Sprachbundról) akkor beszélünk, ha egymással rokonságban nem álló, de földrajzilag egymás legszorosabb szomszédságában élő nyelvekben a tömeges kétnyelvűség folytán közös tulajdonságok alakulnak ki, amelyek egyszersmind megkülönböztetik őket a körülvevő más nyelvektől.

A nyelvszövetségekre vonatkozó kutatások többségükben hangtani természetűek (a mondattan területének klasszikus témája a balkáni infinitívuszok kérdése).

Elsősorban hangtani jegyekkel jellemzi Gáldi (1947) is „a dunatáj nyelvi alkatát": a jésítés, az első szótagi kötött hangsúly és a fonemikus hangzóhosszúság paramétereivel. A jelen írásban a magyar nyelvnek két olyan, a mondattan és a jelentéstan határára eső jelenségére szeretném fölhívni a figyelmet, amelyek föltehetőleg szintén nyelvszövetségi természetűek, noha izoglosszáik nem egészen azonosak az említett hangtani jegyekével. Az én ismereteim szerint ezek a jelenségek meglehetősen egyedülálló példái annak, hogy az érintkezés a nyelv „magas" szintjére hasson.

2. Többszörös kérdések

Többszörös kérdéseknek nevezem azokat a mondatokat, amelyek két vagy több kérdőszót tartalmaznak. Sok nyelv, például az angol, a német, a francia úgy jár

[1] A román adatokat Bende-Farkas Ágnesnek és Ioana Stefanescunek, a szerb-horvát adatokat Ivana Lyonnak köszönöm. A nyelvszövetségek általános kérdéseiben Bakró-Nagy Marianne és Hajdú Péter volt segítségemre.

el, hogy e kérdőszavak közül egy a megszokott mondatbeli kérdőszó-pozícióba kerül, a többi pedig a helyén marad:

(1) Who gave what to whom?
ki adott mit kinek
(2) *Who what to whom gave?
ki mit kinek adott

A magyarban ezzel szemben valamennyi kérdőszó az ige elé kerül (l. különösen É. Kiss 1992):

(3) Ki mit mikor olvasott?
(4) Melyik ember melyik könyvet mikor olvasta?

Alapvetően hasonlóan jár el a lengyel, a cseh, a szlovák, az orosz, a román, a szerb-horvát, a bolgár stb. Eltérések mutatkoznak a részletekben a tekintetben, hogy minden kérdőszó egyformán viselkedik-e. A románban (5)-(6) és a szerb-horvátban (7)-(8) például csak a határozatlan kérdőszavaknak kell egységesen a mondatélre kerülniük. Ha a többedik kérdő szintagma határozott, az ige mögött is maradhat:

(5) Cine pe cine a citit?
ki prep mit aux olvasott

(6) a. Care om care carte a citit?
melyik ember melyik könyvet aux olvasta
b. Care om a citit care carte?
melyik ember aux olvasta melyik könyvet

(7) Ko je ta prolitao?
ki aux mit olvasott

(8) a. Koju ovek je koju knjigu itao?
melyik ember aux melyik könyvet olvasta
b. Koju ovek je proitao koju knjigu?
melyik ember aux olvasta melyik könyvet

A többszörös kérdéseknek ez a fajta megformálása a magyarban talán eredeti, de lehet a nyelvi érintkezés eredménye is. Egészen biztosan az utóbbiról van szó a románban: a többi újlatin nyelv nem helyez a mondatélre egynél több

kérdőszót. Bizonyosnak látszik tehát, hogy egészében véve nyelvszövetségi jelenséggel állunk szemben.

A szakirodalomban (pl. Kaufman–Thomason 1988) szokásos föltevés, hogy a nyelvi érintkezés alapvető és szembeötlő („könnyen átvehető") nyelvi jelenségekre hat. A többszörös kérdések, bár a nyelvi rendszernek egy más régiójába tartoznak, mint az általában kutatott hangtani és morfoszintatikai jelenségek, valóban kellőképpen szembeötlőnek nevezhetők. Nem így áll a helyzet azonban azzal a jelenséggel, amelyre másodikként térek rá.

3. Negatív kontextust kívánó elemek

Negatív kontextust kívánónak nevezem az olyan nyelvi elemeket (NKE), mint például az angol *any, ever, yet,* amelyek csak tagadás vagy ahhoz hasonló szemantikai értékű elem hatókörében jelenhetnek meg. Az alábbi példákban a figyelem középpontjában álló nyelvi elemeket NKE-ként fordítom, hiszen szó szerinti magyar megfelelőjük nem föltétlenül van.

(9) a. Milan did not see anything.
Milan aux nem látott NKE-acc
'Milan nem látott semmit'
b.* Milan saw anything.
Milan látott NKE-acc
'Milan látott semmit'

Általában negatívnak nevezhető a K elem akkor, ha az alábbi következtetési séma jellemzi:

(10) 'K fut'-ból logikailag következik, hogy 'K fut gyorsan'.

Eszerint negatív kontextust képez a fölérendelt mondatbeli tagadás is, illetve a 'kevés' jelentésű determinánssal alkotott főnévi csoport is:

(11) Nem futok ⇒ Nem futok gyorsan
Nem állítom, hogy Mari fut ⇒ Nem állítom, hogy Mari gyorsan fut
Kevés teknőc fut ⇒ Kevés teknőc fut gyorsan

Az angol *any* például e két utóbbi kontextusban ugyanúgy megjelenhet, mint az egyszerű tagadás jelenlétében.

(12) a. Milan does not claim that Mary saw anything.
Milan aux nem állítja, hogy Mari látott NKE-acc
b.* Milan claims that Mary saw anything.
Milan állítja, hogy Mari látott NKE-acc

(13) a. Few people udnerstand anything.
kevés ember ért NKE-acc
b.* Many people understand anything.
sok ember ért NKE-acc

Vannak-e a magyarban az *any*-hez hasonló NKE-k? Első pillantásra egyszerűen azt válaszolhatjuk, hogy nincsenek. A magyar *senki, semmi* stb. több tekintetben is különbözik az angol *any*-től. Elsősorban abban, hogy csakis vele egy tagmondatban szereplő tagadás legitimálja, azaz disztribúciója az *any*-nek csak egy részét fedi le:

(14) a. Milan nem látott semmit.
b.* Milan látott semmit.

(15) * Milan nem állítja, hogy Mari ért semmit.

(16) * Kevés ember ért semmit.

Ez a tagadási technika, amely egyébként az oroszhoz és egyéb szláv nyelvekhez hasonlít, a magyarnak finnugor sajátsága, vö. a vogult (17) és az osztjákot (18)[2]:

(17) ä-ner ä läus
semmi(t) nem mondott

(18) ej-mette jureh ent utem
sem-mi tudás(t) nem tudok

A *senki, semmi* típusán kívül más NKE-gyanús elemet a magyar leíró irodalom nem ismer; ebben a magyar ismét az oroszhoz látszik hasonlónak.

Ezt a tételt azonban fölül kell vizsgálnunk, ha szemügyre vesszük a szerb-horvát adatokat.

A szerb-horvát *ni-* előtagú kérdő névmások a magyar *se(n)-* előtagúak pontos megfelelői:

[2] Bakró-Nagy Marianne szíves közlése.

(19) a. Milan ne vidi ništa.
Milan nem látott semmit
b.* Milan vidi ništa.
Milan látott semmit

(20) * Milan ne tvrdi da Marija poznaje nikoga.
Milan nem állítja, hogy Mária ért semmit

(21) * Milo ljudi razume ništa.
Kevés ember ért semmit

Van azonban a szerb-horvátban egy *i-* előtagú kérdőnévmás-sor is, amely Progovac (1989) megfigyelése szerint éppen az angol *any* környezeteinek fennmaradó részében jelenik meg; azaz akkor és csak akkor, ha a tagadás egy fölöttes tagmondatban helyezkedik el (21), vagy ha vele egy tagmondatban 'kevés'-típusú negatív elem van (22).

(22) * Milan ne vidi išta.
Milan nem látott NKE-acc.

(23) a. Milan ne tvrdi da Marija poznaje ikoga.
Milan nem állítja, hogy Mária ért NKE-acc
b.* Milan tvrdi da Marija poznaje ikoga.
Milan állítja, hogy Mária ért NKE-acc

(24) a. Malo ljudi išta razume.
kevés ember NKE-acc ért
b.* Ljudi ilsta razume.
emberek NKE-acc értenek

Az *išta, ikoga* NKE-ket tartalmazó mondatok lefordíthatók magyarra a *valaki, valami* szók használatával. Ez utóbbiak azonban természetesen nem NKE-k: előfordulnak ugyan a negatív kontextusban, de nem követelik meg azt:

(25) a. Milan nem állítja, hogy Mária tud(na) valamit.
b. Milan azt állítja, hogy Mária tud valamit.

(26) a. Kevés ember értett meg valamit.
b. Sok ember megértett valamit.

Van azonban egy másik, eddig nem említett lehetőség is – a *valamit is, bármit is* kifejezések disztribúciójukban is pontos megfelelői az *i-* előtagú szerb-horvát névmásoknak!

(27) * Milan nem látott valamit is / bármit is.

(28) a. Milan nem állítja, hogy Mária valamit is / bármit is tud(na).
b.* Milan azt állítja, hogy Mária valamit is / bármit is tud.

(29) a. Kevés ember értett meg valamit is / bármit is.
b.* Sok ember megértett valamit is / bármit is.

Leszögezhetjük tehát, hogy az angolból és más nyelvekből ismert NKE-k disztribúcióját a szerb-horvátban és a magyarban két elem együttesen fedi le.

Lehet-e a magyarnak és a szerb-horvátnak ez a közös vonása a nyelvi érintkezés eredménye? Annak kell lennie. Nincs tudomásom ugyanis egyetlen más nyelvről sem, amely a negatív kontextust kívánó elemek (NKE-k) körében ezt a fajta munkamegosztást példázná. (A közvetlen földrajzi környezet nyelvei informánsaim szerint biztosan nem ilyenek.) Valószínűtlennek látszik, hogy ezt a szokatlan vonást a két nem rokon nyelv egymástól függetlenül fejlesztette legyen ki.

Az a tény, hogy az NKE-knek a fent leírt megoszlása a nyelvi érintkezés, illetve nyelvszövetség eredménye lehet, érdekes (de az én kompetenciámon messze túlmutató) kérdéseket vet föl a nyelvi hatás működési mechanizmusával kapcsolatban. Mint föntebb említettem, a nyelvi érintkezés hatásait általában a szembetűnő, „könnyen ragadó" jelenségek körében mutatták ki. A most tárgyalt jelenség azonban biztosan nem ilyen! Az a tény, hogy az *i* szócska NKE-ve alakítja a *valami*-t és a *bármi*-t, eleddig a magyar nyelv kutatói előtt is rejtve maradt. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvi érintkezés mechanizmusának az eddig föltételezettnél finomabbnak kell lennie. A magyar nyelvnek és szomszédainak kontrasztív vizsgálata különösen tanulságos lehet ennek a mechanizmusnak a megértése szempontjából.

Irodalom

Gáldi L. 1947. A Dunatáj nyelvi alkata. Documenta Danubiana 4. Budapest.

É. Kiss, K. 1993. Wh-movement and specificity. Natural Language and Linguistic Theory 11: 85-120.

Progovac, L. 1989. Doktori értekezés. Kézirat. University of Southern California.

Thomason, S.G. - T. Kaufman 1988. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. University of California Press, Berkley - Los Angeles - London.

Információvesztés morfolexémikus változatok kialakulásában (Egy Telegdi-tétel megközelítései)

SZENDE TAMÁS

The point of departure in this paper is Telegdi's theorem on the (accidental) grammatical conversion of lexical items *adjective* → *substantive*. According to this theorem, switches between two part-of-speech categories derive from the 'faculty of language' belonging in this way to the realm of *langue*-phenomena. Following Telegdi's line of argumentation the opposite question arises on what really happens whenever deviant morpholexical variants, occurring as *parole*-level *ad hoc* phenomena in language use, eventually result in standardised *langue*-type lexical items. Two main groups of this kind of developments may be observed. (i) In the domain of semantic constituents the loss of (semantic) information, e.g. by deletion of the distinction between 'singular' vs. 'general' in the conceptual field of certain lexical units, may lead to innovations, firstly occurring as non-standard or agrammatical forms, in the morphological paradigm of the items in question. Secondly, (ii) lexical level lenited forms in informal speech consistently show up in their phonological set-up as abbreviated equivalents of regularly specified representations. This is because lenition processes turn underlying full-specified phonological representations into truncated forms by reducing phonological information. Then, in case lenited lexical units undergo the process of phonological reshaping new (morpho)lexical variants emerge.

Egyik tanulmányában Telegdi Zsigmond (1961) többek között azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy a szófajváltás – akár köznapi használatú változataiban is – végső soron nem a *parole*-hoz tartozik, hanem a *langue*-ban kapja meg rendszeres helyét. Gardiner (1932/1951) tézisét vitatva Telegdi (1961. 44) azt a nézetet képviseli ugyanis, hogy például egy „főnévi jel" jelentésének melléknévi megjelenítése – történetesen a *the boy king* jelzős szerkezetben a főnévi kategóriájú *boy* melléknévi használatakor – a nyelv lehetősége, „szociális mintát" követ. Amiről szó van, ennélfogva a nyelvrendszerhez tartozó jelenség, nem pedig, mint Gardiner véli, a *parole* szabadosságának alkalmi terméke. Fónagy Iván (1984. 35–6 és passim) a szófajváltás eseményével kapcsolatban egy alapul szolgáló, mondattá fogalmazható jelentésegészre vezeti vissza a szófaját váltó lexikai egységet. A szófajváltás hátterében voltaképpen sűrítés [Dicht-ung] áll, amely így a közlés hírértékét növeli. Igazolásul költői metaforák példáján mutatja be, hogyan vezetődik le szabályosan a szabálytalanul megjelenő szófaji kategória a szófaját váltó lexikai egységen. Mindkét szerzőnél az a magya-

rázóelv, hogy a szófajváltásban valamilyen (Telegdinél:) a jelentéssel kapcsolatos, általánosan adott bővítő lehetőség, (Fónagynál:) valamilyen poétikai értékű tartalomtöbblet valósul, illetve nyilatkozik meg. Ezeknek a nyelvi kifejeződése egy rendszer adottságaiból (Telegdi), illetve közösen adott, kollektív ismeret- és élményvilágból (Fónagy) eredeztethető. Az idézett szerzők interpretációi fölvetik a következő kérdést: mi lehet az ellentéte ennek a mechanizmusnak? Van-e tehát olyan jelenség, amely éppen ellentétes irányú, azaz *parole* kiindulású, és az eredmény az esetleges felől alakul át – Telegdi kifejezésével – „szociális mintává", alkalmi alakváltozatból morfológiai vagy még inkább lexikai egységgé, másfelől pedig éppen információveszteséggel jár?

Ilyen ellenirányú folyamatok két – merőben eltérő – esetét fogom röviden bemutatni: (1) a jelentéskiürüléssel járó változását és (2) a hangalak csonkításával járó alakváltozat kialakulásáét, mindkettőt a mai magyarban dokumentálható folyamatként. A kettőt a *parole* → *langue* mozgásirányon kívül csak annyi kapcsolja össze, hogy a jelenségek lényege – és ebben a tekintetben tükörfolyamatai a Telegdi Zsigmond által tárgyaltnak – az információvesztés. Mégpedig (1)-ben a jelentés tartományában, (2)-ben a szó fonológiai információja tekintetében. (Információvesztésen a nyelvi jel hírértékének csökkenését, azaz redundanciájának növekedését értem.)

1. Elsősorban a nyilvános, de a mindennapi nyelvhasználatban általában is két olyan tendenciát figyelhetünk meg, amely végső hatásában a tényállásleírás pontosságát torzítja. Mindkettő egy részben montírozott, gyakorlati példán mint alapeseten szemléltethető: *Az intézmény filozófiája*, hogy {egy változó feltételrendszerek között} kialakítsa az *Európa felé integrálódó piaci viszonyokat.** A torzítás abban van, hogy (i) a közlő egyedi fogalmak megjelölésére általános terminust jelölő szót *(filozófia)*, másfelől pedig, hogy (ii) konkrét fogalom megjelölésére absztrakt fogalomjelölőt használ *(feltételrendszer)*. Az anomália azonnal a következő, előzetes megjegyzést teszi szükségessé. A nyelvben végbemenő jelentésváltozásoknak közvetlen reflexiója általában csak neologizmusok megjelenésekor tapasztalható. Hangtani szabályok és nyelvileg releváns minták, mint például a hanglejtésformák rendszerének, vagy alaktani paradigmáknak a változása az anyanyelvi közlő beszédében észrevétlenül zajlik, a közlő tudomása nélkül jutva keresztül a váltakozás közbenső stádiumán. A lexikai jelentés megváltozása még inkább rejtve marad, különösképpen akkor, ha közvetlen szemantikai, alaktani vagy szintaktikai indikátorok nem jelzik. A szójelentések fogalomkategóriájának váltásakor pedig jobbára nem jelzik. Feltárásuk tehát – általánosságban szólva – csak a teljes szövegjelentés felől lehetséges.

* A példa {} jellel kiemelt része egy interjú hangfelvételéből származik, ahol ebben a formában kétszer fordul elő. A közlő az MSzP ügyvezető elnöke, később parlamenti frakcióvezetője volt.

(i) A nyilvános közlések műfajában a változások egyik uralkodó tendenciája ma a specifikus jelleg visszaszorulása a tényállásleírásban [predikációban], mégpedig a túláltalánosítás javára. Minthogy általános (tartalmú) kijelentéseket tenni nem hiba, sőt szabályos és adott esetben szükségszerű, a tendencia maga általában nem reflektált. Jelentéstani szempontból a specifikus és a túláltalánosító kijelentések között a különbséget így foglalhatjuk össze.

(ii) A specifikus megjelölés megfelel, sőt feltétele az egyedi tényállásleírásnak, a nem specifikus pedig a (túl)általánosításnak. Specifikus a megjelölés tehát akkor és csakis akkor, ha egyetlen tényállást fed le 'a közlés világában', vagyis – a Bécsi Kör műszavával – '*Protokollsatz*' értékű (vö. Neurath 1972). Ebben az esetben a nyelvi kifejezés és a neki megfeleltetett tényállás az egyegyértelmű leképezés viszonyában van. Világosan kell látnunk természetesen, hogy egy általános tényállásleírás is lehet szabályosan specifikus jellegű (például *A Föld a Nap körül forog*). Az általános tényállásleírás csupán abban az esetben nem adekvát, ha túláltalánosító (például *A kocsi lerobbant* ahelyett, hogy *A kocsiban a gyújtás és a fék nem működik rendesen*). Vagyis akkor, ha a közlemény egy közlési helyzet 'világában', vagyis az abban mozgósított tényállások teljes halmazában a megcélzott egynél több tényállást fed le (vö. Szende 1982).

(iii) A nem specifikus jelleg hordozója a címben jelzett kategóriák illegitim váltása. Ezeknek a lexikai jelentések körében megragadható típusai az alábbiak.

(iii/a) Egyedi (szinguláris) terminus helyén általános terminus használata az argumentumban vagy főként a predikátumban, esetleg modális szerepű összetevőkben. Erre volt példa a *feltételrendszer* a *feltétel* helyén, amennyiben ugyanis a közlő több konkrét és *egyedi feltétel*-re utalt. A kategóriaváltás a közlés szempontjából helyettesítő eljárás. Az eljárás folyamán a fogalomjelölő lexémák állományában az egyedi *(szinguláris)* terminusokat *általános* terminusok váltják fel. Ennélfogva a kielégítően pontos tényállásleírás helyett a nyelvi kifejezés túláltalánosított lesz, azaz többféleképpen értelmezhető kijelentéseket fog eredményezni. Az ambiguitás, azaz a határozatlan többértelműség tartalma itt az, hogy az egy nyelvi kifejezés több (lehetséges) tényállást fed le.

(iii/b) Hasonló jellegű kategóriaváltás történik a *konkrét/absztrakt* terminuspároknak megfelelő lexikai elemek között, ugyancsak elsődlegesen argumentumbeli vagy predikatív szerepben, ugyanilyen módon nem specifikus tényállásleírásokat eredményezve. A *konkrét* → *absztrakt* terminuscsere esete például: *filozófia* 'policy, a know-how type professional skill' jelentésben használva. Érdekes megjegyezni, hogy a természetes nyelv történeti alakulásában a fejlődés iránya ezzel megegyezik, mint például nálunk Fabricius Kovács Ferenc (1968) elemzéséből tudjuk. Fontos másfelől megjegyezni, hogy a szóban forgó helyettesítő eljárásban – e fejlődéssel ellentétben – a jeltárgyjelölés megmarad a konkrét kategóriájában: absztrakt terminussal konkrét dologra utalunk. A történeti jelentésfejlődés lényege pedig éppen az, hogy az absztrakt fogalom kapja meg az új jelentésben a maga specifikus jelét.

(iv) Azt mondtuk, a jelenség logikai, és ezzel tényállásleíró, vonatkozásai nem föltétlenül érzékelhetők közvetlenül. A kérdés most már az, találunk-e árulkodó morfológiai vagy grammatikai jegyeket, amelyek megmutatják, hogy a fogalom- és ezzel a tényállásjelölés nem adekvát. Ha a fogalom- és tényállásjelölés alaktani megoldásai függetlenek a jelölt természetétől, azt várjuk, hogy a kép egységes legyen. Valóban erről van szó. A kategóriaváltásban szereplő szavak és akár kifejezések lehetnek – a váltást tükrözően – jelöltek vagy jelöletlenek. Jelöletlen a *filozófia* szó példájában: a szóalak nem tanúsítja a kategóriaváltást. Ha viszont jelöltek, két fő változat adódik.

(iv/a) A jelöltséget hordozhatja szemantikai összetevő. Például a *feltételrendszer* összetételben az utótag az általános terminus általános jellegének artikulált szemantikai jegye. (A *feltétel* utal egyedi dologra, a *feltételrendszer* azonban egyedi feltételek rendezett halmazának általános megjelölője.)

(iv/b) A jelöltség kifejezést kaphat emellett morfológiai–szintaktikai eszközök révén is. A *filozófiák* szóalakban a többes szám jele – a konkrét fogalom utalására használva a szót: 'egynél több egyedi, meghatározott körülmények között alkalmazott eljárás' – kizárja az absztrakt terminus értelemben való használatot. Abban a szerkezetben pedig, hogy *egy feltételrendszerek között* '[közelebbről meg nem határozott] bizonyos feltételektől függően' a határozatlan névelő és a többes szám együttes, agrammatikális használata szintaktikai jelöltséget tartalmaz.

Figyeljünk fel arra, a kommunikáció eredményessége szempontjából lényeges adottságra, hogy a morfológiai–szintaktikai jelöltség mozzanata mindig megszüntetheti a szöveg(részlet) ambiguitását, határozatlan többértelműségét, míg a szemantikai jelöltség csak feltételesen, a jelöletlenség pedig nem. Ezért lehet az *egy feltételrendszerek* kifejezésnek a kizárólagos interpretációja a 'valamilyen (egyedi) feltételek'.

Az elmondottak alapján az is világos, miért nem közvetlenül észlelhetők a közlőtársak számára a kategóriaváltás itt említett esetei. A jelenség ugyanis a valóságra utalással van közvetlen kapcsolatban, nem pedig a fogalomjelölő lexikai egységek önmagukban tekintett jelentésszerkezetével. (Feltárása ennélfogva mindig teljes szövegjelentések elemzését kívánja meg, hiszen a kategóriaváltás tényét nem vagy nem következetesen jelzik alaktani vagy szintaktikai jegyek.) Nemkevésbé fontos viszont, hogy a valóságra utalás célpontosságának feladása mögött ebben az esetben a lexikai egységek jelentésének torzítása áll: az eredeti fogalomjelölők helyére olyan egység lép, amely a specifikáló jegyek tekintetében hiányos. Ez a tulajdonképpeni oka a közlemény információvesztességének.

2. Ha most a mindennapi nyelvhasználat közvetlen tapasztalatainál maradva hangtani adatokat vizsgálunk, mutatis mutandis azonos tartalmú következtetésre jutunk.

A magyarban a homológ [azonos értékű, hasonló és bizonyos szempontból egyenlő helyzetű] morfofonemikus alternánsok, mint *csepp/csöpp, fent/fenn/ fönt/fönn; -ban/ben, -hoz/hez/höz, sommás/summás* – de nem sorolva ide az alakpárokat, mint *tartalom/tartam, tartály/tartány,* (eredetileg) *család/cseléd* stb. – (vö. Grétsy 1962, G. Varga 1968; alakváltozat és alakpár megkülönböztetésére l. Elekfi 1995) sajátosan egyedi csoportját alkotják azok, amelyek létrejöttében nem játszanak szerepet az alaktanban hagyományosan számon tartott eljárások. Tehát sem a magánhangzó-harmónia kategóriái szerinti változtatás, mint hangrendi átcsapás *(-ban/-ben)*, vagy *labiális/illabiális* elkülönítés *(-tok/-tek/-tök)*, sem szóhasadásos kettőződés (Lotz [1956/1963] szerint ilyen a *magyar/ Megyer*), sem egyéb módon való szétfejlődés, például a fonemikus alapalakban (eredetileg) önálló alaktani szerepű elemmel végrehajtott bővítés vagy szűkítés *(nő/-né)*, sem vélhető onomatopoetikus hatások *(kavar/kever)*, és így tovább. Az *azután* és az *aztán* alkotta pár homológiája nem vezethető vissza egyik eddig megjelölt morfofonemikus alternációra sem. Másfelől – természetesen – nem feleltethető meg a normatívnak elismert akkomodációs jelenségek semelyik (al)típusának. Minthogy ilyen változatok kialakulására egyéb magyarázat nem látszik ígéretesnek, ezeket – a *lento/allegro* alakpárokkal való logikus párhuzamba állítás útján – célszerűnek látszik a mindennapi közlés lazítási folyamataival közvetlen összefüggésben értelmezni. Kiindulásként: az allegróban zajló folyamatok és a (homológ) morfofonemikus alternációk egy adott csoportjának létrejötte között oksági kapcsolatot tételezek föl, mert az ejtés regisztrált tényei alapján ugyanazokat a torzítási jelenségeket lehet kialakulásuk hátterében felmutatni, mint amelyek az allegróban mintegy szabályosan előfordulnak. (A jelenség és az alábbiakban adott példa, amely azt *in statu nascendi* tükrözteti, paradigmatikus. A nyelvek lexikai állománya bővül számottevően ilyen mechanizmus útján, vö. angol *hussy* 'pert girl, wench' ← *housewife*, vagy szófajváltásos magyar példával: *hiszen* ← *hiszem*, *bár* ← *bátor* stb.). Az elemzés menete a következő.

A lazítási szabályok nyomán új morfofonemikus alternánsok alakul(hat)nak ki (vö. Szende 1992. 247-51). Az olyan morfofonemikus alakpárok, mint az *azután, ezután* mellett az *aztán* /ɑsta:n/, *ezt*án /esta:n/, másfelől (hang)alakváltozatok, mint a *miért* mellett a *mért* /me:rt/, *mér* /me:r/, *mié* /mie:/, vagy az *odaad, odad* /odɑd/, és így tovább a köznyelvi ejtés lazítási szabályai nyomán alakultak, illetve alakulnak ki. (Az említett példák közül az *aztán, ezt*án az [u] zöngétlenítést követő törlésével, majd a normatív ejtésre is jellemző [z] → [s] hasonulással, az *odad*-ban a szóhatárok fölötti, azonos elemek összevonódásával, fúziójával. A lazítási szabályok által létrehozott alakulatok mindegyikére az áll, hogy az említett szavak etimológiai képlete (vö. *azután* ← *az* + *után* stb.) a hangtanilag teljesebb alakot mutatja eredetinek. Ezek az elsődleges variánsok, amelyekhez viszonyítva az újabbak kapják a másodlagos, szubderivatív megjelölést (az *azután* + zöngét-

lenítés, *u*-törlés, [z] → [s] igazodás → *aztán* /ɑsta:n/ összefüggés alapján). E másodlagos, szubderivatív alakulatok a spontán, allegro vagy éppen allegrissimo ejtésben kétféleképpen viselkednek.

(i) Miután a lazítási szabályok végbemennek rajtuk, fölveszik az eredeti, a fonemikus alapalakban rögzített variánshoz viszonyítva megváltozott, az ejtésben végleges hangtani alakjukat. Ez azzal következik be, hogy a hallgató is ezzel a formával azonosítja a szekvenciát, és nem vezeti vissza az eredeti, teljesebb fonematikus alapalakra. Ohala (1992) ezt a mechanizmust a hangváltozás kialakulásának alapformájaként jelöli meg, amely akkor következik be, ha a hallgató nem a fonetikai környezet figyelembevételével ítél, hanem a felszíni forma alapján, például az aspirációt nem a p[^{h}]-hez írja, hanem a következő magánhangzó elé, [h]-ként helyezi el (l. Ohala 1992. 235).

Így például az *azután* szó lazítási szabályokkal módosított változatának kialakulása a következő:

fonemikus alapalak: /ɑzuta:n/
lento ejtésben: [ɑzutan], esetleg [ɑzuta:n]
allegro ejtésben:
(i/a) [a:] [a] redukcióval: [ɑzutan] (ténylegesen előforduló ejtés)
(i/b) u-zöngétlenítés nyomán: [ɑz̥utan][ɑz̥ətan] (nem adatolt, de lehetséges ejtés)
(i/c) u-törléssel: [ɑztan] (ténylegesen előforduló ejtés)
(i/d) n-törléssel: [ɑztã] (ténylegesen előforduló ejtés)
(i/e) szabályos, hátraható, zöngétlen hasonulás után:
[ɑsta(·)n], [ɑstã] (ténylegesen előforduló ejtés)
(i/f) F_0-redukcióval: [ɑ̥stã] (ténylegesen előforduló ejtés)
(i/g) t-redukció után: [ɑs·ã] (nem adatolt, lehetséges ejtés)

(Megjegyzések: eltekintettem további lehetséges és valóságos alakváltozatok feltüntetésétől, mint az [ɑstã], amely utóbbit a már a lento realizációra is jelzett rövidülés elmaradása teremti meg; a kis római számok nem sorrendiséget fejeznek ki, hanem csupán elkülönítik egymástól a lazítás egyes lépéseit. Az itt szerepeltetett változatok valójában egy többfokozatú fonetikai reprezentáció eltérő szintjeinek felelnek meg, amelyek eltérő torzítási szinteket tükröznek a spontaneitás mértéke szerint [vö. például Kohler 1991. 105]. Az (i/e-g) változatok már az új alapalakon végbemenő torzítást illusztrálják.)

(ii) A másik esetben a lazító szabályok megtörténte még nem a változtatás végpontja, hanem az artikulációs program feszítéssel válik teljessé. Ennek megfelelően például a *miért* szó ejtési képlete a következők szerint alakul:

fonemikus alapalak:	/mie:rt/
lento ejtés:	[mie:rt] ... [mʲert]
allegro ejtés:	
(ii/a) i-redukcióval: [mʲer·t]	(tényleges ejtési változat)
(ii/b) i-törlés nyomán: [me□t]	(tényleges ejtési változat)
(ii/c) t-kihagyás után: [me·r]	(tényleges ejtési változat)
(ii/d) feszítéssel: [merᵊ]	(tényleges ejtési változat).

Azzal, hogy a (ii/d) alatt jelzett lépés bekövetkezik, morfofonológiai homonímia alakul ki a *miért* és a *mér* ige kijelentő mód, egyes szám, harmadik személyű, jelen idejű alakja között, minthogy a *mér* → [me·rᵊ] realizációban a feszítés ugyanazt az artikulációs/akusztikai végeredményt adja, mint a *miért.* Mármost, ha a feszítés végső indoka a nagyobb mérvű ikonicitás, a (morfofonológiai) természetesség, az elkülönítő képesség megnövelése, a feszítést és az egyidejű lazítási szabályok megjelenését az érthetőségi hatásfok elvárásaival föltétlenül ellentétesnek kell tartanunk. Következésképpen a [me·rᵊ] 'miért' alakulat feszítés előtti morfofonológiai alapformájának – legalább az esetek túlnyomó többségében – szükségszerűen egy /me:r/ fonematikus alapalaknak kellett lennie. Amivel egyszersmind azt állítjuk, hogy a *miért* mellett létre kellett jönnie egy *mér* 'miért' alakváltozatnak. (Itt voltaképpen a lexemikus morfofonológiai alternáció esetein kívüli típussal állunk szemben: egy kötött morféma, az +*ért* rag morfofonemikus alternációjáról van szó.)

A fentiek alapján a következő tétel adódik. Egy új fonemikus alapalak, azaz egy másodlagos (szubderivatív) változat létrejöttének hangtani ismérve az, hogy a szóalak további fonetikai változataiban olyan módosulásokon eshessen át, mint a fonemikus alapalakjuk tekintetében eredetiek, elsődlegesek. Hangsúlyozni szükséges, hogy csak hangtani ismérvet alkalmazunk. A valóságban több (például jelentéstani) megfontolás is közrejátszik abban, hogy egy adott formáció megkapja-e az ennek megfelelő minősítést. Egyebek mellett szerepe van ebben a tudományos konvenciónak is: az ÉrtSz (79 és 80, illetőleg 1027) az *azután, aztán* esetében az egyenértékűséget megszavazza, az *azért, azér*, az *odaad, odad* párok esetében nem.

A fenti magyarázattal mintha kissé Gardiner álláspontja felé hajlanánk. Bármilyen szabadosak legyenek is azonban a morfofonemikus alternáció változatai, a szubderiváció, tehát a másodlagos morfofonemikus alakváltozatok megjelenése, helyesebben létrejötte nem parttalan, sőt a lehetőségek határai csakugyan a *langue*-ban vannak rögzítve, mint Telegdi állította. Vegyük figyelembe ugyanis a következőt. Szekvenciaredukcióban két vagy akár több szó, illetve szóalak is összevonódhat (vö. Szende 1992. 210-3). A csonkolt szóalak ilyenkor fuzionálhat a következő elemmel, amely lehet maga is egy lazítási, például redukciós szabállyal kialakult forma. És bár a kettő együtt esetleg egyetlen fonetikai ejtés-

csoportot alkot, a két elem, amely a fúziónak részese, mégis megtartja eredeti lexémikus státusát, így a *szóval ez* [sºez]-nek hangzó változatában, amelynek *szóval* elemén kétszeres szótagvesztéssel járó csonkítás megy végbe, majd összevonódás következik be. Az alakulatban azonban – noha a csonkítás nyomán egyetlen szótagra zsugorodik az egész szekvencia – nem alakul ki egységes hangrendi képlet, ami az egyszótagos morfémáknak a magyarban abszolút ismérve.

Telegdi Zsigmond legendás hiperkritikus pontosságát itt meg sem közelítve, mindkét résztéma elemzéséből ahhoz az elnagyolt fogalmazású végkövetkeztetéshez jutunk, amely szerint – általánosságban – a *parole* lehetőségei egy adott nyelv vonatkozásában valójában mindig elválaszthatatlanok a *langue* lehetőségeitől.

Irodalom

Elekfi L. 1995. Részleges szóhasadások mint határesetek. (Alakváltozat vagy két lexéma?) Budapest. 36 o. – Kézirat.

Fabricius Kovács F. 1968. A *konkrét* → *absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. NytudÉrt 61. Budapest.

Fónagy I. 1984. Kifejező szófajváltás költői szövegekben. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 15:33–4.

Gardiner, A. 1952. The theory of speech and language. Oxford 1951. (Első kiadás: 1932. – Idézi Fónagy 1984 és Telegdi 1961.)

Grétsy L.1962. A szóhasadásról. Budapest.

Kohler, K. 1991. The organization of speech production. Clues from the study of reduction processes. Actes du XIIème Congr. int. des Sciences Phonétiques. 1. Aix-en-Provence. 102–6.

Lotz J. 1963. A magyar szó etimológiájának kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények. 65:385–9. (Eredetije: Etymological connections of *magyar* 'Hungarian' 1956-ban jelent meg.)

Neurath, O. 1972. Protokolltételek. in: Altrichter F. (szerk.): A Bécsi Kör filozófiája. Budapest. 245–59. Fehér Márta fordítása. (Eredetije: Protokollsätze. Erkenntnis III. 1932–33. 204–14.)

Ohala, J. 1992. The phonetics and psychology of sound change. Copenhagen Working Papers in Linguisitics 2:233–9.

Szende T. 1982. A közlési zavarok elméletének alapkategóriája: az 'általánossal való helyettesítés'. Magyar Filozófiai Szemle 26:506–539.

Szende T. 1992. Phonological representation and lenition processes. Magyar Fonetikai Füzetek/ Hungarian Papers in Phonetics 24. Budapest.

Telegdi Zs. 1961. Elméletek a szófaj természetéről. in: Sulán B. (szerk.): Nyelvtudományi Tanulmányok. Budapest. 25–48.

G. Varga Gy. 1968.: Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Budapest.

Telegdi Zsigmond boldogságos emlékezete

SZÉPE GYÖRGY

This is the text of a 'personal assessment' presented in Hungarian by a 'junior' colleague and friend of the late Professor Zsigmond Telegdi. The author tries to embed his encounters into a semi-objective/semi-subjective framework: the history of modernization linguistics in Hungary from the late fifties. Then the author tries to enumerate the components of the erudition and the pertinent traits of the personality of Dr. Telegdi. In this framework the late professor appears as (a) a Hungarian from the Trans-Danubian (Pannonian) country; (b) an eminent scholar of Jewish studies; (c) an erudite classical philology; (d) a *lege artis* 'orientalist' with a knowledge extending over Iranian, Turkish and Arabic fields both in language, culture and history; (e) also possessing a high level expertise in 19th century German philosophy, literature and history, as well as the historical and comparative linguistics of *Junggrammatiker*; (f) he also became a first class connoisseur of French and *francophone* scholarship especially that of Ferdinand de Saussure; (g) and a *homo politicus* with stable conviction on the left; (g) but first of all a scholar who offered a theoretical frame for the introduction modern linguistic research in Hungary in the sixties. – The word 'felicity' [in Hungarian: boldogságos] in the title has been deliberately used in order to convey a touch of the humility and candor irradiating from the late Professor Telegdi.

1. Szubjektív bevezetés

Nem tudtam, hogy tudományos ülésszakon kell beszélnem. Az én előadásom voltaképpen nem „tudományos kontribúció" – ahogy ő mondta volna –, hanem szubjektív visszaemlékezés egy tudósra. (Angolul azt mondanám, hogy „personal assessment".)

Az elmúlt években többet voltam külföldön, mint itthon. (S ha itthon voltam, akkor is többnyire Pécsett tartózkodtam.)

Még ma is elszorul a torkom, ha eszembe jut: sem eltávozásakor nem voltam itthon, sem elbúcsúztatásán nem tudtam részt venni.

Telegdi Zsigmond nekem szinte atyai barátom, személyes mesterem volt. Én őrá ebben a minőségében is emlékezem.

2. Találkozásaink

Először 1950 júniusában találkoztunk a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete által rendezett nyelvjárásgyűjtő tanfolyamon. Ő akkor ennek az intézménynek az igazgatója volt. (Több mint egy évtizeddel később – mint az intézet mindenese – az intézeti irattár selejtezésével megbízott bizottság tagjaként elolvashattam „igazgatói" levelezését. Az általa írt levelek többsége az akkor induló könyvtár állományának gyarapításával volt kapcsolatos.)

Az ötvenes évek elején – amikor már barátja, Németh Gyula professzor volt az intézet igazgatója – Telegdi Zsigmond néhány „továbbképzés"-nek titulált elméleti előadást tartott az intézeti plénum előtt (ezekre még visszatérek).

Németh Gyulának valamikor tanársegéde volt, majd hosszú éveken át jó barátja. Nevezetes volt a Gerbeaud cukrászdában évtizedeken át tartott közös kávézásuk. (Németh Gyula egyébként csak nagyon mérsékelten respektálta az akkori akadémia által kialakított – s részben még mindig érvényben lévő – új nemesi címek rendszerét: ő a TMB keretében simán fokozatokat szerzettek helyett Telegdi Zsigmond, Fónagy Iván és néhány más nyelvész kolléga véleményére adott szakmai kérdésekben, s többnyire ezekkel vette magát körül az Acta Linguistica szerkesztő bizottságában is.)

Telegdi Zsigmonddal 1959-ben barátkoztunk össze egy négy órás vonatúton Berlin és Erfurt között, amikor a Zeichen und System der Sprache szimpóziumra utaztunk (én ezen Wolfgang Steinitz professzor személyes meghívása alapján vehettem részt). Az úton mindenféléről beszélgettünk; olyasmikről például, mint La Rochefoucauld maximéinak logikai szerkezete. Sokoldalú műveltsége igen nagy hatással volt rám. Magán a szimpóziumon Roman Jakobson, M.A.K. Halliday, valamint Manfred Bierwisch és társai mellett talán Telegdi professzornak volt a legnagyobb respektusa.

A következőkben több olyan színtérről lesz szó, amelyeken időben egymást átfedve dolgozott, mindenütt többségében fiatal kollégákkal együtt: ekkor vált – hosszú évtizedekre – a magyarországi modern nyelvészeti törekvések vitathatatlan fő patrónusává és iránymutatójává (ez utóbbira is vissza fogok még térni). Ha egyszer majd szisztematikusan feltárják ennek a korszaknak a tudománytörténetét, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy Telegdi Zsigmond egyedülálló intézményként működött.

Ha jól emlékszem, 1958-tól már az Eötvös Loránd Tudományegyetemen azt a tanszékvezetői tisztet töltötte be, amely annak idején Laziczius Gyuláé volt (Laziczius az előző évben hunyt el). S ebben az évben Telegdi Zsigmond – Németh Gyula meghívására – ismét az MTA Nyelvtudományi Intézetbe került egy részleg élére. Ennek az egységnek többször is változott a neve (az „általános nyelvészet" vagy az „alkalmazott nyelvészet" legtöbbször része volt a névkombinációnak). Ennek a mindig kis létszámú csoportnak/osztálynak voltaképp a

nyelvészet modernizálása volt a feladata: sok minden (és sok mindenki) „ezen köpeny alól bújt ki". (A csoport állandó magját Dezső Lászlóval ketten alkottuk.)

A Nyelvtudományi Intézetben több más feladat között Telegdi Zsigmond nekilátott egy Általános Nyelvészeti Tanulmányok című tanulmánykötet szerkesztéséhez. Azt tartotta a legjobb továbbképzésnek, ha a filoszok bővítik és modernizálják a tematikájukat meg metodikájukat, s ezt tanulmányok írásával teszik. Talán nem túlozunk akkor, ha most azt írjuk, hogy ennek a kötetnek a sikere egy évtizedeken át megjelenő sorozatot indított el. Ez a sorozat pedig a magyarországi – legszélesebb értelemben vett – modern nyelvészetnek történeti jelentőségű gyűjteményévé vált. (S mindez, hogy úgy mondjam, nem mindig hátszéllel történt.) A sorozat legutolsó (1995-ben megjelent) kötetéig aktívan részt vett a szerkesztésben és lektorálásban; néha egy kis esszét írt egy-egy benyújtott tanulmányról. – A sorozat XV. kötetét Telegdi-Festschriftként nyújtottuk át neki, s a holta után megjelent XVIII. kötetet is az ő emlékének ajánlottuk (Pléh Csaba szerkesztő-társammal együtt).

Szintén a hatvanas évek közepén alakult ki az általa vezetett tanszéken – az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi karán – több modern nyelvészeti specializációs program, majd általános és alkalmazott nyelvészeti szabályszerű egyetemi („B") szak: a budapesti és pécsi általános és alkalmazott nyelvészeti – reguláris egyetemi és doktori – programok ezekre épültek. Ekkor változott meg a tanszék neve Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékre. A tanszéken hosszú ideig békésen tudtak együtt dolgozni a Telegdi Zsigmonddal összhangban állók és a tőle eltérő irányokat követő modernista nyelvészek (s a mérsékelten modernisták is). A hetvenes évek elején alakult ki olyan helyzet, amettől kezdve nem volt számára kellemes az ottani munka; végül is ennek következtében vált ki később a tanszékből az iranisztikai részleg (amelyet Telegdi Zsigmond már az ötvenes évektől kezdve folytatólagosan irányított az általános nyelvészeti tanszék keretében). (Én is csak a hetvenes évek elejéig tudtam tanítani – leginkább az új programokban – a tanszék keretében.) Egy kis névsor azokból, akik az egyetemen ebben hőskorban nyelvész tanítványai voltak: Bánréti Zoltán, Hidasi Judit, Kenesei István, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Pléh Csaba, Radics Katalin, Szabolcsi Anna, Terestyéni Tamás és Terts István.

A tanszéken belül kísérletet tett Telegdi Zsigmond többféle kollektív kutatás megindítására a kor tudományszervezési felfogásának szellemében. Ezek közül – ha jól számolom – három volt egyértelműen sikeres: az általa szerkesztett (s túlnyomórészt írt) Bevezetés az általános nyelvészetbe című egyetemi tankönyv (ami jóval több volt egyetemi tankönyvnél), a könyvhöz tartozó nagyszerű általános nyelvészeti szöveggyűjtemény, valamint a Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet című tanulmánykötet. (Mindháromnak a szerkesztésébe bevont valamilyen formában, amiért ma is nagyon hálás vagyok.)

A hatvanas években alakult meg – Németh Gyula támogatásával – a Magyar Tudományos Akadémia Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága/Bizottsága, amely mind a mai napig ellátja a diszciplína akadémiai képviseletét. Itt Telegdi Zsigmond elnöksége alatt – akkor – süvölvény fiatal nyelvészek kaptak szerepet és ezzel együtt az addigiaknál nagyobb lehetőséget a kutatásra és nemzetközi kapcsolatokra. (Itt sokan dolgoztak, a legtöbb feladat talán Papp Ferenccel és Kiefer Ferenccel együtt hármunkra jutott.)

A hatvanas évektől kezdve a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Országos Idegennyelv-oktatási Tanácsának/Választmányának elnökeként (és az akkori Modern Nyelvoktatás című periodika szerkesztő bizottsága elnökeként) nagy mértékben segítette a modern nyelvészet ezen legfontosabb alkalmazási területének kibontakozását. (Mindkét minőségében munkatársa, majd később utóda lettem.) Meg kell említeni legkedvesebb munkatársait a TIT-ben: Fülei-Szántó Endrét, Hegedűs Józsefet és Szentiványi Ágnest.) Miután tovább már nem tudta vállalni ezt a sok időtöltéssel járó feladatot, erről lemondott, de a TIT országos szervezetének tanácsadó testületében még hosszú ideig aktívan tevékenykedett.

A folyamatos személyes tudományos kapcsolaton kívül volt még egy extra hivatalos találkozásunk. Telegdi Zsigmond professzort, a Szász Tudományos Akadémia tagját, barátai – gondolom, hogy elsősorban Harmatta János professzor – rábeszélték, „tézises védés" keretében szerezze meg a „tudományok doktora" TMB-fokozatot. Zavarba ejtően nagy megtiszteltetésnek tartottam, hogy ezen a procedúrán én lehettem az egyik „opponens". Most már csendesen megjegyezhetjük, hogy azért hát mégsem csak a TMB „minősítette" az ő munkásságát, hanem a nyelvészet története.

A folyamatos személyes kapcsolat azt jelentette, hogy a Szentkirályi utcai, majd Pusztaszeri úti lakásán órákon át beszélgettünk szakmai és egyéb kérdésekről. Bámulatosan széles és alapos volt az ismeretköre és elképesztően biztos az ítélete. (Ha például bárkinek eszébe jutott volna megkérdezni az Irán életét évtizedeken át figyelő tudós véleményét, akkor a világot nem lepte volna meg a jelenkori perzsa história néhány viharos eseménye.)

Ezeknek a beszélgetéseknek a hátterében ott állt szerető gondoskodásával felesége, aki mesés „protokollfőnöke" volt az élet praktikus dolgaiban nem könnyen eligazodó professzor férjének. Emma asszony biztosította évtizedeken át a kedvező miliőt férje zavartalan alkotómunkájához.

3. Műveltségének – személyiségének elemei

Azt hiszem, hogy sokan vannak, akik ezt nálam szebben és jobban el tudnák mondani. (Fónagy Iván már említette ma délelőtt, hogy mennyire széles volt

Telegdi Zsigmond műveltségének a terjedelme.) A kép egyébként ismert, előttünk áll, mindnyájan láthatjuk. Mindössze amatőr festőként (amatőr tudománytörténészként) szeretnék hozzátenni egy-két ecsetvonást.

Telegdi Zsigmond elsősorban dunántúli magyar volt; egész életében megmaradtak beszédében az erre utaló ízek. (Apja, ha jól tudom, Enying nagyközségben volt ügyvéd, de három éves korától az elárvult kisfiút, hét testvér közül az utolsó előttit, édesanyja nevelte.) Műveltségének alaprétege is magyar volt; kitűnően ismerte az egész magyar irodalmat és történelmet, főleg a 19. és 20. századot. Külön is foglalkoztatta a magyar nyelvújítás hosszú folyamata. – Élete nagy részét Budapesten töltötte: egy fővárosi értelmiségi életét élte a körülötte drámaian változó történelmi környezetben.

Műveltségének második rétege – ha nem tévedek – zsidósága volt. Elmesélte, hogy már iskolás kora előtt megismerkedett a héberrel. Tanult és tudós hebraista volt egész életében. A nevezetes Országos Rabbiképző Intézetben szerezte első felsőfokú diplomáját. Azt gondolom, hogy innen származik sok pozitív tulajdonsága, többek közt a tudás iránti elkötelezettsége, a szöveg tisztelete (s valahol itt gyökerezik nyelvészeti érdeklődése is). Zsidósága – ha jól tudom – nem vallásos jellegű volt, nem is csak kulturális és tudományos volt, hanem olyan alapréteg, amelynek révén is igazodtak benne a világ dolgai szép etikai rendbe.

A következő réteg az ókor volt s annak ismeretanyaga: a görög és a latin. Ez jól összesimult a Kelet ismeretével: kiváló szakértője volt az ókori kelet történelmének a Földközi-tengertől Közép-Ázsiáig, beleértve a bibliai kort is. (Nota bene, Itáliához – ha jól tudom – külön szép emlékek is fűzték.)

Lege artis orientalista volt: az iráni (elsősorban perzsa), sémi (héber és arab), valamint oszmán török világ foglalkoztatta: egyaránt érdekelte a nyelvek szerkezete, a szövegek korpusza és a népek történelme, ezen belül a művelődéstörténete. Ezeken a területeken szinte enciklopédikus volt az ismeretanyaga. – Egyébként tanulságos annak a története, hogyan lett iranista. Breslauban volt ösztöndíjas, ha jól tudom, elsősorban sémi filológiát tanult. Annyira szomjúhozott azonban arra, hogy még többet tudjon, hogy „mit lehetne még tanulni", ahogy elmondta, professzorához, Brockelmannhoz fordult ebben tanácsért: az ő javaslatára kezdett bele a perzsa nyelv tanulásába.

S csak ezután említem a német réteget. Azt hiszem, korának teljes és reprezentatív német műveltségével rendelkezett. Jelen voltam többször, amikor igen magas szintű – de az ötvenes-hatvanas években már némileg archaikus – német dikcióját megcsodálták a németek. A német történelmet és irodalmat jól ismerte, de érdeklődése a 19. századi német filozófiára és nyelvészetre, elsősorban a kompartisztikára irányult. Ne feledjük, hogy élete jelentős részében nyelvtörténész volt. Feltehetően egyik legjobb ismerője volt mind Humboldtnak, mind a újgrammatikusoknak; ez tette érvényessé tollából a Jungrammatiker iskola tudománytörténeti méltánylását és tudományelméleti bírálatát. – Német ismerete egész mé-

lyen részévé vált személyiségének: ha valamilyen szentenciát nagyon fontosnak tartott, akkor azt rendszerint megismételte németül is. – A klasszikus német minták feltehetően hozzájárultak precíz – de nem mindig könnyen olvasható – tudományos írásbeli prózájának és professzori előadási stílusának kialakulásához.

Szintén ösztöndíjasként tanult meg kiválóan franciául. Ferdinand de Saussure oeuvre-jének elsőrendű szakértője lett. Azt hiszem, Telegdi Zsigmond személyesen is átélte azokat a tudománytörténeti/elméleti dilemmákat, amelyek a saussure-i szintézis feszültségeit eredményezték. Francia tájékozottsága csaknem elérte a kora gyermekkortól második természetévé vált német kultúráját. De Saussure mellett a Meillet-iskola, majd Benveniste voltak általános nyelvészeti érdeklődésének sarokkövei (természetesen az orientalisták mellett).

Kora gyermekkorában, családi körben ismerkedett meg a marxizmussal. S bár – ahogy én láttam – szöveg szerint is jól ismerte a marxista klasszikusokat, politikai – és tudománypolitikai – attitűdje közelebb állt a türelmes liberális marxista Marcel Cohenéhez és Wolfgang Steinitzéhez, mint néhány türelmetlen magyarországi marxista vagy más felfogású kollégáéhoz. – A marxizmus, amely egyébként mint tiszteletre méltó 19. századi fogantatású elméleti keret, összefért mindazoknak a műveltségével, akik alaposan megértették a 19. század eleji hisztoricizmust. – Telegdi Zsigmond számára, aki a II. világháborúban másodosztályú állampolgár (munkaszolgálatos) volt, 1945 valóban felszabadulást jelentett. Ezt követően lojális híve lett az új rendnek (bizonyos távolságtartással a szervezett párttól): megpróbálta a marxizmust összekapcsolni az általa ismert nyelvészettel. Ebből a korból származik az az egyetlen konfliktusa, amikor politikai lojalitása átmenetileg elnyomta a tudós kritikai érzékét. Nota bene, mindez abból (is) eredhetett, hogy kiutat keresett az elmélettel hadilábon álló akkori magyarországi nyelvészeti helyzetből.

Hosszú ideig nem tett le arról, hogy megtalálja az elmélet, par excellence nyelvészeti elmélet és a filozófia helyes (mindkét oldalról igazolható) viszonyát. Amikor a hatvanas években alaposan megismerte a generatív nyelvészetet, egyszerre rájött arra, hogy a hegeli „történeti" és „logikai" egységének ennél nincs jobb modellje a nyelvészetben. Az igazságot kereste, meglehetősen nagy kockázatot vállalva. (Mi persze ezt inkább úgy éltük meg, hogy segítségünkre volt a modern nyelvészetet jobbról és balról támadókkal szemben.) Nem volt szimplán marxista, hanem olyan nyelvész volt, aki ismeretei és gyakorlata különböző területeinek szintézisére törekedett.

S már túl volt ötvenen, amikor a Ford Alapítvány – Lotz János javaslatára – hosszabb tanulmányútra meghívta az Egyesült Államokban. Ekkor már igen jól olvasott angolul, hiszen erre kelet-kutatóként is igen nagy szüksége volt. Amerikában meglátogatta iranista kollégáit, például a nyelvészetben is újítóként ismert Ernst Pulgramot; érdeklődése azonban elsősorban a Massachusetts Institute of Technology nyelvészetére, a Noam Chomsky körül kialakult generatív

nyelvészetre irányult. Chomsky elméletét ugyanolyan mélyen megértette, mint de Saussure-ét; a generativisták belvitái azonban nem nagyon kötötték le a figyelmét. (S nem volt híve egyetlen statikus – deskriptív nyelvészeti vagy strukturalista – irányzatnak sem.)

Ha ezeket a rétegeket megpróbáljuk összefoglalni, akkor talán azt mondhatjuk, hogy az egész világ (főleg a Közel-Kelet) felé nyitott, kivételes műveltségű európai tudós volt. Politikailag pedig olyan progresszív értelmiségi, akit megérintett a 20. századi történelem és filozófia (s ezen belül a szocializmus) szele.

A kilencvenes évek fordulata után csak kétszer tudtunk kiadósan beszélgetni: ekkor is tanúbizonyságát adta bölcs elemzési készségének (ami elég ritkaság volt azonban az években).

4. Befejezésül a címről

Megemlékezésem címében a „boldogságos" szó szerepel; ezt adtam meg az emlékülés előtt is: a programban „boldog" szó jelent meg (gondolom, hogy a rendezők nem találták helyénvalónak az általam kért vallási konnotációjú szót). Én azonban nagyon is szándékosan használom ezt a szót: valahogy jelzi Telegdi Zsigmondnak alázatos és derűs személyiségét.

Tavaly december körül egyébként is nagyon foglalkoztatott a boldogság kérdése. Eszembe jutott Fokos Dávid – szintén páratlanul szerény – finnugor nyelvész reagálása, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaságban felköszöntötték 90. születésnapja alkalmából. Fokos Dávid azt mondta, hogy elsősorban azért boldog, mert – ahogy látja – a felköszöntőket boldoggá teszi, hogy őt felköszönthetik (s azt hiszik, hogy ezáltal őneki is boldogságot okoznak).

Telegdi Zsigmond ennél egyszerűbben fejezhette volna ki magát hasonló szituációban. Először is azt mondta volna, hogy „Nahát", – ez őneki egyik kedvenc szava volt. Az ő boldogsága ugyanis kevésbé volt biedermeier jellegű. Némi gondolkodás után – azt hiszem – elismerte volna, hogy boldog ember, de – s ez ismét csak feltevésem – elkezdte volna elemezni, hogy miben is áll ez: legalább egy objektív és egy szubjektív oldalt próbált volna meg szétválasztani.

Boldogságának objektív – tudománytörténeti aspektusa –, ha súghatnék neki, az volt, hogy kompromisszumok nélkül kereste az igazságot (botlások meg tévedések között is, sokat kockáztatva). A szubjektív ok pedig – ezt még inkább halk találgatásként mondom – az lehetett, hogy előmozdított fontos ügyeket (feleségének, kollégáinak és tanítványainak társaságában).

Amikor Telegdi Zsigmondnak átadtuk az akadémiai tudós klubban a Festschriftjét, reméltük, hogy 10-15 év múlva is meggratulálhatjuk. Erre – posztumusz formában – most kerül sor.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Lakó György és kora a magyar finnugrisztikában

DÉCSY GYULA

Az akadémiai jellegű egyetemi magyar finnugrisztika története 1871-gyel kezdődik, amikor a pesti egyetemen Budenz számára tanszéket alapítottak. Büszkén szokták emlegetni, hogy ez volt a világ első összehasonlító finnugor nyelvészeti tanszéke (Finnország 1893, Észtország 1919). Így a budapesti egyetem finnugrisztikai intézete 125 éves lett 1996-ban. Lakó György gyakorlatilag majd hetven évig (1928-tól és 1996-ig) volt különböző funkciókban mindig jelenlevő tényező e tudományág magyarországi – főleg budapesti – fejlődésében. Tudományos életpályája a magyar finnugrisztika történetének nagyjából hatvan százalékát felöleli.

Lakó tudományos tevékenységét e hosszú időszakban nézetem szerint három tényező határozta meg: felülmúlhatatlanul jó kapcsolatai a finnországi finnugrisztikával, nem várt, de szerencsés általános sorsfordulatok (úgy is mondhatnám: szervezési adottságok) a magyar tudományos életben 1949 után, és rendíthetetlen magyar hazafisága.

Finn kapcsolatairól a következőket szükséges emlékezetünkbe idézni. Ifjúkori munkásságának kezdetén – Szinnyei hatása alatt és példája nyomán – bizonyos alárendeltségi érzés volt kötelező a magyar finnugrisztikában a finn eredményekkel szemben. Ez az irányzat akkor kezdődött, amikor Szinnyei elég kritikátlanul elfogadta jó barátja, az inkább tudományszervező, mint tudós Setälä – a lényegében Karjalainen megfigyelésein alapuló – ötletét az alapnyelvi fokváltakozásról. Ez egyben a Budenz-féle kutatások megtorpanását is jelentette, amelyeknek pedig a fiatal Szinnyei és kezdetben Setälä is elkötelezettje volt. A finn eredmények iránti lojalitás végigkísérte Lakót életútján. Írásaiban soha nem tett kritikus vagy elutasító megjegyzést a Setälä-féle uralkodó elméletekről, jóllehet szóbeli megnyilvánulásaiból olykor arra lehetett következtetni, hogy a finn hangtani eredmények apodiktikus jellegével nem értett egyet. Az ún. Kannistomaxima („Finnország, ez a kicsi, szegény ország, mindig vezető lesz a finnugor tudományban"), amit Zsirai is idézett könyvében (Zsirai 1937. 562), azt sugallta, hogy az ezer tó országában folyó kutatások eleve felülmúlhatatlanok. Előadásaiban és hangtanában Lakó ugyan hivatkozott a finn nézetekre (csakúgy mint Steinitzéire is, ami viszont, azt hiszem, párt-ukázok miatt volt elkerülhetetlen), de nem ítélkezett se pozitívan, se negatívan fölöttük; mindenestre nem utasította

el őket. A finn tanítások iránti lojalitása, remek gyakorlati finn nyelvtudása, s barátai körében könnyedén megmutatkozó vonzó társasági oldottsága következtében Lakó volt az egyik legnépszerűbb magyar finnugrista Finnországban. Sokat is járt Finnországban, a sors kegyeltje volt e tekintetben olyan előnyökkel, amelyek rajta kívül egyivású magyar finnugrista kortársainak nem adattak meg. A nagy finnbarát Zsirai például a háborús és háborúközti sanyarú viszonyok között, élete delén és tudományos pályája csúcsán nem is gondolhatott arra, hogy hosszabb időt töltsön Finnországban.

Setälä politikai összeköttetéseinek köszönhetően a finnek a húszas-harmincas években igen sokat tettek a finnugrisztikáért (szervezetten a Finnugor Társaság, az egyetemi Suomen Suku és a finn akadémia révén), bár nem annyira az összehasonlítás, mint inkább a kis-nyelvi szöveggyűjtések, s azok hihetetlen akríbiával véghezvitt publikációja terén. Az akkor szegény Magyarország e vonatkozásban nagyon elmaradt mögöttük (Pápay osztják publikációi, Beke meg Fuchs Dávid szövegei jórészt kéziratban maradtak hosszú időre). A húszas-harmincas években valahogy beleivódott a köztudatba, hogy a fonetikusan lejegyzett kisnyelvi szöveggyűjtések (főleg a vogul, az osztják, a lapp, a szamojéd) jelentik az igazi finnugrisztikát. A megelőző szöveggyűjtések (Reguly, Munkácsi, Halász, de Castrén gyűjtései is) valamiképp leértékelődtek a két háború közti időkben: Kannisto-Karjalainen-Lehtisalo-Lagercrantz és társaik publikációinak tükrében kevésbé használhatóaknak kezdtek számítani. Ez lett a sorsa az összehasonlító finnugor nyelvtanírásnak is: a buzgó finn szöveggyűjtők publikációi azt sugallták, hogy Budenz s a fiatal Szinnyei rendszerezései nem jók, mert azok megalkotói nem vehették tekintetbe a szenzációs új vogul-osztják-szamojéd-lapp gyűjteséket, amelyekkel – főleg Kannisto, Karjalainen, Lehtisalo, Lagercrantz, Ravila jóvoltából – a Finnugor Társaság a harmincas-negyvenes években megajándékozta diszciplínánkat. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy az apodiktikus finn „majd-újraírjuk-a-finnugor-összehasonlító-nyelvtant-ha-elkészülünk-a-szövegekiadásokkal"-nézet, s őszinte finnbarátsága ellenére Lakó végeredményben nem sokat törődött a finnek szöveggyűjteményeivel, hanem Szinnyei alapján gondosan újra rendszerezte az összehasonlító nyelvtan legfontosabb részletét: a hangtant már az ötvenes-hatvanas években (a nyelvtan további részeinek modern leírása Hajdú Péterre hárult), s megtervezte a finnugrisztika eddig legsikeresebb vállalkozását, A magyar szókincs finnugor elemeit, amelyből azután – tanítványainak-munkatársainak az ő elvein nyugvó további munkálkodása révén – az Uralisches Etymologisches Wörterbuch kinőtt. Bátorítást adhatott munkájához finn barátja, Erkki Itkonen is, aki ugyancsak ignorálva a hivatalos finn szövegkiadási prioritásokat, az ötvenes évek végén egy pompás tanulmányban – igaz, kiadói felkérésre és nem önszántából – elkészítette a finnugor alapnyelv szerkezeti leírását. (Német változatát kérésemre Itkonen az Ural-Altaische Jahrbücher 34[1962] kötetében tette közzé.)

Az ötvenes évektől kezdve aztán elérhetővé lettek a kis finnugor népek új irodalmi nyelvei s azok modern nyelvtani leírásai. Ez hirtelen leértékelte a finn szövegkiadásokat, amelyeket minden erőt bevetve azzal sürgettek a finn szervezők, hogy a vogul, osztják, szamojéd nyelvrokonok rövidesen kihalnak, s addig kell felgyűjteni nyelvjárásaikat, amíg e „kis" népek még megvannak. Időközben kiderült, hogy a kis népek nem haltak ki, s anyanyelvi filológusaik az oroszosítás ellenére is precízebb leírásokat adtak e nyelvekről, mint amilyeneket a komplikált (és nem anyanyelvi gyűjtőktől származó) akríbiás szövegek alapján valaha is elkészíthettek volna. Csak csodálható, hogy Lakó a sok kritikára alkalmat adó, számos ellentmondás ellenére is bravúrosan meg tudta őrizni mind finn barátságát, mind pedig józan ítélőképességét programjai megtervezésében.

Az úgynevezett magyar történelmi sorsfordulók tekintetében Lakónak mindig nagyobb szerencséje volt, mint amennyit ő maga elismert. Köztudott, hogy mennyire szeretett panaszkodni még akkor is, ha a kívülállók szerint erre nem volt oka. Trianon után a magyar tudományos élet anyagiak dolgában a mennyországból a békaperspektíva szintjére zuhant. Ennek ellenére Lakó kitűnő ösztöndíjakkal járt Finnországban (1930-1931) Észtországban (1931-1932), később magyar lektor lett Stockholmban (1934-1935). Hogy elsőrangú finnugor képesítésével pár évig Jászapátiban kellett tanítania egy gimnáziumban (1936-1939), pozitívan is értékelhető, mert hiszen fejleszthette pedagógiai érzékét. A vidéki kényszerű tanárkodást mindenestre sohasem tudta megbocsátani a nyelvtudomány akkori korifeusainak (elsősorban Melichnek), mert nézete szerint azok rosszindulatúan tartották őt távol a budapesti lehetőségektől. A húszas években tényleg volt egyfajta tekintélyuralmi tendencia a magyar nyelvtudományban, amelyet érzésem szerint Szinnyei, Melich, s talán Gombocz képviselt. Gombocz és Szinnyei halála után Melich maradt meg egyeduralkodónak a pesti akadémiai nyelvtudományi színen egészen 1942-ben történt nyugalomba vonulásáig; talán ezért lett elsősorban Melich az érzékeny Lakó (főként magánbeszélgetések alkalmával megnyilvánuló) tudományszervezési kritikájának az állandó célpontja.

A rossz gazdasági viszonyok közt is jól dotált állásokban tevékenykedő pesti nyelvész professzorok a harmincas években élet s halál urai voltak. Az akadémiai/egyetemi élet első sorából politikai nézetei miatt eltávolított-távoltartott Simonyit, Asbóthot és a legtöbb Budenz-tanítványt (Balassát, Munkácsit, illetőleg Bekét, Fuchsot) követően a jobboldali kurzus idején a Szinnyei-Melich-Gombocz hármas császárként trónolt mind az akadémián és az egyetemen, mind pedig a kruzsokban. A híres-nevezetes „Destruktív Nyelvészek Klub"-ja a kruzsokon belül e tekintélyuralmi rendszer – bár nem antagonisztikus – ellenzékeként jött létre (l. erre Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook-beli cikkemet: 60 (1988): 196-199. Más volt a helyzet a Magyar Nyelvőr érdemdús körével, amelyet nyíltan diszkrimináltak az akadémiai-egyetemi nyelvész urak; a Nyelvőr tagjai 1950-ig nem is jártak a kruzsokba. A tekintélyelvi tendenciákat elsősorban Szin-

nyei valósíthatta meg Pesten finn barátja, Setälä helsinki hatalomszervezési példái nyomán. Setälä 1917-ben kultusz-szenátora (gyakorlatilag kultuszminisztere) volt annak a cári finn kormánynak, amelyik a függetlenségi nyilatkozatot elfogadta, hihetetlen tekintélyt szerezve neki tudományos tevékenységében is. Később diplomáciai szolgálatba állott (koppenhágai és budapesti követként). A tudományszervezésben politikai tekintélyére támaszkodott, s több tekintetben pétervári cári uralkodási példákat követett. Kétségtelen, hogy politikai pozícióelőnyökből szeretett tudományos érdemeket kovácsolni a maga és kegyeltjei számára. Ez az attitűd valahogy átvivődött Szinnyeire is, s tovább hatott Magyarországon. A Setälä-típusú befolyásos politikus, finnugrista, tudományszervező utolsó frappáns képviselője Magyarországon Ortutay Gyula volt, aki a finn típusú uralkodási hajlamot ügyesen illesztette bele a kommunista rendszer egészen más fogantatású parancsuralmi gyakorlatába (becsületére legyen mondva: soha nem bántó irracionalitással vagy úgy, hogy bármilyen magyar érdeket hátráltatott volna). A negyvenes évek végére a pesti nyelvészkörökben a vezető urak e tekintélyelvű magatartása megszűnt. A destruktív klub tagjai (Pais, Kniezsa, Tamás, Ligeti, Bárczi, de főként Laziczius) maguk is szenvedő alanyai lettek a párt-hatalomnak, s magas pozíciókba kerülve – talán az egyetlen Ligeti kivételével – egyikük sem törekedett Gombocz, Szinnyei vagy Melich módjára valamiféle nyelvészeti egyeduralomra. Ezt persze a párt amúgysem engedte volna meg 1949 után. A vezető nyelvészek közvetlen magatartásában jellembeli kiválóságuk nagy szerepet játszott. A hat legendás „destruktív nyelvész"-en kívül ugyanez mondható el Németh Gyula, Zsirai, s nem utolsó sorban Lakó magatartásáról is.

Lakó „rendíthetetlen magyar hazafisága" nem csupán jellemében, hanem tudományos munkásságában is megmutatkozott. Finnség és finnugorság alkotó (konstitucionális) része volt magyarságtudatának, ami az 1945-ben bekövetkezett szláv katonai-politikai invázió és az 1949-től kötelezővé váló orosz-kommunista ideológiai kötöttségek idején kockázatos magatartásnak számíthatott.

Visszatekintve az akkori pesszimista várakozásokra (ma elvárást mondanánk), 1949, s különösen 1953 sok szervezési pozitívumot hozott, amelyek a magyar és finnugor nyelvtudományi kutatások nem várt kiterebélyesedéséhez vezettek. Lakó pályája 1950-től felfelé ívelt: 1950 és 1956 között ő volt a Nyelvtudományi Intézet Finnugor Osztályának a vezetője, 1952 és 1955 közt a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese (gyakorlatilag mértékadó vezetője), Zsirai 1955-ben bekövetkezett halála után pedig a pesti egyetem finnugor professzora. Számos cikke, tanulmánya mellett ő szervezte meg a nagy finnugor tervmunkákat (pl. A magyar szókészlet finnugor elemei című vállalkozást), felnevelt egy egész sor fiatal kutatót (köztük van Rédei Károly, Csúcs Sándor, Jászó Anna, Korenchy Éva, Szíj Enikő, McRobbie-Utassy Zita, Bakró-Nagy Marianne, Honti László; a teljes listát l. Vértes 1985, 27-28). A fiatal Mikola Tibor is köréhez tar-

tozott kb. 1965-ig. Professzorként 1955-től 1969-ig Lakó igazgatója-tanszékvezetője volt a pesti egyetem Finnugor Tanszékének. Ezt akkor régi típusú egyetemi pozíciónak tartotta, amelyben professzor és intézeti igazgató perszonálunióban volt. Ahogy elmondta, 1965 körül kapott egy papírt a minisztériumtól, hogy mint professzort jóváhagyólag tanszékvezetőnek tekintetik. Ennek akkor nem volt gyakorlati jelentősége. Lett viszont, amikor 1969-ben újabb papír jött, hogy tanszékvezetői megbízatása lejárt. Az akkor fiatal Bereczki Gábor került a helyére e funkcióban, aki a Szovjetben tanult. Lakó a maga anakronisztikus felfogásával ezt „leváltásnak" tartotta. Ma tudjuk, hogy nem volt az. A szovjetizált rendszerben megszűnt a hagyományos rendes-tanári (ordináriusi) perszonálunió a professzori státus és a tanszékvezetői hivatal között (a szocializmus egyik olcsó demokratizáló vívmánya), a miniszteri jóváhagyás az adminisztratív centralizmus és politikai ellenőrzés eszköze lett (1969 után például Nyugat-Németországban – a klasszikus humboldti ordinárius-típusú egyetem szülőhazájában – is bevezették). Lakó mégis személye ellen irányuló politikai akciónak tekintette. A tanszékvezetés Magyarországon, és 1969 után Németországban is, ellenszenves politikai feladatkör lett, amitől minden komoly kutató igyekezett megszabadulni; a felsőbb hatóság (Magyarországon a minisztérium) pedig csak vígan (vagy kényszeredetten, vagy számításból, de minden estre készségesen) kollaboráló urakat hagyott jóvá ilyen funkcióban. A minisztérium Lakó „leváltását" nem személyi rendszabályozásból tette, amit az a tény mutat, hogy még ugyanabban az esztendőben fél évre kiengedték Münchenbe egyetemi előadások tartására, 1970-ben pedig akadémiai rendes taggá választották. Új, nagy lakást kapott a Németvölgyi úton. Mindez a barátságos bánásmódnak a jele. Ma már tudjuk, hogy éppen a „leváltás" révén vált szabaddá ahhoz, hogy intenzív tudományos munkát folytathasson. Csak ne vette volna annyira a szívére!

Viszonya a rendszerhez eléggé fausti volt. Tudjuk, hogy családtagjai – s talán ő maga is – mélyen vallásos katolikusok voltak. Lakónak nem lehetett kedvére, hogy ilyen körülmények közt kollaboráljon a rendszerrel (belsőleg sosem tette ezt); az elnyomottaknak begyakorlott, tekintélyuralomhoz szokott reflexei megóvták attól, hogy tiltakozzon vagy megfontolatlan kijelentéseket tegyen. Harminckét levele, miket tőle őrzök (Lakó 1997) stilisztikai mintapéldányai a korszak elnyomottjaira jellemző kifejezésbeli visszafogottságnak. A sorok mögött mindig ott van valami, amit másként, nyíltabban-szabadabban kellene mondani. Bármiként volt is, az 1969 utáni időszak egyik legtermékenyebb korszaka életének. Fő műve bizonyára A magyar szókészlet finnugor elemei. A Vértes Edit által nálunk kiadott* Lakó-bibliográfiában e mű három kötete (1967, 1971, 1978) Beteiligung an Team-Arbeiten fejezetcím alatt szerepel (ezt nyilván maga Lakó rendezte így, vö. Vértes 1985. 5-6). Bármily sok munkatársa volt is Lakó-

* Ti. Bloomingtonban; l. még a bibliográfiát. A szerk.

nak és Rédeinek, a nyugati (kapitalistának mondott) világban egy ilyen könyv valószínűleg egy vagy legfeljebb két szerző neve alatt jelent volna meg. Lakó mint főszerkesztő biztosan átírta a legtöbb szócikket, ez természetes. Ezért annyira egységes a mű szellemében és tipográfiai kidolgozásában egyaránt. Leghelyesebb az lett volna, ha a szócikkek szerzői nevükkel jegyzik az általuk készítetteket (mint valamikor a Nyelvtörténeti Szótár munkatársai, kiknek némelyikéről, száz évvel a mű megjelenése után, előadásaiban Pais tanár úr – slendriánságuk miatt – alaposan leszedte a keresztvizet), amire valószínűleg éppen az átírás miatt nem került sor; azok tehát végeredményben az ő szellemi teljesítményei. Gondoljunk itt párhuzamos jelenségként a Suomen kielen etymologinen sanakirja-ra (SKES), amelynek a Suomen Suku-ban őrzött nyersanyagát igen sok kutató gyűjtötte, a könyv azonban mégis csak az azt végleges formába öntő Toivonen, Itkonen, Joki, Peltola neve alatt jelent meg (közismert, hogy Kettunennek nem engedték meg a Suomen Suku kéziratos gyűjtésének használatát saját tervezett etimológiai szótára számára, amit aztán nem írt meg). Az is eléggé köztudott, hogy Collinder sokat idézett Finno-Ugric Vocabulary-ja Fazekas Jenő jóval korábbi kéziratos gyűjtésén alapul (az irodalmi utalások sajnálatos elhagyásával, vö. Sebeok – Raun, 1956. 802-807), jukagír teóriája pedig Johannes Angere adatain. Mindezt tekintetbe véve elmondhatjuk, hogy a MSzFE mint a magyar finnugrisztika imponáló teljesítménye végső formájában Lakó műve, ami semmit nem von le az általa is nagyrabecsült munkatársai technikai teljesítményéből. Lakó egyéni munkájának jelentőségét – Benkőre vonatkoztatva ugyan, de Lakót is beleértve – megpróbáltam ismertetéseimben kiemelni: „Man bewundert die Disziplin, mit der ausgereife Wissenschaftler sich dem Willen der Herausgeber zu unterordnen vermöchten; wie auch im Lakó-Rédei-Wörterbuch ... finden wir auch hier keine Zeichen eines Auseinanderstrebens oder persönlicher Eigenwiligkeit in der Gestaltung der Wortartikel. Ob die Anerkennung hierfür den Herausgebern, den Mitarbeitern oder den in Ungarn befolgen Organisationsprinzipien gebührt, ist aus dem Werk nicht ersichtlich. Auf jeden Fall macht dieses Gemeinschaftswerk den Eindruck, als ob es von einem einzigen Menschen erstellt worden wäre" (Décsy 1980. 1.156). Leveleiből (Lakó 1977) kitűnik, hogy egyéni teljesítményének bürokratikus lebecsülése bántotta. Azt is igen szívére vette, hogy a MSzFE-t a hungarológusok (főleg Benkő) csak afféle bedolgozásnak tartották a TESz számára s ügyeltek arra, hogy az 1949-ben megkezdett finnugor munkálatok kötetei az 1960-ban kezdeményezett TESz után jelenjenek meg. Ezt Lakó megint afféle „affront"-nak vette (Lakó 1997); a két szótárról szóló ismertetéseimben próbáltam rámutatni arra, hogy ez mennyire nem így van: „Obwohl Benkő mit der Organisierung der Arbeiten [an dem MTESz) mehr als 10 Jahre später begann als Lakó (1949), sind alle Bände seines Wörterbuchs jeweils früher erschienen als die von Lakó-Rédei (1967 Frühjahr/ 1967 Oktober,1970/1971,1976/1978). Dem Vernehmen nach sei Lakó-Rédei nur

eine „Zuarbeit" für das hungarologiasche Untwernehmen von Benkő gewesen.... Hier ging es wahrscheinlich nur um einen liebeswürdigen und unvermeidlichen Wettbewerb zwischen Hungarologen und Finnougristen in Ungarn, wobei nicht zu vergessen ist, daß die Prioritäten in jedem Lande durch die Vertreter der Landessprache gesetzt werden: Indogermanistik ist in Deutschland der Germanistik und in England oder Amerika der Anglistik „untergeordnet", ebenso die Finnougristik in Finnland der Fennistik, in Ungarn der Hungarologie. An dieser Erfahrung führt eben kein Weg vorbei. Man darf ferner auf eine Erklärung von Lakó hinweisen, nach der die finnisch-ugrischen Stichworter im III. Band von Benkő's Wörterbuch auf solchen Manuskriptfassungen von Lakó-Rédei beruhen, die für den Druck verändert worden sind (vgl. Benkő Loránd und Sal Éva: Az etimológia elmélete és módszere. Budapest 1976, S.188. Nyelvtudományi Értekezések 89). Es ist also ratsam, bei etymologischen Untersuchungen über die finnisch-ugrischen Elemente der ungarischen Sprache erst jeweils Lakó-Rédei zu konsultieren um zu sehen, ob die dortigen Erklärungen mit denen von Benkő übereinstimmen" (Décsy 1980. 136). Nem kétséges, hogy az Uralisches Etymologisches Wörterbuch (UEW) lényegében modernizált változata a MSzFE-nek. Ezt Lakó is próbálta a maga óvatos-tartózkodó stílusában a köztudatba bevinni (Lakó 1987). Ha tekintetbe vesszük is, hogy a sikernek sok az apja, látható, hogy a német nyelvű munka adatkészletében és feldolgozási módjában lényegében azonos a MSzFE-vel. Nem-magyar tagú elemein is dolgozhatott Lakó már az 50-es években. Az, hogy kitűnő tanítványa adta ki a köteteket, az adott körülmények közt természetes, s nem von le semmit Lakó érdemeiből vagy a teljesítmény nemzetközi jelentőségéből.

Lakó élete végén megérte azt, amiről Budenz csak álmodott: a finnugor stúdiumok nagyarányú kiszélesedését Magyarországon. Remekül működő finnugor tanszékek a vidéki egyetemeken és főiskolákon (Debrecen, Szeged, Pécs, Szombathely), amelyekben a kis nyelveket is jól beszélő fiatal finnugristák egész hada kutatja a magyar nyelv genetikai rokonságát. Utazások a volt Szovjetunió kis népeihez szinte napirenden vannak. Intézeti kutatócsoportok speciális feladatokkal foglakozhatnak, mindenekelőtt a Nyelvtudományi Intézetben. Ilyeneket látni és megérni Lakón kívül kevés vezető magyar finnugristának adatott meg.

Számomra mindig élmény volt Lakóval találkozni. Először talán a Múzeum körúti bölcsészkari főépületben láttam 1944-ben, amint rövidlátása ellenére is biztos léptekkel haladt lapp órát adni valamelyik emeleti tanterembe. 1953-ban, egyik közös jó barátunk ajánlására, bizalmába fogadott. Első hosszú beszélgetéseinkre a Balatonon került sor – 1985-ös visszaemlékezése szerint – térdig állva a magyar tenger vizében. 1958-ban Helsinkiben találkoztunk, a Finnugor Társaság alapításának ünnepségein, ahová ő a magyar delegációval, én meg a nyugatnémettel érkeztem. Magyar akkortájt ritkaság volt Finnországban. Lakó, Hajdú Péter, Lavotha Ödön, s csekélységem mindenféle meghívások elsőszámú jelöltje

volt. S a finn vendégszeretet nem ismert határt. Ravila, Penttilä, Posti, Itkonen, Joki, Sovijärvi, Hakulinen, megannyi privátparti. Sajtó, képek a Suomen Kuvalehtiben. Ortutay trónolt mindenek felett Vilkunával, s javasolta a Finnugor Kongresszusok megrendezését (beszédét az ünnepi vacsorán Lakó fordította). Aztán 1968-ban a Fogelius-szimpózium Hamburgban: előadását olyan érzelmi átéléssel tartotta, hogy az emócióktól a végén majdnem összeesett. S azután még sok találkozás Pesten 1970 és 1987 közt. Végetnemérő társalgások lakásán, többnyire finnül (feleségemmel jártam náluk): neje, a nagyszerű háziasszony, mindig valami egészen különleges finomsággal traktált bennünket. Finnül beszélve Lakó még könnyebben oldódott, archaikus *saavuttuani Helsinkiin* alakjain a finn társalgási nyelvet beszélő feleségem elismeréssel mulatott. Találkozások a kruzsokban, melynek élete utolsó szakában ő volt az elnöke, először a Vörös Postakocsiban (ahol Balázs János titkárkodott), majd a Gellért sörözőjében. Feledhetetlen egyéni emlékek egy nagy ember és nagy magyar barátságáról. Tudós volt, nem sokat törődött azzal (Zsiraival ellentétben), hogy a finnugor rokonság tudata nem itatja át a magyar társadalmat. Realista volt, érezte, hogy a finnugor eszme tudomány, s nem valami tudatformáló erő a magyar társadalom számára. Az adott körülmények között a legtökéletesebb életet élte, s élete végén bízvást hihette: neve korszakot jelent a magyar és a nemzetközi finnugrisztikában.

Irodalom

Décsy, Gy. 1980. A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III (Die finno–ugrischen Elemente des ungarischen Wortbestandes I–III). Ed.s György Lakó und Károly Rédei. Budapest: Akadémiai Kiadó 1967–1978, 727 pp. Ural–Altaische Jahrbücher/Ural–Altaic Yearbook 52.151–154.

Décsy, Gy. 1980. A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III (Historisch–vergleichendes Wörtebuch der ungarischen Sprache I–III) 1142 + 1111 + 1229 pp. Ed. Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai Kiadó 1967–1976. Ural Altaische Jahrbücher/Ural–Altaic Yearbook 52 (1980). 155–157.

Décsy, Gy. 1988. Klub Destruktiver Linguisten. Ural–Altaische Jahrbücher/Ural–Altaic Yearbook 60 (1988): 196–199.

Lakó Gy. 1987. Ein neues etymologisches Wörterbuch der uralischen Sprachen. Hungarian Studies 3: 283–288.

Lakó Gy. 1997. 32 levél Hamburgba és Bloomingtonba 1969–1989. Eredeti levelek a Transworld Linguistic Assiciation birtokában Bloomingtonban. Közzététetlen.

Ergänzungen zur zu der „György Lakó Bibliographie". Ural–Altaische Jahrbücher/Ural–Altaic Yearbook 65 (1993): 124–126.

Vértes E. 1985. György Lakó Bibliographie. Bloomington, Indiana: Eurolingua. Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum. Fasciculus 8.

Zsirai M. 1937. Finnugor rokonságunk. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Lakó György tudományos munkásságának válogatott bibliográfiája

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: ZAICZ GÁBOR

Az alábbi jegyzék a *György Lakó Bibliographie* (Zusammengestellt von Edith Vértes. Eurolingua, Bloomington 1985. 42 p. Arcadia Bibliographica Virorum Eruditorum 7.) c. kitűnő összeállítás felhasználásával, valamint a *Lakó György tudományos munkássága* c. bibliográfia (NyIOK 27 [1971]: 435–442) figyelembevételével készült, de azoktól tartalmában és szerkezetében is különbözik.

Ami a tartalmat illeti, a munkásságjegyzék magában foglalja Lakó Györgynek az említett bibliográfiák közzétételét követően megjelent – hozzávetőlegesen egy évtizedet felölelő időszak – publikációit, továbbá néhány azokban nem szereplő közlemény adatait is (a mintegy két tucatnyi új, illetőleg formájában módosított, a megjelenés helyével kiegészített tételre az előtte álló – pusztán technikai jellegű – sorszám *dőlt betűs* írásmódjával utalunk). Listánk ezzel szemben nem tartalmazza az 1985. évi Lakó-bibliográfiában felsorolt alábbi ötven tételt: 1. szómagyarázatok, etimológiai észrevételek (21 tétel), 2. főtitkári jelentések, osztálytitkári beszámolók (9), 3. az északi (a svéd, norvég, részben pedig a finn) népek történetével, irodalmával kapcsolatos cikkek (8) és 4. egyéb – három esetben: 1951-ben, ill. 1953-ban írt ideológiai-politikai kényszerből készített – cikkek (12). Lakó finnugor szófejtéseinek utóélete – mint ismeretes – nyomon kísérhető a tőle főszerkesztett *A magyar szókészlet finnugor elemei* c. és más modern szófejtő szótárakban (a részletes annotáció nélküli címközlésnek egyébként sem volna sok értelme). – A legteljesebbnek nevezhető Lakó-bibliográfia a 80. születésnapjára összeállított – néhány éves késéssel, szerzőjének neve nélkül megjelent – Die Publikationen von György Lakó (Studia in honorem Gy. Lakó oblata a collegis et discipulis. AnnBp, Sectio Linguistica 19 (1988) [1991]: 337–354 a jubiláns néhány olyan kéziratos, megjelenés előtt álló cikkének adatait (címét, terjedelmét, a közlés tervezett helyét) is felsorolja, amelyek publikálásáról nincs tudomásunk.

Bibliográfiánk – a hasonló életműjegyzékektől eltérően – nem a kiadvány jellege szerint (önálló mű, nyelvészeti tanulmány, tudománynépszerűsítő cikk, recenzió stb.) és – elsődlegesen – nem időrendben rendezi anyagát, hanem a publikáció témáját tekinti szerkezeti szempontból a csoportosítás alapjának. A jegyzék szerkezete a következő: 1. finnugrisztika (uralisztika), 2. egyes finnugor

nyelvek, 3. a nyelvtudomány a) élete, szervezete és b) története. Ezáltal a szakember könnyen áttekintheti a szerzőnek például obugrisztikai, permisztikai, lappológiai, illetőleg általános finnugrisztikai, sokrétű tudománytörténeti stb. munkásságát, és az is nyomon követhető, hogy Lakót életének egyik vagy másik szakaszában elsősorban milyen kérdések foglalkoztatták. A könnyebb áttekinthetőség végett a nagyszámú tudománytörténeti közleményt nem megjelenésük, hanem – ha az személyhez köthető volt – a megfelelő tudós nevének betűrendjében közöljök. Gyakorlati okokból nemcsak a nekrológok, hanem a születésnapi köszöntők is e csoportba kerültek (ellenkező esetben a pályatársakról szóló írások gyakran két kategóriában szerepeltek volna).

Jegyzékünk – amennyiben a szóban forgó folyóirat, sorozat nevét rövidítve közli – a finnugrisztikai és a magyar nyelvészeti szakirodalomban közkeletű rövidítéseket alkalmazza.

1. Finnugrisztika (uralisztika; l. még Magyar a. is)

1. Györke József: Die Wortbildungslehre im Uralischen. Primäre Bildungssuffixe. [Recenzió.] NyK 49 (1935): 394–397.
2. [Cikkek a finnugor, a magyar és az általános nyelvészetről, valamint a finn és az észt irodalomról.] Új Idők Lexikona I–XXIV (1935–1942).
3. Finnugor hang- és alaktani adalékok. NyK 50 (1936): 212–218.
4. Finnugor végmagánhangzó-kérdések. NyK 51 (1941–1943): 26–51.
5. Wolfgang Steinitz: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. [Recenzió.] NyK 52 (1948–1950): 148–157.
6. Az egyszerű ragok keletkezésének kérdéséhez. NyIOK 1 (1951): 210–223.
7. A kis [finnugor] szovjetnépek irodalmi nyelvéről és szótárairól. [Recenzió.] Nyr 75 (1951): 415–420.
8. Björn Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary. [Recenzió.] NyK 59 (1957): 213–217.
9. Unkarin kielen sananalkuisista soinnillisista klusiileista. Aarni Penttilä Juhlakirja. Jyväskylä 1959. 9–26 (Acta Academiae Paedagogicae Jyväskyläensis 17.).
   – *Magyarul:* NyK 64 (1962): 56–70.
   – *Németül:* ALH 12 (1962): 225–246.
   – *Oroszul:* AnnBp, Sectio Philologica 5 (1964): 57–75.
10. Björn Collinder: Survey of the Uralic Languages. [Recenzió.] NyK 63 (1961): 225–228.
    – *Németül:* ALH 12 (1962): 189–191.
11. Gyula Décsy: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. [Recenzió.] NyK 67 (1965): 399–404.
    – *Németül:* ALH 16 (1966): 173–181.

12. Wolfgang Steinitz: Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. 2. Aufl. [Recenzió.] NyK 68 (1966): 181–182.
13. Björn Collinder: An Introduction to the Uralic Languages. [Recenzió.] NyK 69 (1967): 210–213.
    – *Németül:* ALH 17 (1967): 446–450.
14. Können wir in den finnisch-ugrischen Sprachen von Wortarten sprechen? Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische Klasse 1 (1970): 3–13.
15. Symposium über Syntax der uralischen Sprachen 15.–18. Juli 1969 in Reinhausen bei Göttingen. [Recenzió.] Indogermanische Forschungen 78 (1973): 358–366.
16. Das Alter des Phonembegriffs in der Finnougristik. ALH 27 (1977): 261–269.
    Tanulmányváltozatok:
    – Über das Wesen und Alter des Phonembegriffs. AnnBp, Sectio Linguistica 11 (1980): 153–161.
    – Widersprüche betreffs des Wesens und Alters des Phonembegriffs. Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars VI. Turku 1981. 158–163.
17. Valev Uibopuu: Meie ja meie hőimud. Peatükke soomeugrilaste minevikust ja olevikust. [Recenzió.] AnnBp, Sectio Linguistica 16 (1985): 245–246.
18. Ein neues etymologisches Wörterbuch der uralischen Sprachen. [Recenzió:] Károly Rédei: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1. Hungarian Studies 3 (1987): 283–288.
19. FUF-transkription syntykysymyksiä. Virittäjä 1988.164–170.
    – *Magyarul:* A finnugor hangjelölés kérdéséhez. Studia in honorem Andreae O. Vértes oblata a collegis et discipulis. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1991. 119–123 (Magyar Fonetikai Füzetek 23.).
20. Zur Frage der verbalen Flexion in der finnisch-ugrischen Grundsprache. Specimina Sibirica 3 (1990): 129–135.

2. Egyes finnugor nyelvek

2.1. Ugor nyelvek

2.1.1. Magyar

21. A magyar nyelv szóvégi magánhangzói. MNy 29 (1933): 171–177.
22. Orbán Gábor: A magyar nyelv. [Recenzió.] MNy 32 (1936): 59–61.
23. Unkarin lukemisto. Helsinki 1940. 271 p. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 216.).

24. Svéd–magyar olvasókönyv, nyelvtan és szójegyzék. *Társszerzők:* Kreutzer Sándor és Závodszky Ferenc. Egyetemi Nyomda, Bp. 1948. 103 p. – A nyelvtani fejezet (45–84. p.) szerzője: L. Gy.
25. Egy finnugor etimológiai szótár szükségességéről. NyK 52 (1948–1950): 262–264.
26. A magyar nyelv finnugor elemeinek etimológiai szótára. A Nyelvtudományi Intézet Közleményei 1 (1951)/2: 2–5.
27. Hozzászólás Bárczi Géza *Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez* c. akadémiai előadásához. NyIOK 2 (1952): 347–359.
28. Az újabb őstörténeti kutatások eredményei és a nyelvtudomány. MNy 49 (1953): 266–278.
    További publikációk e kérdéskörben:
    – A magyar őstörténet kérdései. NytÉrt 5 (1955): 8–19.
    – Az őstörténeti vita tanulságai. NytÉrt 5 (1955): 85–93.
29. A magyar nyelv alaktani elemeinek és mondattani alapsajátságainak tanulságai. Zsirai Miklós *Finnugor rokonságunk* c. műve alapján sajtó alá rendezte L. Gy. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Bp. 1960. 26 p.
30. Svéd–magyar szójegyzék. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1961. 72 p.
31. A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1962. 36 p. (Finnugor Jegyzetek VIII.).
    – *Hangtannal bővített kiadás:* A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Hangtan. Kézirat. Tankönyvkiadó, Bp. 1964. 134 p. (Finnugor Jegyzetek XI.).
    – *Javított utánnyomás:* Tankönyvkiadó, Bp. 1966. 112 p.
32. Mutatvány a készülő finnugor etimológiai szótárból. Társszerző: Rédei (Radanovics) Károly. NyIOK 19 (1962): 267–276.
33. László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Társszerző: Zólyomi Bálint. [Recenzió.] NyK 65 (1963): 473–474.
34. A magyar hangállomány finnugor előzményei. Akadémai Kiadó, Bp. 1965. 67 p. (NytÉrt 47.).
    – *Bevezetővel bővített angol változat:* Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetic Stock. Akadémiai Kiadó, Bp. 1968. 99 p. (Uralic and Altaic Series 80.). – Közös kiadvány a hágai Mouton kiadóval.
35. Az első svéd–magyar szótár. [Recenzió:] Bo Wickman: Svensk-ungersk ordbok. NyK 68 (1966): 477–479.
36. A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. Főszerkesztő: L. Gy. Akadémiai Kiadó, Bp.
    – 1. A–Gy. 1967. 1–231. p.
    – 2. H–M. 1971. 233–455. p.
    – 3. N–Zs. 1978. 457–727. p.
37. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. kötet. [Recenzió.] Egyetemi Lapok. 10. évf., 7. sz. 1968. május 4.

38. Svéd–magyar szótár. Főszerkesztő: L. Gy. Akadémiai Kiadó, Bp. 1969. 24 + 1024 p. – L. Gy. svéd nyelvtani vázlata: 997–1022. p.
További kiadásai:
– 2. kiadás: 1972.
– 3. kiadás: 1980.
– 4. kiadás: 1985.
– 5. kiadás: 1989.
– 6. kiadás: 1992.

39. Die finnisch-ugrischen Elemente des ungarischen Wortbestandes. Språkliga bidrag 27 (1972): 75–81 (Meddelanden frĺn seminariet för slaviska språk vid Lunds universitet 6.).

40. *A magyar szókészlet finnugor elemei* című etimológiai szótár néhány elvi és módszertani kérdése. NytÉrt 89 (1976): 184–188.

41. Az idegen szavak átvétele előtt – ne elterjedésük után. MTud 9 (1977): 677–680. – Gondolatok a magyarító mozgalom feladatairól.

42. A szülőföld és az anyanyelv jelentősége az ember életében. Honismeret 9 (1981): 3–7.
– *Bővített változat:* A pedagógia időszerű kérdései. Tankönyvkiadó, Bp. 1982. 24–31.

43. A magyar mondatszerkezet finnugor sajátságai. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs 1991. 68 p. (Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 2.).

2.1.2. Obi-ugor nyelvek

44. Éva Korenchy: Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen. [Recenzió.] ALH 30 (1980): 389–391.

2.1.2.1. Vogul

45. Északi manysi nyelvtanulmányok. NyK 57 (1956): 14–72.
– *Külön füzetként:* Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. 61 p. (NytÉrt 8.).
– *Németül:* ALH 6 (1957): 347–423.

46. Zur Entwicklung der nordwogulischen Personalpronomina. UAJb 28 (1956): 246–251.
– *Magyarul:* NyK 61 (1959): 89–95.

47. Havaintoja pohjoisvogulin murteen viimeaikaisesta kehityksestä.Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60 vuotispäiväksi 6. 10. 1959. Helsinki 1959. 98–113 (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 263.).
– *Tanulmányváltozat:* Újabbkori változások az északi-manysi nyelvben. NyIOK 15 (1960): 331–344.
– *Ez utóbbi angolul:* AnnBp, Sectio Philologica 3 (1961): 107–120.

2.1.2.2. Osztják

48. Osztják hősénekek. I. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. Közzéteszi: Zsirai Miklós. [Recenzió.] MNy 42 (1946): 82–86.

2.2. Finn-permi nyelvek

49. Adalékok a finn-permi kori földművelés terminológiájához. Pais-Emlékkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp. 1956. 629–630.

2.2.1. Permi nyelvek

50. A permi nyelvek szóvégi magánhangzói. NyK 48 (1931): 435–466, 49 (1935): 141–171.
    – *Külön füzetként:* Hornyánszky Viktor Könyvnyomda, Bp. 1934. 65 p. (Finnugor Értekezések 2.).
51. Zur Frage des permischen Prosekutivs und Transitivs. MSFOu 98 (1950): 219–243.
    Tanulmányváltozatok:
    – Emploi du prosécutif et du transitif dans les langues permiennes, l'origine de leurs désinences casuelles. ALH 1 (1951–1952): 75–118, 347–371.
    – A permi prosecutivusrag és transitivusrag rokonnyelvi megfelelői. NyK 53 (1952): 14–23.
52. Hozzászólás Beke Ödön *Néhány permi névszóképző eredete* c. előadásához. NyIOK 3 (1953): 90–94.
53. Die Form des Imperativs in den permischen Sprachen. FUF 40 (1973): 107–116.

2.2.1.1. Zürjén

54. Syrjänisch-wepsische Lehnbeziehungen. UngJb 15 (1935): 318–320.
55. T. E. Uotila: Syrjänische Chrestomathie. [Recenzió.] NyK 51 (1941–1943): 230–231.
56. Wichmann – Uotila: Syrjänischer Wortschatz. [Recenzió.] NyK 52 (1948–1950): 157–160.

2.2.1.2. Votják

57. Adalékok a votják nyelv alaktanához. NyK 51 (1941–1943): 402–411.
58. Új votják–orosz szótár. [Recenzió.] NyK 52 (1948–1950): 65–68.
59. Zur Form des Imperativs im Wotjakischen. ALH 24 (1974): 231–240.

2.2.2. Cseremisz

60. Az egyik cseremisz többesszámképző. NyK 52 (1948–1950): 144–145.

2.2.3. Mordvin

61. Új mordvin szótárak. [Recenzió.] NyK 52 (1948–1950): 374–384.

2.2.4. Finnségi nyelvek (l. még Zürjén a. is)

62. Újabb mondattani kutatások a balti-finn nyelvek körében. NyK 52 (1948–1950): 74–80.

2.2.4.1. Finn

63. Kis falu a világ végén. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1938. 220 p. – Arvi Järventaus *Hyljätty kylä* c. regényének fordítása Móricz Virággal együtt.
64. A finn társadalom arculata a történelem tükrében. Északi Rokonaink 8 (1943): 29–43.
65. Y. H. Toivonen: Suomen kielen etymologinen sanakirja. I. [Recenzió.] NyK 59 (1957): 210–213.
66. Finn szójegyzék. Kézirat. ELTE BTK, Bp. 1958. 45 p. (Finnugor Jegyzetek 2.). – L. Gy. és Sz. Kispál Magdolna *Finn olvasmányok* c. jegyzetéhez.
67. A Kalevala mint a finn-magyar tudományos kapcsolatok forrása. NyIOK 26 (1969): 99–111.
– *Finnül:* Virittäjä 1971. 186–198.

2.2.4.2. Lív

68. Tierröd Ungarmäld. Līvli 1 (1933). – A lív és a magyar nyelv rokonságáról.
69. A lív népről. Földgömb 5 (1934): 91–97. – Klny.-ként is.
70. Lauri Posti: Grundzüge der livischen Lautgeschichte. [Recenzió.] NyK 52 (1948–1950): 68–73.

2.2.5. Lapp

71. Johan Beronka: Lappische Kasusstudien. I–II. [Recenzió.] NyK 51 (1941–1943): 217–221.
72. Erkki Itkonen: Der ostlappische Vokalismus. [Recenzió.] NyK 51 (1941–1943): 221–224.
73. Eliel Lagercrantz: Lappischer Wortschatz. [Recenzió.] NyK 51 (1941–1943): 224–227.
74. Konrad Nielsen: Lappisk ordbok. I–III. [Recenzió.] NyK 51 (1941–1943): 227–230.
75. Lapp lépések az európaisodás felé. NyK 51 (1941–1943): 440–443.
76. Újabb svéd-lapp nyelvészeti irodalom. [Recenzió.] Nyr 73 (1949): 83–86.
77. Új lulei-lapp szótár. [Recenzió.] NyK 60 (1958): 243.
78. K. Nielsen – A. Nesheim: Lappisk ordbok. IV. [Recenzió.] NyK 60 (1958): 470–471.

79. Zu den Beziehungen der Lappen mit den Samojeden. UAJb 50 (1978): 91–97.
80. Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Bp. 1986. 264 p.

3. A nyelvtudomány élete, szervezete és története

3.1. A bel- és külföldi nyelvtudomány és -oktatás jelene

81. A hazai lappológia. MNy 32 (1936): 291–302.
82. A jyväskyläi finn nyári egyetem. Iskola és Élet 7 (1942): 36–43.
83. Jelentés a Szily-jutalom odaítéléséről. MNy 40 (1944): 147–149.
84. Huomautuksia suomen kielen opetuksesta Budapestin yliopistossa. Heimokansa 2 (1944): 74–75.
85. Finnugor nyelvészeti munkálatok és nyelvtudományi nézetek a Szovjetunióban. NyIOK 4 (1954): 183–211.
86. Tanácskozás a finnugor nyelvek problémáiról. NyK 56 (1954): 294–295.
87. A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és a jövő feladatai. NyK 58 (1956): 9–32.
    – *Angolul:* ALH 9 (1959): 7–33.
88. Az oslói VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus. MTud 64 (1957): 334.
89. A VIII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus. Társszerzők: Hegedüs Lajos és Kálmán Béla. MNyTK 98 (1958): 20 p.
90. A magyar nyelv és nyelvtörténet oktatása a finn egyetemeken. Nyr 86 (1962): 155–160.
91. Finnugor nyelvészeti tanszék a turkui egyetemen. NyK 66 (1964): 437–438.
92. A taktika szerepe némely újabb nyelvészeti bírálatban. MNy 68 (1972): 47–54.
93. Mittel und Wege in den finnisch-ugrischen Wissenschaften. Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Akadémiai Kiadó, Bp. Pars I (1975). 19–47.
    – *Az ülésszak bevezetője:* Pars II (1980): 13–17.
    – *Az ülésszak zárszava:* Pars II (1980): 32–37.
    – *Magyar nyelvű rövidített változat:* MTud 12 (1975): 732–752.
94. Die Rolle der estnischen Sprache bei dem Nachweisen der finnisch-ugrischen Sprachverwandtschaft und die Anfänge der ungarisch-estnischen kulturellen Beziehungen. AnnBp, Sectio Linguistica 13 (1982) [1985]: 163–169.
    – *Észt nyelvű változatok:* Liivika Uudised Nr. 36, Jaanuar (1983): 2–6; Keel ja Kirjandus 1983. 655–656.
95. A finnugor nyelvtudományi tanszékek általános műveltségünk szintentartásáért. Bereczki Emlékkönyv. ELTE BTK, Bp. 1988. 265–269 (Urálisztikai Tanulmányok 2.).

96. Akadályok hazai nyelvtudományunk fejlődésének útjában; eredmények az akadályok ellenére. MNy 87 (1991): 288–297. – Vö. még: Levélszekrény. Lakó György írja. MNy 89 (1993): 256.

3.2. Finnugor és magyar tudománytörténet

97. 75 éves a Finnugor Társaság. Társszerző: Hajdú Péter. NyK 61 (1959): 108–110.
98. Százéves a Nyelvtudományi Közlemények. NyK 64 (1962): 1–12.
– *Németül:* ALH 13 (1963): 1–13.
– *Angolul:* AnnBp, Sectio Philologica 6 (1965): 15–25.
99. Húsz év a hazai finnugor nyelvtudomány történetében. NyK 67 (1965): 3–5.
100. Ötvenéves a berlini Humboldt Egyetem Magyar Intézete. MTud 5 (1968): 250–253.
101. Budapestin yliopiston suomalais-ugrilainen oppituoli pian satavuotias. *Riporter:* Lőrincz Éva. Helsingin Sanomat.1971. júl. 25. 19. p.
102. Vorwort. [Vorträge der Festtagung anläßlich des hundertjährigen Jubiläums der Begründung des Lehrstuhls für Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft an der Loránd-Eötvös-Universität.] AnnBp, Sectio Linguistica 5 (1974): 5–9.
103. Behauptungen und Einwendungen bezüglich der charakteristischen Züge der sog. "traditionellen" Sprachwissenschaft. JSFOu 74 (1976): 58–75.
104. Methodische Neuerungen und prinzipielle Stellungnahmen ungarischer Sprachforscher im 19. Jahrhundert. Explanationes et tractationes Fenno-Ugricae in honorem Hans Fromm. München 1979. 181–194.
Tanulmányváltozatok:
– Módszerbeli újítás és elvi-elméleti állásfoglalás néhány XIX. századi magyar nyelvész műveiben. MNy 76 (1980): 385–394.
– Stellungnahme ungarischer Sprachforscher im 19. Jahrhundert zu theoretischen und prinzipiellen Fragen. Languages in Function. MTA KESZ soksz., Bp. 1983. 195–201.
105. Von der Frage nach Beziehungen der Eskimosprache zum Ungarischen bis zur Erschließung der ungarisch-lappischen Sprachverwandtschaft. Fenno-Ugrica Suecana 2 (1979) [1980]: 75–84.
106. A magyar–finn kapcsolatok és a nyelvtudomány. Magyar Nemzet. 1979. jún. 24. 14. p.
107. Die Entstehung und Entwicklung der historischen Sprachwissenschaft in Ungarn. Folia Linguistica Historica 4 (1983)/1: 119–132.
108. Was war und was ist Finnougristik? AnnBp, Sectio Linguistica 14 (1983): 41–54.

109. 110 vuotta fennougristiikan opetusta Budapestin yliopistossa. Castrenianumin toimitteita 25 (1983): 122–125.
110. Alte Ansichten und neue Behauptungen bezüglich Sprache und Sprachwissenschaft. AnnBp, Sectio Linguistica 15 (1984): 141–148.
– *Magyar nyelvű kézirata:* Studia in honorem J. Balázs offerta a collegis et discipulis. Tanulmányok Balázs János tiszteletére (Kollégái és tanítványai). ELTE BTK, Bp. 1984. 181–191.
111. Ellentétes előjelű törekvések a régi magyar nyelvtudomány értékelése során. [Recenzió:] Günter Johannes Stipa: Finnisch-Ugrische Sprachforschung von der Renaissance bis zum Neupositivismus. Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. ELTE BTK, Bp. 1991. 404–408.
112. Egy német utazó ősi magyar településekről és nyelvrokonaink XVIII. századi életviszonyairól. [Recenzió:] Johann Christian Bauer: Aleksander Seelkirchs sonderbare Schicksale zu Wasser und Lande. Zur Erleichterung der geographischen Unterrichts. Berlin 1806. – Az 1819-ben svéd fordításban is megjelent mű többek közt a keleti finnugor népek életviszonyairól számol be.
113. Magyar nyelvészeink a magyar nyelv finnugor előzményéről. Bárczi Géza Emlékkönyv. Születésének 100. évfordulója alkalmából. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1994. 117–119 (MNyTK 200.).

***

Ariste, Paul. 1905–1990
114. Paul Ariste. 1905–1990. MTud 35 (1990): 991–992.
115. Elhunyt Paul Ariste. MNy 87 (1991): 114–116.
Beke Ödön. 1883–1964
116. Megemlékezés Beke Ödön hetvenedik születésnapjáról. NyK 56 (1954): 287–289.
117. Beke Ödön akadémikus köszöntése. NyIOK 20 (1963): 353–356.
118. † Beke Ödön. NyK 66 (1964): 162–165.
119. Beke Ödön. MTud 71 (1964): 556–560.
Bogdanov, Nyikolaj Ivanovics. 1905–1959
120. † N. I. Bogdanov. NyK 62 (1960): 156.
Budenz József. 1836–1892
121. Budenz József és a korabeli összehasonlító nyelvtudomány. NyIOK 28 (1973): 277–301.
– *Németül:* AnnBp, Sectio Linguistica 5 (1974): 13–42.
122. Budenz József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 230 p. (A Múlt Magyar Tudósai).

123. Budenz József emlékezete. Magyar Nemzet. 1986. jún. 14., 8. p.

Collinder, Björn. 1894–1983

124. Emlékezés Björn Collinderre. MNy 80 (1984): 364–365.

Donner, Kai. 1888–1935

125. † Donner Kai. NyK 49 (1935): 413–416.

Fabricius-Kovács Ferenc. 1919–1977

126. Tartozunk az igazságnak. NyK 82 (1980): 464–467.

Farkas Gyula. 1894–1958

127. Meine Begegnungen mit Professor Julius von Farkas. UAJb 60 (1988): 95–99.

Fogel, Martin. 1634–1675

128. Martinus Fogelius' Verdienste bei der Entdeckung der finnisch-ugrischen Sprachverwandtschaft. UAJb 41 (1969): 3–13.

Fokos-Fuchs Dávid. 1884–1977

129. Fokos Dávid hetvenéves. NyK 56 (1954): 289–291.

130. Zum 75. Geburtstag von Dr. David Fokos-Fuchs. ALH 9 (1959): 235–240. – *Magyar nyelvű köszöntés:* NyK 61 (1959): 387.

131. Pour le quatre-vingt dixième anniversaire de Dávid Fokos-Fuchs. ÉFOu 10 (1974): 269–272.

132. Fokos-Fuchs Dávid búcsúztatása. MNy 74 (1978): 1–3. – *Német nyelvű nekrológ:* ALH 28 (1978): 147–150.

Gombocz Zoltán. 1877–1935

133. Gombocz Zoltán finnugor nyelvészeti és őstörténeti munkássága. MNy 73 (1977): 427–434. – *Németül:* AnnBp, Sectio Linguistica 9 (1978): 65–75.

Gyarmathi Sámuel. 1751–1830

134. Gyarmathi Sámuel: Grammatical proof of the affinity of the Hungarian language with languages of Fennic origin. Amsterdam–Philadelphia 1983. [Recenzió.] ALH 34 (1984): 316–320.

Györke József. 1906–1946

135. † Györke József. MNy 43 (1947): 77–80.

Hakulinen, Lauri. 1899–1985

136. Lauri Hakulinen emlékezete. MNy 82 (1986): 122–124.

Hervas y Panduro, Lorenzo. 1735–1809. L. *Sajnovics János* a.

Hunfalvy Pál. 1813–1891

137. Hunfalvy Pál és a vogulság. Az Országos Néptanulmányi Egyesület Évkönyve, Bp. 1943. 11–18.

138. Pál Hunfalvy. ALH 11 (1961): 5–7.

139. A magyar-finn kapcsolatok Hunfalvy Pál levelezése tükrében. [Recenzió:] Pál Hunfalvy ja suomalaiset. Kirjeitä vuosilta 1853–1891. Toimittanut Viljo Tervonen. MNy 85 (1989): 236–240.

140. Hunfalvys Verdienste um die Finnougristik. UAJb 62 (1990): 1–6.

Jalava, Antti. 1846–1909

141. Antti Jalava mint a finn–magyar kapcsolatok megalapozója. MTud 11 (1978): 867–870.
– *Németül:* AnnBp, Sectio Linguistica 20 (1978): 151–164.
– *Rövidített magyar nyelvű változat:* Honismeret 6 (1978)/1: 33–35.

Joki, Aulis Johannes. 1913–1989

142. Aulis J. Joki emlékezete. MNy 85 (1989): 503–505.

Kannisto, Artturi. 1874–1943. L. a következő tétel a. is.

143. † Kannisto Artúr. NyK 51 (1941–1943): 458–466.

Karjalainen, Kustaa Fredrik. 1871–1919

144. Einige Worte zur Verteidigung von Karjalainen und Kannisto. UAJb 41 (1969): 177–178.

Kettunen, Lauri. 1885–1963

145. Lauri Kettunen. NyK 65 (1963): 453–455.

Lakó György. 1908–1996

146. Tanulmányutam a Szovjetunióban. NyIOK 3 (1953): 125–142.
– *Rövid változat:* Szovjet Kultúra 5 (1953): 31–33.

147. Stipendiadina Eestis ja Liivikas. Liivika vőőrsil. Üliőpilasselts Liivika 75. aasta Koguteos. Toronto 1984. 93–94.

148. Emlékek Komiföldről. Szovjetunió 1985/7. 47. p.

149. Finnország és a finnek, amilyennek én látom őket. Vallomások Finnországról. Kalevala Baráti Kör, [Bp.] 1987. 64–70.

150. Pályám emlékezete. A nyelvészetről egyes szám első személyben. MTA Nyelvtudományi Intézet, Bp. 1991. 115–161.

Leffler Béla. 1887–1936

151 Száz éve született Leffler Béla. Alföld 38 (1987)/9: 87–89.

152. Erinnerung an Béla Leffler. UAJb 61 (1989): 136–137.

Lotz János. 1913–1973

153. Lotz János részessége korabeli amerikai nyelvészeti intézmények munkájában. Nyr 110 (1986): 262–265.

154. Symposium in memoriam János Lotz (1913–1973). Stockholm 1985. [Recenzió.] Fenno-Ugrica Suecana 8 (1986): 157–163.

155. „Hagyományos" magyar nyelvészet és "korszerű" grammatika. [Recenzió:] Symposium in memoriam János Lotz ... MNy 83 (1987): 220–225.

156. Lotz-Gedenkband aus Schweden. [Recenzió:] Symposium in memoriam János Lotz... UAJb 59 (1987): 9–14.

Lóványi Gyula. 1883–1960

157. † Lóványi Gyula. NyK 62 (1960): 359.

Munkácsi Bernát. 1860–1937

158. Előszó. Szómutató Munkácsi Bernát *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben* című művéhez. Összeállította: Juhász Jenő. NyK 62 (1960). 2. sz. melléklet. 1–2.
159. Munkácsi Bernát életéről. Magyar Nemzet. 1985. május 29., 6. p.
Penttilä, Aarni. 1899–1971
160. Aarni Penttilä (1899–1971). MNy 68 (1972): 123–125.
Qvigstad, Just Knud. 1853–1957
161. J. Qvigstad. NyK 60 (1958): 214–215.
Ravila, Paavo. 1902–1974
162. Paavo Ravila (1902–1974). NyK 77 (1975): 215–223.
Reguly Antal. 1819–1858
163. Reguly Antal zirci emlékművének leleplezése. MNy 39 (1943): 399–404.
164. Reguly Antal emlékezete. NyK 60 (1958): 511.
165. Utószó Reguly osztják hagyatékának befejező kötetéhez. NyK 68 (1966): 462–464.
166. Reguly Antal, a magyar nyelv rokonainak kutatója. Földrajzi Közlemények 32 (1984): 299–302.
Ruong, Israel. 1903–1986
167. Israel Ruong, ein Vorkämpfer des lappischen Identitätsgefühls. AnnBp, Sectio Linguistica 17 (1986): 63–65.
Sajnovics János. 1733–1785
168. Sajnovics Demonstratiójának visszhangja Finnországban. NyK 49 (1935): 402–405.
169. A tordasi Sajnovics-ünnepség. MNy 55 (1959): 312–315.
170. János Sajnovics und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung. SzFU 6 (1970): 239–247.
– *Változatlan újraközlés:* Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum Tallinnae habitus 17.–23. VIII. 1970. Pars I. Tallinn 1975. 31–40.
171. J. Sajnovics und seine Demonstratio. ALH 20 (1970): 269–289.
– *Magyarul:* NyIOK 27 (1971): 3–20 és MNyTK 131 (1974). 9–25.
172. Kétszáz éves Sajnovics Demonstratiója. Nagyvilág 7 (1970): 1071–1072.
173. Az északi sarkkörön túl. *Riporter:* Ruffy Péter. Magyar Nemzet. 1970. 39. sz., 8. p.
174. Sajnovics János és a korabeli összehasonlító nyelvészet. NyIOK 27 (1971): 407–435.
175. Sajnovics János. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 248 p.
176. Marcus Wöldike ja János Sajnovics vertailevan kielitieteen uranuurtajina. MSFOu 150 (1973): 189–195.
177. Tévedések a Sajnovics Jánosra és Demonstratiójára vonatkozó irodalomban. MNyTK 140 (1975): 33–41.
– *Változatlan formában:* Zalai Tükör 2 (1975): 33–41.

178. Précourseurs oubliés de la grammaire comparée. M. Wöldike – J. Sajnovics – Hervas y Panduro. ÉFOu 16 (1983): 5–13.
Schmidt József. 1868–1933
179. Megemlékezés Schmidt Józsefről születésének századik évfordulója alkalmából. MNy 65 (1969): 111–113.
N. Sebestyén Irén. 1890–1978
180. Irene N. Sebestyén zum Gruß. ALH 20 (1970): 397–401.
– *Magyarul:* MNy 67 (1971): 121–124.
181. Irene Sebestyén-Némethin 80. ikävuoden täytyttyä.Virittäjä 1972. 55–58.
Steinitz, Wolfgang. 1905–1967
182. W. Steinitz mint finnugor nyelvész. NyIOK 25 (1968): 271–275.
Szinnyei József. 1857–1943
183. Szinnyei József, a nyelvtudós. MNy 53 (1957): 319–330.
– *Más címmel, egyébként változatlanul:* MNyTK 96 (1957): 5–16.
184. Szinnyei József születésének századik évfordulója. NyK 59 (1957): 210.
185. Szinnyei József új nyugvóhelye. MNy 81 (1985): 512.
186. Szinnyei József. Akadémiai Kiadó, Bp. 1986. 208 p. (A Múlt Magyar Tudósai).
Toivonen, Yrjö Heikki. 1890–1956
187. Yrjö Heikki Toivonen. MTud 1956. 417–419.
Tompa József. 1905–1990
188. Tompa József (1905–1990.). MNy 87 (1991): 112–114.
Verseghy Ferenc. 1757–1822
189. Utószó Verseghy Ferenc *A magyar nyelv mondattana* c. művéhez. Szolnok (1979). 6 p.
Wichmann, Yrjö. 1868–1932
190. Yrjö Wichmann. MNy 65 (1969): 391–398.
Wöldike, Marcus. 1699–1750. L. *Sajnovics János* a.
Zsirai Miklós. 1892–1955
191. Zsirai Miklós. Akadémiai Értesítő 62 (1955): 395–399.
– *Módosított címmel, változatlan tartalommal:* NyIOK 8 (1956): 293–298.
192. Zsirai Miklós. NyK 57 (1956): 3–9.
– *Rövidített német nyelvű változat:* ALH 6 (1957): 343–345.
193. Zsirai Miklós emlékezete. Egyetemi Lapok. 19. évf., 16. sz. 1977. nov. 14., 1–2. p.
– *Tanulmányváltozat:* MTud 10 (1981): 782–784.
194. „Hän sytytti meissä rakkauden Suomeen". Miklós Zsirai unkarilais-suomalaisten suhteiden kehittäjänä. Nelikätisesti/Négykezes 1989/4: 28, 30.
– *Magyarul:* "Megszerettette velünk Finnországot". Zsirai Miklós a magyar–finn baráti kapcsolatok fejlesztéséért. Uo. 29, 31.
195. Zsirai Miklós külföldi tudományos kapcsolatai. Nyr 114 (1990): 31–33.

Emlékezés Végh József professzorra 1912–1997

SZÉPE GYÖRGY

1. A Nyelvtudományi Intézet magyar osztályán

Megpróbálom felidézni azokat a szakmai mozzanatokat, amelyek Végh Józseffel összekötöttek.

A sorrendre már nem emlékszem pontosan, de néhány dologra annál jobban. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének magyar osztályán dolgoztunk mindketten az ötvenes években. Ez az osztály egy egész intézetre való munkát végzett; ide összpontosították „főállásban" az akkori, magyarral foglalkozó azon nyelvészek élgárdáját, akiknek valamilyen ok miatt **akkoriban** nem jutott hely az egyetemeken. Ezt a magot egészítette ki néhány kiváló egyetemi és főiskolai tanár nyelvész kolléga. (Én magam nem őhozzájuk tartoztam, hanem Farkas Vilmossal, majd Balogh Lajossal együtt a viszonylag csekély számú frissen végzett nyelvész-jelölthöz.)

Az osztályt Tompa József vezette, aki nem volt dialektológus; ő nagyon nyugodt és barátságos légkört biztosított valamennyiünk számára. Az osztályt vezetőjének és munkatársainak sokoldalú és eredményes tevékenysége az egész intézet központjává tette. (Egyszer talán ennek a történetét is megírja valaki.)

2. A nyelvatlasz-évek

Az intézet belső – nemhivatalos – értékrendjében a Magyar Nyelvjárások Atlaszának témája állt az első helyen. A nyelvjárási témákat Lőrincze Lajos és Imre Samu irányította; Lőrincze egyúttal az egész intézet igazgatóhelyettese volt (1959-ig). Imre pedig évtizedeken át tudományos titkára, majd igazgatóhelyettese. A nyelvatlasz teoretikusának Deme László számított. Imre Samu mellett Végh József és Keresztes Kálmán volt debreceni ebben a körben, valamint természetesen a hajdani debreceni professzor, Bárczi Géza mint akadémikus témafelelős, továbbá az intézetből frissen Debrecenbe került Kálmán Béla is. Benkő Loránd és Imre Samu kolozsvárinak is számított; Deme László, Kálmán Béla és Kázmér Miklós pedig egyeteme szerint budapestinek. Végh József a körnek

megbecsült tagja volt; megelőző munkásságához és korához képest azonban lehetett volna nagyobb mértékű is ez a megbecsülés. Így például mindketten részt vettünk a készülő magyar nyelvatlasz adatainak térképre vitelében; ez az én esetemben rendben is volt, de egy akkoriban már másfél évtizede habilitált dialektológus egyetemi magántanárt illetően ez biztosan nem számított a legjobb gazdálkodásnak. (Végh József természetesen egyik legszorgalmasabb gyűjtője is volt a nyelvatlasznak.)

3. Az őrségi és hetési nyelvatlasz

Ezekben az években Végh József szakadatlanul járta az Őrség, Hetés, Göcsej és Hegyhát községeit – egyszemélyes – őrségi és hetési regionális nyelvatlasza gyűjtőjeként. (A hadifogság után nem volt számára tanácsos visszatérni Debrecenbe, mert jelzések voltak arra vonatkozóan, hogy nem lehet számítani az előző rendszer idején elért tudományos eredmények méltányolására. Itt meg kell említeni, hogy Pais Dezső, Zsirai Miklós és más kollegák a szomszédos szakterületekről igyekeztek megvédeni Végh Józsefet ennek a mesterségesen keltett támadásnak a negatív következményeitől.)

Ilyen körülmények között került félig-meddig önkéntes száműzetésbe Őriszentpéterre. Az Őrségben eltöltött évek alatt vált nyugat-dunántúli magyar nyelvjárások szakértőjévé; itt alakult ki benne egy új típusú szintézisnek, a regionális atlasznak a koncepciója. S ekkoriban kezdte el gyűjteni atlaszának anyagát. A gyűjtés után kezdődtek azok a hónapok és évek, amelyeket már a Nyelvtudományi Intézetben töltött Végh József.

Végh József, aki tanulmányainak egy részét Bécsben végezte és a későbbiekben is figyelemmel kísérte az európai dialektológia fejlődését, már a tervezéskor is olyan regionális nyelvatlasz vízióját alkotta meg, ami voltaképpen ismeretlen volt abban az időben Magyarországon. Az elkészült atlaszt bevezető tanulmány a magyarországi elméleti dialektológiának egyik kiemelkedő teljesítménye volt. (Ezt Bárczi Géza is elismerte a mű előszavában.) Meglátszott benne, hogy a néprajzzal és szociográfiával érintkező debreceni iskola teljesen a kor színvonalán állt: messze túlment a nyelvi alakok nyelvjárási változatainak regisztrálásán. (Hadd jegyezzem meg, hogy Végh József szép tanulmányban számolt be a debreceni iskola komplex szociolingvisztikai és etnolingvisztikai tevékenységéről az Általános Nyelvészeti Tanulmányokban, amely írása egy, a negyvenes évek elején írt A társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban című tanulmánya folytatásának is számít.)

A nyelvatlaszok helyszíni gyűjtését szisztematikus belső és külső ellenőrzésnek vetik alá; a belső ellenőrzés az igazi analízis. Itt látszik meg, hogy a nyelvtérképek a nyelvi összefüggéseknek olyan dimenzióját kínálják, amelyre sem a

strukturális, sem a történeti elemzés nem képes. A belső ellenőrzés által kiderített problémák tisztázására szükséges a helyszíni ellenőrzés.

Magam ez utóbbiban vettem részt Végh József meghívására. Az én dolgom az ellenőrző kontextus feladatát ellátó szövegekhez magnófelvételek készítése volt (abban volt már bizonyos gyakorlatom, sőt elképzelésem is volt erről), valamint a fényképezés (amiben elég gyakorlatlan voltam; bár képeim egy része belekerült az atlasz függelékébe). 1957 végén mentünk végig az atlasz 47 községén. Igen szép és tanulságos volt ez a néhány hét. Végh József csodálatosan megszervezte az út minden részletét, ami nem volt könnyű az ötvenhatos emlékek közelsége miatt félelemmel teli határzónában. Végh Józsefnek azonban mindenki barátja volt; itt térült meg az a sok szolgálat, amelyet a negyvenes évek második felében és az ötvenes évek elején Végh József teljesített őrségi tartózkodása során. Nem „informáns", „adatközlő" (vagy ahogy régebben mondták: „nyelvmester"), hanem sok-sok együttműködő barát válaszolt a „tanár úrnak", és boldogok voltak, ha elbeszélésük érdekelte őt, ha az általuk említett „régies" szó megtetszett neki. A Végh Józsefhez hasonló nagy gyűjtőegyéniségeket a szakmai tudás mellett kivételes empátia, kapcsolatteremtő és kommunikáló képesség jellemzi. Néhányan tudtuk, hogy emögött nemcsak nagy felkészültség, türelem, céltudatosság stb. volt található, hanem egy Békés megyei kálvinistának a „felebaráti szeretete" is.

A nyelvatlaszok elkészítésének egy másik kényes szakasza: a kartográfiai munka. Végh József ennek során természetesen sokat profitált Deme Lászlónak, a hazai nyelvészeti kartográfia legjobb szakértőjének úttörő könyvéből, de Végh József saját maga küszködte ki ábrázolási rendszerét, amelyet felesége, Kovács Erzsébet tanárnő nagyszerűen valósított meg. A térképek véglegesítése azonban sziszifuszi munkának bizonyult; ennek több oka is volt, többek közt ennek a feladatnak az akkori kiváló Akadémiai Nyomda számára is szokatlan és újszerű jellege. Ebben a küszködésben nem sokat tudtam segíteni Végh Józsefnek, mindössze a lelkét próbáltam megerősíteni mint együttérző intézeti szobatárs.

A történethez hozzátartozik, hogy Végh József atlaszával az európai dialektológia elismert személyisége lett. A finn Pertti Virtaranta, az osztrák Eberhard Kranzmayer, valamint a szakma doyenje, az erdélyi származású leuveni tudós: Sever Pop a legjobb véleménnyel voltak művéről.

4. A nyelvjárási gyűjtőmozgalom felélesztése

A harmincas években a debreceni egyetemen központi helye volt a magyar nyelvészetnek és ezen belül is a nyelvjáráskutatásnak. Az egész országra – sőt, határokon túli magyarságra is – kisugárzó iskolának Csűry Bálint professzor volt a feje; a debreceni nyelvjáráskutató iskola dinamizmusát azonban elsősorban Végh Józsefnek és barátjának, Bakó Elemérnek köszönhette.

Ebben a keretben hozta létre Végh József a negyvenes években a táj- és népkutató mozgalmat, amelyben Győrffy István koncepcióját, valamint a finn és észt példákat is figyelembe vette. Ennek a mozgalomnak kétségtelenül Végh József, az 1936-ban avatott kormányzógyűrűs doktor és fiatal egyetemi magántanár volt a motorja. (Egyébként az egész mozgalom beleillett Teleki Pál sajátos művelődéspolitikai koncepciójába.) A mozgalom új anyagot, új gyűjtőket és mindenek előtt új értékszemléletet produkált.

Két és fél évtized múlva a magyar nyelvjáráskutatás tudományos szintje a magyar nyelvatlasz jóvoltából minden addigi előzménynél magasabb lett. Nagyon elvékonyodott azonban Magyarországon a másféle keretekben folyó nyelvjárási feltáró munka, valamint – ahogy ezt Végh József akkoriban mindenütt hangoztatta – a nyelvjárási monográfiák készítése is. Megcsappant a gyűjtők száma, és átmenetileg odalett az a szemlélet, amely a magyar műveltség és nyelv emlékeinek feltárását és megőrzését megfelelően értékelte.

Amikor Végh József elhatározta, hogy feléleszti a magyar nyelvjáráskutatás „önkéntes gyűjtői" szintjét, akkor erre a legjobb keretnek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága és annak folyóirata, a Magyar Nyelvőr látszott. A bizottság elnöke, az élő magyar nyelv ügye mellett elkötelezett zenészalkotó, Kodály Zoltán volt; a folyóirat főszerkesztője a dialektológusnak is kiváló Lőrincze Lajos volt; a bizottság és a szerkesztő bizottság munkájában pedig – ténylegesen – részt vett Kodály Zoltán, Bárczi Géza, Veres Péter, s névlegesen Illyés Gyula is. (Én magam a Nyelvőr belső munkatársának számítottam, miután az ötvenes évek derekán két évig segédszerkesztője voltam a folyóiratnak.)

Végh József elgondolása mindenkinek nagyon tetszett, beleillett abba a „nemzeti" megmaradási stratégiába, amely egyesítette az említett neves embereket. (Ne feledjük, hogy a bizottság 1957. május 28-án határozta el a gyűjtőpályázat kiírását.) A sikeres pályázat történetét részletesen megírtuk Végh Józseffel közös cikkünkben. (Érdemes megnézni, hogy a dialekológiának és általában a nyelvészetnek hány kiváló későbbi kutatója tűnt fel ezen a nyelvjárási gyűjtőpályázaton.)

Hamarosan kiderült, hogy a nagysikerű nyelvjárási gyűjtőpályázat megismétléséhez egyedül nincs erőnk a Nyelvtudományi Intézetben; célszerű volna azt összekapcsolni a Néprajzi Múzeum keretében eredményesen működő néprajzi gyűjtőpályázat rendszerével, amelyet Morvay Péter irányított. Így jött létre a magyar néprajzi és nyelvjárási önkéntes gyűjtő mozgalom, amely mind a mai napig prosperál. Végh József és más nyelvészek nemcsak a nyelvjárási részben vettek részt, hanem az egész mozgalom szervezésében. Szakmailag is irányító szerepe volt Végh Józsefnek; a Wörter und Sachen irányzatnak, valamint az európai szókincsgyűjtő vállalkozásoknak az ismerete alapján mintaszerű gyűjtési útmutatókat készített (részben társszerzőkkel), s másokat – köztük engem is – rávett útmutató készítésére.

Végh József rendkívüli – szervezéssel összefüggő – emberi tulajdonságai ebben az akcióban is nagyon szépen megmutatkoztak. Ezt a tudományosan fontos anyaggyűjtő és szakember-utánpótlást nevelő mozgalmat „nemzeti üggyé" tette abban az időben, amikor jóformán csak blankettán előírt sablonokban gondolkoztak a „néphagyomány és a nemzeti művelődés" összefüggéseiről.

Hadd említsem meg, hogy ez az akció készítette elő a magyar földrajzi nevek összegyűjtésének – a tudomány története szempontjából – páratlan akcióját: bebizonyosodott, hogy ebben is helye van az önkéntes („laikus") gyűjtőknek. Nem tudom megállni, hogy ezzel kapcsolatban ne idézzem itt Szabó T. Attilának egy szépen megformált megállapítását (egy Végh Józsefhez intézett leveléből): „Látszik, hogy az a tudományos gőg, amellyel a mi szakember köreink el szokták utasítani a »dilettánsok« munkakészségét, teljesen értelmetlen, hiszen szakember vezetőkkel az avatatlanok is el tudnak végezni olyan munkát, amelyet a szakemberek – nem utolsó sorban kényelemből – nem végeznek, nem végezhetnek el." (Kolozsvár, 1982. október 8.)

Mindkét mozgalom részévé vált a honismereti mozgalomnak, amely az egyik legjelentősebb kulturális mozgalom volt Magyarországon azokban az évtizedekben. Ezen akciók csaknem valamennyi szakaszában meghatározó szerepe volt Végh Józsefnek, aki a jó ügy érdekében szót tudott érteni azokkal, akiktől az akció léte és anyagi helyzete függött. Sokan csodáltuk azt a képességét, amellyel szinte mindenkiből ki tudta hozni a jót, meg tudta nyerni a jó ügy támogatására.

Ezeknek a tulajdonságainak, valamint annak, hogy megtartotta a barátság művészetét egy olyan világban, amikor mindenki befelé fordult, sok jó barátot köszönhetett. A legtöbbnek a nevét már említettem valamilyen formában; hadd tegyem hozzá Balassa Iványét, aki egyetemista társa volt, Hadrovics Lászlóét és Kiss Jenőét.

5. Néhány megjegyzés Végh József tudománytörténeti helyéről

A rendszeres nyelvtudománytörténet – ha lesz ilyen Magyarországon – nyilván fel fogja dolgozni Végh József munkásságát és kijelöli a helyét a magyar nyelvészek Athenaeumában. Én erre itt nem vállalkozhatom több okból sem. Az első okom az, hogy régi barátságunk nagyon elfogulttá tenne (bár az ő esetében egy kis kompenzáló elfogultság nagyon is jogos volna). A második okom az, hogy Debrecennek, a debreceni Tisza István Tudományegyetemnek és a debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének a történetét a kilencvenes években újra elő kellene venni (erre nyilván egy egész csapat kell, amelyben feltétlenül szükség lesz egy nyelvészre). A harmadik okom, hogy az alcímben jelzett feladat egy önálló könyvméretű monográfiát igényelne (remélhetőleg a jövőben lesz olyan – doktori disszertációt készítő – nyelvész, aki felvállalja ezt a témát).

Az viszont már tény, hogy Végh József a Csűry-díj elnyerése után több, mint egy évtizeddel, nyolcvan éves kora körül lett „a tudományok doktora", majd címzetes egyetemi tanár – több mint fél évszázaddal azután, hogy „sub auspicis gubernatoris" doktorátust szerzett és habilitált. Ez az eltolódás nem válik az MTA/TMB-korszaknak a dicsőségére. De az egyetemekére sem (ahol hosszú ideig csak „magyart mint idegen nyelvet" tanított külföldi diákoknak – azt is óradíjasként – a korszak egyik legjelentősebb dialektológusa).

Most már eléggé elfogadott, hogy ennek a „katedra nélküli professzornak" jelentősége meghaladja néhány katedrával rendelkező professzorét.

Végh József külön kinevezés nélkül az egész magyarországi magyarságnak lett dialektológiai és onomasztikai professzora.

6. Búcsú lett belőle...

A fenti írás Szabó Géza felkérésére készült egy szombathelyi dialektológiai kollokvium anyagát tartalmazó kötet számára, amely tanácskozás középpontjában Végh József munkássága állt. Ez a kötet azóta is várja a megjelenéséhez szükséges pénzforrásokat.

1995-ben Végh Józseffel lakásában tudománytörténeti célú videó-interjút készítettünk Szabó Gézával együtt. Remélhetőleg ez is eljut majd egyszer a szakmai közönséghez (s talán másokhoz is).

* * *

Végh József 1997. július 6-án, életének 85. évében hosszas betegség után elhunyt; temetésére 1997. július 24-én került sor a református egyház szertartása szerint.

Ebből az alkalomból hadd álljanak itt Végh József címei: a nyelvtudomány akadémiai doktora, címzetes egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia nyugalmazott tudományos főmunkatársa, a Sámuel-Kölber díj, a Csűry Bálint emlékérem, a Sebestyén Géza emlékérem és a Pais Dezső díj tuladonosa, Békés város szülötte és a Vas megyei Őriszentpéter díszpolgára, a helsinki Finnugor Társaság levelező tagja, a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagja.

Teljes bibliográfiájának összeállítása életműve monografikus feldolgozásának része lehet majd.

* * *

Az idő múlása révén szabálytalan búcsú lett Végh József személyéről és életművéről készített személyes írásomból.

Egészségi állapotának romlása miatt az utóbbi években már csak szóbeli baráti segítséget tudott adni mindazoknak, akik személyesen vagy még inkább telefonon megkérdezték bármilyen szakmai kérdés felől.

Most már csak munkáival konzultálhatunk. S egész csapat nyelvészre: nyelvjáráskutatóra és névkutatóra, továbbá néprajz-kutatóra, valamint kutatásszervezőre lesz szükség, hogy folytassák, amit Végh József megkezdett.

Végh József neve fennmarad nemcsak emlékezetünkben, hanem sokféle értékes alkotásai révén.

Irodalom*

Bárczi G. 1959. Előszó. In: Végh József, Őrségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó, Budapest. 3–8.

Deme L. 1956. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Akadémiai Kiadó, Budapest. 383 lap.

Deme L. 1993. Végh József köszöntése (Elnöki rögtönzésként elhangzott bevezető a szombathelyi III. Dialektológiai Szimpozion 1992. augusztus 28-án tartott záróülésének megnyitásakor): Honismeret 21/1:63-65.

Deme L. – Imre S. (szerk.), 1975. A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Budapest. 345 lap.

Győrffy I. 1942. A néphagyomány és a nemzeti művelődés. Államtudományi Intézet Táj- és Népkutató Osztálya, Budapest. 92 lap.

Hajdú M. 1977. A nyelvtudomány és a nép szolgálatában. Vendégségben Végh Józsefnél: Békési Élet 12:469.

Szabó T. A. levele Végh Józsefhez 1986. október 8-án: Végh József személyes irattárában.

Szépe Gy. 1961. Néhány, a szinkrón dialektológiával összefüggő kérdésről. MNyj 7:45–77.

Szépe Gy. 1959/61. Szövegfelvétel magnetofon segítségével. In: A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1959/61: 102–110.

Szépe Gy. – Végh J. 1959. Tájékoztató a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenyéről. Nyr 83:210–220.

Végh J. 1941. Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban. Magyar Népnyelvkutató Intézet, Debrecen.

Végh J. 1942. Táj- és népkutatás a középiskolában. Államtudományi Intézet, Budapest.

Végh J. 1954. Útmutató a tanulók nyelvjáráskutató munkájához. Tankönyvkiadó, Budapest.

Végh J. 1959. Őrségi és hetési nyelvatlasz. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Végh J. 1962. A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. 1. Szántás-vetés. Magyar Nemzeti Múzeum – Néprajzi Múzeum Ethnográfiai Adattár, Budapest.

Végh J. 1963. A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések. MNy 59: 265–79.

Végh J. 1964. Regionális nyelvjárási szótáraink és a magyar nyelvjárási szókincs-archívum terve. MNy 60: 290–303.

Végh J. 1972. A magyarországi néprajz és a nyelvtudomány. ÁNyT 9: 229–48.

Végh J. 1990. Kapcsolatok a jelentéstan, a nyelvjáráskutatás és a néprajz között (Egy élet tudományos és tudományszervező munkásságának összefoglalása). Doktori értekezés. Kézirat, Budapest.

*Ezen rövid írásnak a fő forrása a Végh Józseffel 40 év alatt folytatott számtalan baráti beszélgetés volt.

In memoriam Vértes O. András (1911-1997)

KASSAI ILONA

Szegényebbek lettünk egy igaz emberrel, avatott pedagógussal és érzékeny tudóssal, ami Vértes O. András egyszemélyben volt. Igaz emberként példát adott tisztességből: száz százalékos bizonyosság még csak a *talán*-hoz elegendő. Avatott pedagógusként generációk szemét nyitotta rá az embertudományok, általában a Tudomány szépségeire, de buktatóira is. Érzékeny tudósként fiatalabb kollégáin túltéve érdeklődött a legújabb eredmények iránt, sajátított el új látásmódot, alkotott meg a maga eredeti gondolkodásával új vizsgálati módszereket, fogalmazott meg új kérdéseket, hogy eredményesen kutasson olyan területeket, amelyek a hagyományos megközelítésekkel már nem árultak el többet magukról.

Állandó kísérője volt a derű, amire pedig körülményei ritkán jogosították fel. De mert belőle fakadt ez a bölcs derű, a körülmények nem tudtak kifogni rajta. Aminthogy közismerten jó humorán sem, amely kényelmetlen helyzetek sokaságán segítette át, s nemcsak őt, hanem azt a szűkebb szakmai közösséget is, amelynek tagja volt.

Tudósi életműve azt a ritka esetet példázza, amikor a kiteljesedést a nyugdíjas évek hozzák meg, hiszen a kíváncsiságnak és a nyomában támadt alkotókedvnek immáron nem szabnak határt kollektív muszájfeladatok. S éppen ez a fokozódó kíváncsiság és alkotókedv kímélte meg őt haláláig attól, hogy szelleme hanyatlásnak induljon. Kell-e több bizonyság, mint hogy 86 éves korában bekövetkezett halála évében is két közleménye jelent meg? Az egyik, amellyel tudóstársát, Fónagy Iványt köszöntötte, egészen egyedülálló, hiszen benne a magyarországi középkori latin kiejtés kérdéseit boncolgatja a tőle megszokott erudícióval és eredetiséggel (Au sujet de la prononciation du latin en Hongrie au moyen âge. In: Perrot, J. (ed.), Polyphonie pour Iván Fónagy. Paris, Montréal 1997. 505-513).

Igazi tudósként élt. A reneszánsz ember sokirányú érdeklődésével fordult a legkülönfélébb témák felé az ismeretlen középkori magyar verssorokon és 16. századi magyar „orvosságos följegyzéseken" kezdve a finnugor nyelvrokonságon és az artikuláció akusztikus vetületén keresztül egészen érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatásáig. Soha nem az éppen divatos kutatási témák érdekelték, így aztán az aktuális tudománypolitika felől tekintve hol idejétmúltnak, hol pedig avantgárdnak tűnt. Az előbbi minősítés illett rá akkor,

amikor hosszú éveket szentelt a hangtan történetének egy olyan korban, melyben nemhogy a tudománytörténetnek, de a nyelvtörténetnek sem volt nagy becsülete hivatalos kutatói körökben. Pedig pontosan nyelvtörténeti kutatásaiban avantgárd módon, szokatlanul modern szemlélettel közelített ismert kérdésekhez, s ezeket a modern hangkutatás eszközeivel és módszereivel próbálta meg – sikerrel – vallatóra fogni (ld. pl. Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről. ÁNyT 10(1974): 197-202). Ugyancsak előőrsként írt monográfiát a gyermeknyelvről 1953-ban, s a nemrégiben fellendült nemzetközi diskurzuskutatásban divatossá vált beszélői/hallgatói visszajelzés (feedback) árnyalt elemzését is már a 70-es években felvetette mint kutatási témát: részletes tervet készített a hümmögés vizsgálatához.

Igazi tudós volt a tekintetben is, hogy jobban izgatta maga a megoldandó probléma, mint a megoldás révén elnyerhető előnyök (hivatalos elismerés, felívelő karrier). Így érthető meg, hogy aktív éveiben publikációinak sem számát, sem terjedelmét tekintve nem volt különösebben termékenynek mondható, s a ranglétrán is csupán a tudományos munkatársi beosztásig „vitte". A Bevezetés a fonetikába és A gyermek nyelve című főiskolai jegyzetek mellett rövid, néhány oldalas tanulmányokat, kongresszusi előadásokat, filológiai pontosításokat, etimológiai magyarázatokat találunk a publikációs jegyzékben. Ám tudományos érték szempontjából vitán felül áll a kiemelkedő teljesítmény, hiszen két említett főiskolai jegyzete az 50-es évektől kezdve hallgatók ezreit vezette be a címben foglalt tárgykörökbe; az ő nevéhez fűződik a hangkapcsolódások máig érvényben lévő osztályozása, melyet 1958-ban tett közzé (A hangkapcsolódások osztályozásáról. NytudÉrt 17:130-133); 1-2 oldalas írásai fontos, nemegyszer perdöntő adalékokat közölnek vitás vagy vitatott kérdésekről; többször, több szempontból elővette például a /v/ hang kérdését, amelynek a rendszertani besorolása még ma sem egyértelműen tisztázott; etimológiái sem hétköznapi gondolkodásról tanúskodnak (l. pl. A lüke szó eredete és a kretinizmus. Nyr 83 (1959): 112-5).

Nyugállományba vonulását követően – mindenki számára váratlanul – hiányzó szintézisekkel ajándékozta meg az általa művelt szakterületeket. Így jelent meg 1980-ban felbecsülhetetlen tudományos értékű fonetikatörténete, amely meghozta számára a kandidátusi fokozatot, A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig címmel. Ebben kimutatja, milyen magas szinten foglalkoztak a megelőző korszakokban olyan beszédvonatkozásokkal, amelyeket a modern tudomány csak mostanában kezd felvetni, amelyeket tehát a jelenben élve fehér foltnak gondoltunk. Elég, ha csupán Kalmár Györgyre utalunk, aki már a 18. században hangszociológiai megjegyzéseket tett, és értekezett a beszédhibák és a hangváltozások ma sem közhelynek minősülő párhuzamáról. 1982-ben újabb szintézis következett. Vértes O. András a fonetika új ágát képviselő akusztikai vizsgálattal elemezte a magyar beszédhangokat, és kritikailag értékelve a rendelkezésre álló eredményeket a saját eredményeivel egészítette ki, és hozta szin-

tézisbe azokat (A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. In: Bolla Kálmán (szerk.) Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Akadémiai Kiadó, Budapest. 71-113). Továbbírta a hangtan történetét is, az újgrammatikusoktól egészen 1945-ig (In: Bolla Kálmán (szerk.) Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Akadémiai Kiadó, Budapest. 283-301). 1986-87 megérleli Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása címmel az újabb szintézist, amelynek az a rendkívüli újdonsága, hogy benne nyelvi-nyelvhasználati tényezők elemzése alapján készít Vértes O. András látleletet érzelmi világunkról. E témakörben benyújtott tézisei alapján méltán kapta meg az akadémiai doktori címet 1989-ben, hiszen az ő munkásságát megelőzően az érzelmi világ, egyáltalán az emberi magatartás történeti alakulásában a nyelvi jelenségeknek semmilyen szerepet nem tulajdonítottak. 1987-ben egy másik fontos összegzés is napvilágot lát, Bevezetés a magyar hangstilisztikába címmel. E művel Vértes O. András megteremti annak lehetőségét, hogy a hangstilisztikával mint önálló ágazattal számoljon a nyelvtudomány.

Tudományos tényekedésének másik vonulatát a gyógyító pedagógia alkotta, melyet édesapja, Vértes O. József révén már igen korán megismert. E tudomány asztalára is időtálló névjegyet tett le szemléletalakító gyógypedagógiai pszichológiai megállapításaival, tudománytörténeti búvárkodásaival, de leginkább tanári működésével.

A tudománytörténet beható ismerete alázatra szoktatta, és megóvta őt attól, hogy újra felfedezzen már feltárt igazságokat. Ezért is olyan eredeti mindaz, amit alkotott. A tudományos munka az ő felfogásában nem önmegvalósítás, hanem szolgálat volt: az egyetemes emberi kultúra szolgálata. S miközben szolgált, személyiséggé lett. Márpedig „...személyiségnek lenni a legtöbb, amire ember képes – »gyanítja« Télegonos, Ulysses fia" (Márai Sándor, Béke Ithakában, 187. o., Budapest, Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, 1991).

Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest 1994. 708 oldal.

SZENDE TAMÁS

Ez a munka a magyar nyelv strukturális leírását célzó sorozat második, a mondattan utáni darabjaként jelent meg a szakterület művelőinek, egyszersmind több intézmény képviselőinek kollektív szerzőségében. Amint a sorozat minden egyes megjelent vagy tervezett kötetének, a „Kék fonológiának" is az a célja, hogy a magyarnak a maga tudományos részdiszciplínájában teljes és korszerű áttekintését adja. A teljesség a mondattan esetében is viszonylagos volt, és a fonológiára ugyanez áll. A szinthatárok ugyanis a szubszegmentális összetevők, illetve a mondat, és csupán kivételesen akadnak utalások a mondaton túli tematikai egységek fonológiai tulajdonságaira. Kivételesen sincsenek utalások viszont történeti vonatkozásokra, hiszen a mű célja a mai magyar nyelv deskripciója. Pontosabban itt is szükséges korlátozással élni: annak a leginkább – humboldti terminussal – *energeia* dimenziójában értelmezett égi mása. Jelen esetben természetesen itt inkább chomskyánus ihletésről van szó az ideális beszélővel, a konzekvencia azonban ugyanaz. Az adatok két csoportra oszlanak, nevezetesen azokra, amelyek egy teoretikus leírás elemi pontjai, valamint azokra, amelyek – nincsenek. Az *ergon* világának kirekesztése valójában pedig egy másik, élesen csonkító önkorlátozás gesztusa. A mai magyar nyelvhasználat dinamikájának vetületei sem jelennek meg a munkában, a beszédstílusok időzítési-torzítási sémáinak műfajspecifikus tipológiáját leszámítva. (A helyzet kísértetiesen felidézi a századelő elméleti idilljének szertefoszlását. Emlékszünk a saussure-i koncepciót ért bírálatok több mint módszertani jelentőségű tételeire.) De a Kékfonológia megjelenése – ebben a formában, ezekkel a tárgyköri korlátozásokkal is és ebben az időben – nagyon fontos eseménye a magyar fonológiának és a magyar fonológiájának.

1. A magyar és a magyarországi fonológiának kialakulása óta eddig két olyan történelmi pillanata volt, amikor egy vonalban haladt a nemzetközi tudományosság élén. A harmincas évek elején Laziczius részvétele a prágai iskola működésében egyszerre vitte előre a bimbózó tudományszak elméleti alapkérdéseinek tisztázását és hozta magával az új elvek érvényesítését a magyar nyelv leírásában, már Gombocz hagyományos, de tiszteletreméltóan rugalmas szellemének befolyásolásával is. A másik a hatvanas évek vége volt. Szépe György monográfiája, Az alsóbb nyelvi szintek leírása, amely – szerényen

meghúzódva az Általános Nyelvészeti Tanulmányok 6. kötetében – 1969-ben jelent meg, egy évvel sem késve le a The Sound Pattern of English-t. Szépe György műve, ha akkor kellő hangerejű visszhangot ver, akár még nagyobb mértékben is rádolgozhatott volna az alapelmélet továbbfejlesztésére. Tény mindenesetre, hogy itthon mindmáig kiindulópontunk, ha magyar fonológiai kérdéshez akarunk nyúlni. Azok a kutatók pedig, akik most egy akadémiai vezérlésű munkálat keretében fogtak össze az itt ismertetendő kiadványnak a létrehozása végett, alapképzettségük korszerűségében és tudományos invenciójuk tekintetében nem maradnak el elődeiktől. A munka tehát kiváló starthelyzetből indult.

2. A témaköri egységek a következők. Kiefer Ferenc: A fonológia ma (25–41), Nádasdy Ádám-Siptár Péter: A magánhangzók (42–182), Siptár Péter: A mássalhangzók (183–272), Törkenczy Miklós: A szótag (273–392), Kálmán László-Nádasdy Ádám: A hangsúly (393–467), Varga László: A hanglejtés (468–549), Ács Péter-Siptár Péter: Túl a gondozott beszéden (550–580), végül mintegy hátravetett bevezető megalapozásként zárja a kötetet Kassai Ilona: A fonetikai háttér (581–665) című összefoglalója. Mint látjuk, nincs tehát tudománytörténeti előzmény, általános elméleti–módszertani bevezetés, amelyből megtudhatná az olvasó, hogy mi a fonológiai reprezentáció, hogy miként épül fel a szöveg fonológiai szerkezete, és hogyan csatlakozik a további nyelvi rendszerszintekhez, nincs azután tágabb értelemben vett fonotaktika, nem kerül sor az időzítési minták külön fejezetben való tárgyalására, valamint a szövegfonológia feltárt vagy feltárható magyar jellemzőinek leírására. Tekintsük mindezeket a látszólagos vagy valóságos hiányokat azonban a célvetésből adódó ökonómiaelv alkalmazásának elkerülhetetlen veszteségeiként. Az pedig, hogy mennyiségi jellemzőkkel nem foglalkoznak a szerzők, ugyancsak velejárója a módszertani alapelvnek. A bázisadatok halmaza (Törkenczy tanulmányának kivételével) ugyanis megegyezik a szerzők mindenkori anyanyelvi intuíciójával, vagyis hogy van és helyes az, amit a (rész)tárgyával foglalkozó kutató fonológiailag ténylegesen meglévőnek, illetve helyesnek tart. A koncepció tehát semmiképpen nem vádolható meg azzal, hogy teret engedett volna valamilyen körpanorámás teljességigénynek, másfelől a pozitivizmus avítt szellemének.

3. Amit az elején hiányoltunk, vagyis az általános elméleti–módszertani bevezetést, Kiefer Ferenc útbaigazítása pótolja arról, mit kell fonológián érteni, és hogyan használja fel a monográfia a mai kurrens elméletek közül azokat, amelyeket alkalmas keretnek tart a magyar nyelv fonológiájának tárgyalásához. Nagyon szerencsésen, mindenekelőtt felidézi a több mint hat évtizede érvényben lévő elkülönítést a hangtan ágazatainak kettősségében, kijelölve ezzel a *Kékfonológia* kompetenciájának területét. A rövid bevezetés felelőssége ennélfogva óriási, és ezért lett volna jó, ha a bevezetést aktív szakfonológus írja. Ugyanis ebben az esetben remény lett volna rá, hogy pontosabb és lényegre törőbb ismertetést kapjunk arról, mi a két terület, a fonológia és a fonetika tulajdon-

képpeni viszonya, különösképpen abban az elméleti értelemben, hogy ugyanannak a jelenségnek milyen eltérő interpretációi vannak, ha azt egyszer a fonetika, majd a fonológia illetékességi körében vonjuk vizsgálat alá. A szöveg egyszerűsége és didaktikus jellege azonban így is nagy segítséget ad az olvasónak ahhoz, hogy tudja, milyen területen mozog a részkérdések tárgyalásakor. Ebből a szempontból kiemelésre kívánkozik, hogy a fonológiát Kiefer Ferenc mintegy átkapcsolja a nyelvi szintek magasabb hierarchikus rétegeihez, illetve pontosabban az alaktanhoz (és amit itt még megtehetett volna, az a szintaxis érintése). Ez akkor is így van, ha a szerkesztők nem vettek észre egy-két kényelmetlen melléfogást. (Az egyik megfogalmazás nem teszi elég egyértelművé, hogy a szegmentumok állománya nem vehető azonosnak a fonémákéval. A mondathatáron a magyarban nincs föltétlenül zöngésség szerinti asszimiláció. És egy elméleti megállapítással kapcsolatban is korrekció szükséges: a deskriptív állítások szintén elméletfüggőek, és ugyanezek az állítások ennélfogva maguk is olyan, akár episztemikus modalitású kijelentések, amelyek szükségszerűen valamely választott szemléleti bázisra épülnek rá.) Ami a keretelméleteket illeti, a szerző célszerűen csak azokat a teóriákat említi meg, amelyeket a kötet majd felhasznál (a lexikális, a metrikus, az autoszegmentális és a természetes fonológiát –, igaz, az utóbbi nemigen kap teret a részkérdések tárgyalásában). De ha így van, kérdés, nem lehetett volna-e másként címezni a bevezetést, például így: *A fonológia és az általunk felhasznált fonológiák.*

Ami ezután következik, az már valóban a szaktudomány.

(i) Az első, szorosabb értelemben vett szakmai fejezet a magánhangzó-rendszert tárgyalja. Kiindulásként a szerzők először is adottnak veszik a magánhangzó fogalmát, tehát mellőznek minden formális definíciót. (Emiatt nem kell különösebben aggódnunk, bár amennyiben bizonyos szegmentumok hovatartozásának kérdése felmerül, valamint ha a monográfia más helyén általában a hangosztályok körében mintha kategóriaváltások történnének, nem bizonyos, hogy helyes a dolgot az olvasó intuíciójára vagy a fonetikus kezére bízni.) Első helyen természetesen a magyar magánhangzó-állomány feltárása áll egy olyan elemző leírásban, amely szinte fejlődésében–alakulásában mutatja be, hogyan jutunk el a leggazdaságosabb megoldáshoz. A rendszer végső összeállítását a szerzők az 'alulszabottság' [underspecification] elve szerint eljárva végzik el. A jegyek egymás közötti interrelációja alapján olyan implikációkat tárnak fel a leírásban, amelyek lehetővé teszik, hogy minimális jegyállomány minimálisra korlátozott számú kombinációjával írják le a magánhangzók készletét és rendszerét. A teljes képhez azonban hozzá kell tenniük bizonyos fonotaktikainak tekinthető korlátozó adottságokat is. Ezen a ponton minden hagyományos leírás meg is állna. A nóvum ott van, hogy – talán mindenekelőtt Robert M. Vago 1980-ban kiadott The sound pattern of Hungarian-jének stratégiáját követve – az állomány elemzését összekapcsolják alaktani függésű szabályosságokkal (l. pél-

dául a *fa/fát* típusú alakpárok esetét). Ezeket azután csaknem tisztán fonológiai szabályokként formalizálják, csak ott véve igénybe fonológián kívüli jellemzőket, egész pontosan a szókategóriák indexeit, illetve bizonyos tövek lexikai változatait, ahol ez elkerülhetetlen. Külön élvezetessé teszi a szemlét, hogy az általuk áttekintett leírási lehetőségek minden munkaváltozatát közlik, miközben lépésről lépésre beavatnak bennünket azokba a dilemmákba vagy nehézségekbe, amelyekbe az adott leírási változat éppen beletorkollik. Hasonló történik a magánhangzó-harmónia tárgyalásakor is, itt is azzal az elementáris újdonsággal, hogy a jelenség elemzését úgyszólván a teljes morfológiára kiterjesztik, és a tipológiai változatokat jól záró rendszerbe foglalva bőven dokumentálják. A magánhangzókkal foglalkozó fejezetben valóban alig marad hiányhely, az olvasónak egy-két momentum mégis feltűnik. Először is, amiről szó van, az csak a magyar magánhangzó-rendszer egyetlen /E/-s változata, pedig a nyelvközösség még mindig nagyobbik hányada beszél a zárt /e/-vel kiegészülő szisztéma szerint. Másfelől, fonetikailag enyhén szólva is sommás a rövidség/hosszúság szembenállását kizárólag az időtartammal definiálni, és hasonlóképpen csak elírás lehet, hogy a 43. oldalon a releváns nyelvállásfokok számát két soron belül említik egyszer négynek majd háromnak. Zavaró továbbá az *á*-nak a palatális/veláris szembenállásban „közbülső" minősítését olvasni, megnyugtató lett volna viszont arról megjegyzést látni, hogy az alulszabottság az implementációban legfeljebb a nazális mássalhangzókra érvényes, általában azonban nem, hiszen pl. a „túl a gondozott beszéden" fellépő folyamatok szabályainak csak teljes jegykitöltésű szegmentumokra van módja támaszkodni.

(ii) A mássalhangzó-rendszer elemzése, maga az elemzés menete talán még több vonatkozásban tér el a hagyományos leírás eljárásaitól, mint ahogy ezt a magánhangzók fejezetében láttuk. A tárgyalás mindenekelőtt problémákra összpontosít, vagyis a szerzőt elsősorban az érdekli, hol vannak a vitás vagy vitatható pontok, és azokat milyen kritériumok alapján közelíthetjük meg hitelesen. A legfontosabb támpont Siptár Péter számára az, hogy milyen terelő vonalakat jelöl ki egyfelől a morfológia, másrészt az asszimiláció, amikor a fonematikus értékelés szempontjából meg akarjuk ítélni az egyes mássalhangzó szegmentumokat, illetve azok csoportjait. (Kézenfekvő például, hogy amikor azt a kérdést kell eldöntenünk, hogy a magyarban számoljunk-e hosszú mássalhangzókkal mint önálló fonematikus egységekkel, vagy fogjuk-e fel ezeket inkább mássalhangzó-kapcsolatoknak, a döntés elméleti folyamatának kezdőpontján annak a kérdésnek kell állnia, milyen morfológiai, sőt lexikai viszonyok hátterében jelennek meg a magyarban hosszú mássalhangzók.) A polemikus hajlam azonban nem mossa el a tárgyalás rendszerességét. A fejezet eleje és a vége foglalkozik a rendszer leírásával, illetve ábrázolásának módjaival. Míg azonban az első oldalon általános összegzését kapjuk a mássalhangzó-rendszernek, az utolsó harmad mindent el igyekszik mondani az egységekről, legrészletesebben az autoszegmentális ábrá-

zolás topológiai ihletésű ágbogaiban. A bevezető tabló (183) – előrejelzően és összefoglalóan – durva bontású (*f/v* pár egyszerűen labiálisként jelenik meg, *sz/z* dentálisként). Szokatlannak tűnhet ugyanitt, hogy *dz* nem tagja a rendszernek, mert a szerző hangkapcsolatnak tartja. Erre a felfogásra viszont az imént említett elemzési elv vezeti, amivel szemben mégis csak fölvetődik néhány komolyan vehető ellenérv. (Ilyen a *dz* – szórványos – szó eleji előfordulása; az a tény, hogy intervokális helyzetben hosszúként való megjelenése újabban nem kötelező, mint egyebek mellett az *AIDS-es* 'szerzett immunhiány betegségben szenvedő' szó [e:dzeʃ] ~ [e:tseʃ] (!) ejtése kísérleti felvételeimen; *dz* mint fonotípus fonetikai természete, valamint viselkedése a naiv közlő szótagolásában stb. Módszertani hiba volna természetesen a rendszerszimmetria elvével érvelni *dz* monofonematikus minősítése mellett. Tény azonban, hogy a *dzs,* amely ugyancsak nem korai eleme a magyar fonémarendszernek, bár koraibb, mint a *dz,* a fenti dolgokban a történeti alakulásnak hasonló fázisait járta be teljes értékű fonémává válásáig.) Ezzel a vitaponttal azonban máris a tulajdonképpeni problémák kellős közepén vagyunk. Közöttük először is a mássalhangzó-hosszúságénál. Az álláspontok ismeretesen eltérnek a mai magyar hangtan művelőinek körében, és eltér az érvelés módja is. Szerzőnk választása a hangkapcsolat szerinti értelmezésre esik, noha azután az autoszegmentális fonológia ábrázolásmódjára hivatkozva – a szó minden fajta értelmében sematikus megoldással – a dilemmát meghaladhatónak minősíti. (Az állásfoglalás szuverén, de az érvelés figyelmen kívül hagyja: *dzs/ddzs* fonematikus felszíni szembenállásban van, hiszen *briddzsel* vs. *bridzsel,* és hosszú mássalhangzónak is van autonóm jelentés-elkülönítő szerepe, például a *nagyol* vs. *nagyoll* párban.) Az állomány osztályokra tagolásában is lényeges kérdésekkel kapcsolatosan kell állást foglalni. A választott megoldások néhány főbb ponton a következők. *l, r, j* egyaránt likvidák, a nazálisok körében három, eltérő alulszabottsági fokozatokat képviselő értékelés is lehetséges, amelyeket összevetve világos, hogy a változatokban az egyes nazális mássalhangzók ontológiai státusában eltérő identitásfokozatokkal állunk szemben. Szabályos rendszerleírásban viszont ez kerülendő, és ha etimológiai nézőpontokat is érvényesítünk, akkor közülük csak az első változat mellett tehetjük le a voksot. Mindezek szerint pedig fonematikus értékűnek csak az *m, n, ny* hármassága tekinthető, ebben az alakban. Terjedelemben és mélységben is középponti témaköre az áttekintésnek a mássalhangzó-szabályok tárgyalása. Itt figyelhető meg leginkább a szerző szakmai műveltsége, invenciója és alaposság. Az asszimiláció jelenségeit rendezett szabályokban írja le, tekintetbe véve az érvényesség hatóköreit mind morfológiai és lexikai hovatartozás, mind pedig a beszédstílus rétegei szerint. A fejezet szintén nagy záró egységében kapjuk meg az egyes mássalhangzóknak az eltérő teoretikus keretek szerinti fonológiai leírását. Ezek között szerepel az unáris [egyértékű] jegyek dimenziójában való értékelés is, nem túl szerencsés módon erre azonban autoszegmentális kotta

használatával kerül sor. (E részletet bízvást hamar elfelejthetjük: minden koronálissá válik, és kiderül, hogy a zöngésség szerinti alkalmazkodást a magyarra nézve nem lehet benne ésszerűen ábrázolni, mivel a jegyek „leszakítása" sehogy sem akar rímelni a jegyterjedéssel.)

(iii) A monográfiának ezen a pontján következhetne a szekvenciaszervezés alapműveleteit tárgyaló fonotaktikai elemzés. Helyén A szótag című fejezetet találjuk, noha tudjuk, bizonyos transzszillabikus jelenségek így majd eleve kizáródnak. Viszont Törkenczy Miklós tanulmánya, az említett veszteség ellenére is, a műfaj valósággal mintaadó remeke. 80 000 szónyi, saját összeállítású és feldolgozású adatbázisból kiindulva kezeli a magyar szótag kérdését azzal a premisszával, amely szerint a szekvencia fonológiai jólformáltságának kritériuma, hogy abban jól formált szótagok fordulnak elő. Magyarán, ha a szótagszerkezetet és – a legtágabban értelmezve – a szótagszabályokat biztos elméleti alapokra építve leírjuk, valójában megmondtuk, milyen lehet a szabályosan szervezett magyar szó. Elméleti kiindulás a hierarchikus szótagképlet (szótagkezdet, majd a rím, amely utóbbi a szótagmagra és a zárlatra vagy kódára ágazik el); ezeket az összetevőket szegmentumok töltik ki, és lehetséges megválasztásukra vonatkoznak a szótagalkotási szabályok, általában univerzális elvek, elsődlegesen a hangzósság szerinti elemrendezés irányító stratégiájára épülve. (Ehhez egy kiegészítő megjegyzés látszik szükségesnek. Ha más helyre utaljuk is a szótag fonetikai tagolásának a problémáját, talán nem lett volna érdektelen megemlíteni, hogy a szótagmag lehet tagolt, amennyiben van egy kiemelt hangzóssági szerepű része, a szótagcsúcs, amelyet diftongusban az erősebb magánhangzós rész képvisel.) A jólformáltság ismérveinek eleget tevő szótagképletek felhasználásával ezután meg kell határozni a szótagfűzési szabályosságokat, majd a teljes kép a főként fonetikai illetőségű szótagolási eljárások taglalásával alakul ki. A szerző a kifejtésnek pontról pontra ezt a menetrendjét követi a fejezetben. A gyakorlati feldolgozás során azonban rögtön kiderül, hogy a szonoritási elv szerint értelmezett optimális szótagképletet két anomália zavarja meg a magyarban (is). Minthogy megszűnt a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásának újrarendező tendenciája, amely az *iskola* típusú prevokalizációs reszillabifikációjához vezet (de l. *skolasztika*) a szótagkezdet előtt a hangzósság szempontjából disszonáns *s* vagy *sz* jelenik meg. Ezt majd a szerzőt követve olyan, úgynevezett szótagelőnek kell tekintenünk, amely nem része a szótagkezdetnek, hanem a teljes szótagképlethez tapad kiegészítésként. Másfelől, hasonló fordul elő abban az esetben, ha a szótag mássalhangzós toldalékkal egészül ki, mint a *szánsz* személyragos igealak végén. Ezt az elemet szótagutónak, és ugyancsak a szótag egészéhez tartozó egységnek kell vennünk. (Kérdéses viszont, hogy az ágrajzban valóban a legszerencsésebb megoldás-e a szótagelőt és a szótagutót közvetlenül a σ-hoz kötni. Meglehet, jobban kifejezné a helyzetet, ha ezeket a szótag alatt – hiszen kétségtelenül az adott szótag részei – egy közbenső szinten, külön vonalon csa-

tolnánk a szótaghierarchia maradék részéhez, és így együtt alkotnák a σ-t.) A szótagkezdet, a szótagmag és a kóda részletekbe menő elemzése és dokumentálása után a szerző, áttérve a szótagfűzési szabályosságok ismertetésére, megváltoztatja minősítő stratégiáját. Míg a szótagra vonatkozóan általánosságban foglalt állást amellett, hogy csak a jól, illetve a rosszul formált szerkezet kategóriáit fogadja el értékelő szempontként, a szótagok sorba szervezésére vonatkozólag már analóg értékelést alkalmaz. A kapcsolódási pontokon ugyanis a mássalhangzók kettősei mutathatnak különböző mértékben összeillő, vagyis szigorúbban érvényesnek tekintett és lazább kompatibilitást kifejező elvek megsértését jelentő kapcsolódásokat (tehát egy feltételezett *hecpe* kóda-szótagkezdet határán találkozó labiális + affrikáta együttes előfordulása magasabb rendű elvet sért, mint a *hecfe* két vonatkozó elemének találkozása). Különösen fontosnak tartom ismét hangsúlyozni, hogy Törkenczy elemzése gyakorlatilag a teljes ÉrtSz anyagát alapul veszi, ami nagymértékben növeli a tézisek hitelét. Egy-két nem jelentős megjegyzés csupán a részletekhez kapcsolódik. Így nem találtam utalást az *s* kötőszó esetére a minimális magyar szó kétmorás jellegére vonatkozó kritikai áttekintésben (339ff), vagy hogy mennyire kétségesnek látszik az az interpretáció, amely az úgynevezett hangugrató tövek fonológiai elemzésében gyógyíthatatlanul ragaszkodik valamilyen nem létező *bokr-, retk-* stb. alapalak feltételezéséhez (355); ilyenek egyrészt nincsenek, másrészt – és éppen ezért – csak arra jók, hogy fölöslegesen megnehezítsék a fonológus amúgy sem könnyű életét.

(iv) Alapvetően fontos döntésekre van szükség ahhoz is, hogy feltérképezzük a magyar fonológiai rendszer szupraszegmentális területének modern terepét. Dönteni kell mindenekelőtt ezeknek az eszközöknek az állományát illetően, majd meg kell határozni, hogy amit figyelembe fogunk venni, milyen módon konstituáló tényezője – végső soron – a magyar teljes nyelvi rendszerének. Két párhuzamos és egymást részlegesen nemcsak tematikailag, hanem megoldásaiban is átfedő dolgozat választja tárgyául a prozódia alap- és részkérdéseit. A területkijelölésnek, vagyis annak, hogy mit soroljunk a szupraszegmentális tényezők közé, két kényes döntési pontja van. A fonetikák Laziczius óta ide számítják a hangerő(adottságokat), a hangmagasság (funkcionálisan felhasznált) eszközeit, valamint az időtartamot. Sem Kálmán és Nádasdy, sem Varga László nem gondol az időtartammal önálló szupraszegmentális fonológiai tényezőként. Ez teljesen indokolt: az idő tényezője megkapja a maga helyét a szegmentális összetevők között a szükséges – persze kissé egyoldalú – értékeléssel, és majd a gyorsbeszéd-szabályok tárgyalása is lehetőséget ad az időparaméterek szerepének megvilágítására. Az pedig, hogy a szekvenciák fonológiai szervezésében – és ezzel bizonyos fonológiai elkülönítések alátámasztásában – az időnek másodlagos, tehát nem elkülönítő értékű, statiszta szerep jutott, szorosabb értelemben fonetikai ügy. A másik dologban az álláspont megválasztása már nem ennyire egyértelműen megnyugtató. A határjelzések, bármelyek legyenek is

ezek, legalábbis szuperszegmentális szerepűek. A frázistagolás fonológiailag szükséges kategorizálása két megoldást kínál. Vagy azt tesszük, hogy ezeket – mivel inkább szegmentális képviseletűek szoktak lenni, mint a junktúra megjelenési formái – valamilyen szegmentális komponensként tartjuk nyilván, majd ilyenként hozzárendeljük a szerveződési egységekhez kötött környezetben megjelenő entitásokként. Vagy, másfelől, úgy fogjuk fel a helyzetet, hogy ezek beletartoznak a szupraszegmentálisok állományába, majd végigtárgyaljuk őket az asszimilációs szabály kiiktatásától a hangos szünetig, megemlítve, hogy mely tagolási nagyságrendekhez melyik tartozik hozzá leginkább alkalmazott változatként. A kötet egy harmadik megoldást választ: nem vesz róluk tudomást.

A szerzőknek az állomány meghatározásán kívül is komoly elméleti kérdésekkel kell szembenézniük. Ilyen az a probléma, hogy hány hangsúlyfokozattal kell számolnia a fonológusnak. Az érvelés ebben a kérdésben helyes eredményre vezet. A hangsúlyos/hangsúlytalan elkülönítés a fonológiában tökéletesen elégséges, még ha a reáliák világa kategóriákban nemigen rendezett sokszínűséget mutat is. Mindenesetre az utóbbi körülmény vezethetett volna körültekintőbb meggondolásra. Ha azt tapasztaljuk, hogy a hangsúly realizációs fokozatai nem *par excellence* fonológiai tényezők önmagukban, mégis a fonológiai szerkezettípus azonosításában megnyilatkozó funkcionálisan kötött eloszlást mutatnak (mint amilyenek a legutóbb a Hetzron által adott leírásból ismertek), akkor ez legalább megbocsáthatóvá tette volna, hogy az elméletileg–módszertanilag élesen vágó határkijelölés után szó kerüljön a hangsúly fokozatainak általában nyelvi–közlésbeli, tehát funkcionális szerepéről. A hangsúlyt tárgyaló fejezet szerzőitől nem lett volna föltétlenül idegen ilyen gondolat, hiszen a rész vezérmotívuma éppen a hangsúly (megjelenésének, törlésének stb.) szerepe a szerkezetek alakításában (generálásában és azonosításában).

A két megközelítés, a hangsúlyról és a hanglejtésről szóló szimbiózisban tartozik össze. Kálmán és Nádasdy a hanglejtés-alakzatok függvényében foglalkozik a hangsúllyal, Varga pedig a hangsúly tényezőjének bevonásával írja le a magyar fráziskép zés tulajdonságait. Ebből azonban mégsem következik olyasmi, hogy a két fejezetnek azonos alapfogalmakból, entitásokból és metodikai megoldásokból kellene állnia, amelyeknek csak az illusztrációs anyaga tér el. Már csak azért sem, mert az egyik a hangsúly által dominált (gyakorlatilag a hangsúlytól hangsúlyig terjedő), a másik a frázishatárok közé eső szekvenciarészt tekinti terjedelmi egységnek.

A részletekre térve, a hangsúlyra vonatkozólag a kötet fő kérdése az, hogyan függ össze a hangsúly a szintaktikai szerkezettel. Ez két dolgot jelent. Először: „[A] hangsúlyozás többnyire [helyesen: mindig – Sz.T.] a szerkezet része, a hangsúlyok különbsége jelentéskülönbséget tükröz" (404). Amikor pedig fakultatív, vagyis a közlő maga választja meg, hogy kiteszi-e a hangsúlyt, jelentés-elkülönítés nem történik. A hangsúly természetesen ilyenkor is a szer-

kezet része, azonban a szerkezeti keret sokkal szélesebb, esetleg túl is nyúlik egyetlen mondat határain, és a hangsúly kitételét vagy elhagyását eltérő (jelentés)szerkezeti környezetek határozzák meg. Másfelől, a lexikai egységek a hangsúlyosság tekintetében eltérő tulajdonságokat mutatnak. Vannak olyanok, amelyek állandó potenciális hangsúllyal rendelkeznek, vannak, amelyek potenciálisan soha nem hangsúlyosak, és vannak ebben a tekintetben neutrális elemek. A többi mind a szerkezettel és a jelentésviszonyokkal kapcsolatos kérdés, vagyis a magyar hangsúlyminták rendszeres leírása a szószerkezetektől a – mondat szintű – topik/fókusz tagolás egységeiig. A szemle hihetetlenül alapos. Módszeresen végighalad a szótagtól a párbeszéd, és szükségképpen csak a párbeszéd műfajában megjelenő hangsúlyminták tárgyalásáig. Egyetlen zavaró körülmény nyomasztó hatásától nem szabadul csak meg az olvasó: nincs teljes biztonságban afelől, hogy csak az előadott módon használhatjuk-e a hangsúlyt, vagy előfordulnak-e egyéb minták is, amelyekről azért nem esik szó, mert a szerzők megelégedtek saját nyelvi intuíciójuk lenyűgöző memóriájukból előhívott adataival. Annyi mindenesetre kétségtelenül bizonyos, hogy aki a leírt rendszert „tudja", az tud hibátlanul magyarul beszélni. Aki pedig itt-ott kényszerűen eltér a Kálmán–Nádasdy-szabályoktól, – az igazán az anyanyelvét beszéli.

(v) Ha grammatikai kategóriák és kommunikatív tartalmak szerinti ismérveket együttesen veszünk alapul – és ez az a szélesebb kör, amelyet a szakirodalom nemigen fog be –, akkor olyan általános tipológiát fogalmazhatunk meg, amely a hanglejtést és a hangsúlyt a közlemény meghatározott fonotaktikai helyén való együttes megjelenése szerint írja le. Ezt az összekapcsolást a szerző következetesen elvégzi, és az eredeti problémakezelés érzékeltetése végett érdemes részleteiben is felidézni. Varga László intonációs rendszerében tehát az elkülönítő értékű intonációs egységeket nem szűkíti le a dallamprozodémákra, hanem azokat a hangsúly-, a szünet- és a az úgynevezett gátprozodémák együttesében szemléli. A szünet- és a gátprozodémák határkijelölő szerepűek, a dallamminta és a hangsúly helye viszont igazi konstitutív összetevő. Amikor tehát a realizációs változatok sokféleségében (a felszíni kontrasztokban) megkeressük a funkcionális jelentőségű változatokat, vagyis az eltérő dallamformák és az eltérő hangsúlyhelyek kombinációit, megkapjuk e prozodémák „taxonomikus listáját". Ha azután az így nyert készlet egységeiben feltárjuk a prozodémákhoz tartozó jelentéseket, eljutunk „egyfajta intonációs lexikonhoz". Logikai szempontból a kereső eljárás akkor eredményes, ha a lehetséges jelentések összeghalmaza és a prozodémák készlete lefedi egymást. Mivel azonban a lehetséges jelentések teljes állománya nem írható le explicit módon, csak a grammatikai–szintaktikai funkciók és az intonációs prozodémák hibátlan megfelelése várható el. Más szóval, az attitudinális jelentésbeli összetevők és prozodémák kölcsönös megfelelését nem lehet számon kérni a leíráson. A beszédet ennek az intonációs lexikonnak az elemeiből képezzük, hasonlatosan a szövegalkotáshoz,

amelyben egy szótárkészlet tőmorfémáit és a toldalékokat folyamatosan egymáshoz illesztjük.

A dallamprozodémák három fajtája a karakterdallam, a függelék- és az előd allam. A karakterdallamok mindig főhangsúlyt hordoznak, a karakterdallam alá tartozó szekvenciarész első vagy egyetlen szótagján (így például a *Marika.* vagy a *Marika?* mondatban). Négy csoportjuk: (a) eső (eső, félig eső, eső–emelkedő) jellegűek; (b) lebegő (emelkedő, szinttartó, ereszkedő) jellegűek; (c) lebegő–eső (emelkedő–eső, szinttartó–eső, ereszkedő–eső) jellegűek; végül (d) stilizált („kiénekelt") dallamformák. A függelékdallam „a mély szinten (alapvonalon) húzódó szinttartó dallam", amely nem tartozik a karakterdallamhoz, főhangsúly nélküli szótagokban, a karakterdallam után fordul elő (ilyen a *Maga az, Marika?* mondat *Marika* eleme). Az előd allam „a mély szint fölött húzódó (esetleg a környezet hatására [enyhén] ereszkedő vagy emelkedő) dallam", nem főhangsúlyos szótagokon. (Előd allam a *de csak* a részszekvencia ereszkedő–kitartott–emelkedő hangmenete a *Mindent megígért, de csak a pénzemet akarta* mondat összetett dallamában.) A dallamprozodémák intonációs frázist alkotnak, amely vagy (a) egy karakterdallamból, illetve előd allam és egy karakterdallam egészéből, vagy (b) egy függelékdallamból áll. A beszédben a dallamprozodémák és az intonációs frázisok lineáris sort képeznek, átfedések nélkül. Vagyis – a szerző szerint – kevert formákat nem kell feltételeznünk. A karakter- és a függelékdallamokat bizonyos alapjelentésekhez lehet kötni.

A beszédszekvencia ezekből a dallamprozodémákból szerveződik, mégpedig úgy, hogy a főhangsúlyos összetevők „autonóm tömböket" (tagmondat értékű részszekvenciákat, tagmondatokat vagy mondatokat) képeznek, melyeknek szintaktikai szerkezetei ezeken belül résztömböket alkotnak. Például a *Mit gondolsz, szereti?* mondat két autonóm tömbből áll. A tagolásnak ez a módja következetesen érvényesülő szabályszerűséget tár fel. Mégpedig, a mondaton belüli utolsó résztömb főhangsúlyos szótagja által indított dallam lesz az egész mondat uralkodó dallama. Az uralkodó dallam határozza meg azután, hogy a megelőző résztömbök milyen dallamtípusúak. A mondat dallamépítkezésének iránya tehát: „jobbról balra", vagyis az aktuálisan képezendő rész dallamformáját a később kimondandó szakasz határozza meg, Az uralkodó dallamú szakaszt megelőző résztömbök egymás közötti viszonya ugyancsak hatással van a mondategész dallamszerkezetének alakulására. A megelőző résztömbök lehetnek egymásnak kiegészítői, vagy alkothatnak egymással ekvivalens párokat. Az előbbi esetben az utolsó kiegészítő résztömb záró hanglejtésformát vesz föl, az utóbbi esetben pedig az utolsó résztömb (az ikertömb) megismétli az előzőnek a hanglejtésmintáját.

A recenzens ehhez nem tesz semmit hozzá. Helyette ismét kiemeli a leírás teljes logikai rendjét és azt a nélkülözhetetlen komplexitást, amely egyszerre van tekintettel több nyelvi szint együttműködésére.

(vi) Az utolsó fonológiai fejezetet azonnal valóságos módszertani bravúrnak kell minősítenünk. A szerzők úgy tudják leírni a spontán beszéd fonológiai szabályszerűségeit, hogy ehhez egyetlen fonetikai vizsgálatra, fonetikailag hitelesített adatra sem volt szükségük. A teoretikus beállítottság mindenesetre jár bizonyos hátrányokkal. Rögtön a bemutató példák sorában olyanokat találunk, mint a *társomtomány (társadalomtudomány)*, a *meetjegy (menetjegy)*, a *bendul (beindul)*, a *po(n)kéccer (pont kétszer)*, az *ade (add ide!)* vagy a fonológiai alapalak explikációja szempontjából alapfokon eleve rövid /m/-es *komunista (kommunista)*. Ezeknek a hitele, de legalábbis pontossága felől nem indokolatlan kétségek merülnek föl. A spontán, köznapi beszéd jelenségeinek státusára és értelmezésére vonatkozó elméleti alapvetés azonban mégis meggyőző, és ennyiben a fejezet valóban használhatóan szolgálja olyan értelmezések lehetőségét, amelyek majd valós adatokra összpontosítanak.

Amiről szó van: a fonológiai alapalakok fonetikai műveletek kiindulásai, ám az artikuláció programozása ezek nyomán eltérően alakul, elsődlegesen a közlési helyzettől függően. A közlő választhat ugyanis gondozottabb vagy lezser beszédmódot, lassúbb vagy pergőbb tempót. A választás e két fő dimenzió egymás függvényében alakuló tartományaiban eltérő ejtési változatokat eredményez. Gondozott beszédben, ha az egyszersmind lassú tempóval párosul, a fonológiai alapalakokat teljesebben tükröző artikulációs képletek jelennek meg, míg ellentétes oldalon, pergő és egyben lezser ejtésben az akusztikai végeredmény torzítva felel meg a fonológiai kiindulásnak. A torzítási folyamatoknak három fő működési területe van: a törlés (ennek nyomán a szekvenciából egy vagy több fonematikus egység eltűnik), a nem standard igazodások köre (amelyek felléptével a fonematikus képviselet megmarad, de megváltozott realizációval), valamint a redukció (rövidülésekkel, egyszerűsítéssel). Mindegyikük növeli a közlés entrópiáját, hiszen az érintett pontokon – legalább részlegesen – információhiányt idéz elő. Emellett és ennélfogva mindezek forrásai is a nyelvi változásnak, amely végső soron új lexikális egységeket hozhat létre. Az invenciózus elemzés külön érdeme, hogy a magyar hangtanban fonológiai szempontból ez az egyik első, magyar nyelvű rendszeres tárgyalása egy olyan kérdésnek, amely a beszédközlés valóságát a maga teljességében igyekszik megragadni. Az említett fenntartásokon kívül csupán két megjegyzést kíván a fejezet. A szerzők szemmel láthatólag kategóriaként kezelik a torzító műveletek dimenzióit, illetve metszésterületeiket. Ezek valójában azonban tendenciák. Kategória csak egy van, a regiszter, más szóval a beszédstílus választható változatainak köre, amelyen belül a tendenciák eltérő intenzitással érvényesülnek. A másik ennél fontosabb: a műveletek végeredményeit a szerzők mindig egy, a fonológiai alapalakhoz viszonyított realizációs formában fogják fel és ábrázolják. A valóság más. Az ejtés tényleges akusztikai képletei átmeneti alakulatokat mutatnak. Olyanokat, amelyekben a szótagszám esetleg nem is határozható meg pontosan, a rövidség/

hosszúság nem kategoriális, az egységek identitásfoka és individualitásszintje nem azonos, és amelyekben a jegyképviseletek nem föltétlenül kötődnek az alapul szolgáló fonológiai minta komponenseinek határvonalaihoz. Vagyis a kérdéskör autonóm tárgyalási keretet igényelt volna.

(vii) Amivel a kötet szakmai részének tulajdonképpen kezdődnie kellett volna, a fonetikai alapvetés, a Kékfonológia végére került. Itt Kassai Ilona világítja be a fonetika mai horizontját, általában jó összhangban a fő fejezetekkel, itt-ott azoknak bizonyos hiányait is kitöltve, mint amilyenek a fonotaktikai vonatkozások. A kép valóban korszerű és csaknem teljes. (Statisztikai eloszlásviszonyok vagy a fonostilisztika csakugyan nem igazán illeszkedtek volna a monográfia egészének szemléletébe.) Elégségesnek látszik tehát csupán néhány apróságra felhívni a figyelmet, amelyeket a következő kiadásban majd korrigálhat a szerző. Az ábrák között éppen az elsőn (582) az agy és a hallószerv között nem „érzékelő idegek" vannak, hanem ingerületvezető hálózat működik, és ugyanitt nincs nyoma a kiegészítő szerepű, de lényeges vizuális információknak, valamint a visszacsatolás céllokalizációjának. A terminológiában: a beszéddel kapcsolatban helyesebb periodikus és nem periodikus akusztikai összetevőkről beszélni, mint „zenei hangokról" (591). Kimaradt a sávszélesség említése (597–599), egy olyan tényezőé, amely számottevő szerepet visz a beszédhangok akusztikai minőségének alakításában. Indokoltnak találhatnánk, hogy a fonetikai elemzés mélyebb részletekbe menjen azokon a pontokon, ahol a fonológiai elemzés alternáns minősítéseket tesz lehetővé, mint a *ty/gy,* a *v* (örvendetes tény viszont, hogy ezt megkapjuk *h*-t illetően, l. 621–623). A szerző – kollégái iránt rendkívüli tapintattal – *terminológiai kérdések* alcím alatt tárgyalja azokat az ellentmondásokat, amelyek egy-egy választott fonológiai keretben adódó értelmezések és a fonetika tényei között feszülnek (628–630). Ezt olvassuk: „ha a nyelvháttal a palatumon képezett mássalhangzókat is 'koronálisnak', azaz a nyelv elülső részével képzettnek tekintjük ..., gondjaink lesznek a mássalhangzók sorbarendezését meghatározó szabályok megfogalmazásában ... Az sem kevésbé furcsa, hogy a zengőhangnak besorolt /j/ és /v/, ha zöngétlenednek, egyben kategóriát is váltanak: zörejhangokká, közelebbről réshangokká lesznek. Nincs tehát következmények nélkül, ha az egyik szempontból való ellentmondásmentes kezelés végett a fonetikai tartalomtól jórészt függetlenül vagy annak ellenére átsorolunk bizonyos mássalhangzókat, mert más szempontból éppen ezzel a lépéssel idézünk elő komoly ellentmondásokat. ... Vagyis az elméletben is igaz az, ami a hétköznapi gyakorlatban: az olcsó a drága" (629–630). Vajon a csoportmunka szükségképpen vezet ilyen állapotok létrejöttéhez?

4. A Kékfonológia mindenképpen a kor ismeretének színvonalán áll. Ezért huzamos ideig meghatározó, alapmunkája lesz a magyar nyelv fonológiai rendszerének. Egyes fejezetei, mint a hangsúlyról és a hanglejtésről szóló, minden kétséget kizáróan állandó értékek. A további témák újratárgyalását pedig majd kihordja a történeti idő.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, arealógia) és fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

1. A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek idegen nyelvű vagy idegen nyelvre fordítandó összefoglalást (ennek terjedelme az eredeti cikk terjedelmének 5%-át nem haladhatja meg), amelynek szintén tartalmaznia kell a tanulmány címét.

2. A közlésre szánt cikkeket mindenféle tipográfiai jelölés nélkül juttassák el szerkesztőségünkhöz. Kizárólag a nyelvi adatok kurzív szedésére (a nyelvi példák egyszeri egyenes és folyamatos aláhúzásával) és az értelmi kiemelés ritkított szedésére (szaggatott aláhúzással) tehetnek javaslatot a szerzők. Kapitälchen, félkövér stb. jelöléseket nem fogadunk el.

3. Kérjük, hogy a folyóiratok kötetszámát arab számokkal jelöljék a szerzők. A kötetszám és a lapszám közé tegyenek kettőspontot.

4. Kézzel írott betoldásokat ne alkalmazzanak a gépiratban, az esetleges cirill betűs adatokat, idézeteket stb. cirill géppel írják be, s egy oldalra 30 sornál több szöveget ne gépeltessenek (egy sorban 60 leütés).

5. A fenti feltételeknek meg nem felelő kéziratokat nem fogadjuk el.

6. A szerzők választhatnak a hagyományos jegyzetelési eljárás és az újabban szokásos irodalmi hivatkozás rendszere (szerző, évszám, lapszám) között, mindkettőt elfogadjuk, de az utóbbit preferáljuk.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I. Színház u. 5-9. I. em.
1250 Budapest Pf. 19.

rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: MNB 232-90173-1738.
Egy kötet ára 600 Ft, illetőleg külföldre küldve 10 $.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete
Budapest 1250, Pf. 19.
Hungary

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank) 232-90173-1738.
A single volume costs 300 HUF; when mailed abroad (mailing cost included) 10 $.

Ára: 600 Ft

ISSN 0029–6791

MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE, BUDAPEST